

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТА
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Збірник наукових праць
За загальною редакцією С.В. Толстова

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТА
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Збірник наукових праць

За загальною редакцією С.В. Толстова

КИЇВ 2024

УДК 94 : 327.5(100)
A-43

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 6 від 12.09.2024 р.)

Рецензенти:

Машевський О.П. – доктор історичних наук, професор;
Мироненко П.В. – доктор політичних наук.

Редакційна колегія:

Толстов С.В., к.і.н., доц. (загальна редакція);
Фесенко М.В., д.політ.н., с.н.с.;
Лакішик Д.М., к.і.н., с.н.с.;
Мітрофанова О.О., к.політ.н., с.н.с.;
Луцак В.В., м.н.с.

Актуальні проблеми зовнішньої політики та міжнародних відносин: теорія і практика: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2024. 187 с.

Збірник присвячено дослідженню тенденцій міжнародних відносин та історичних аспектів міжнародної взаємодії країн світу. Автори статей збірника висвітлюють проблеми теорії і практики міжнародних відносин, перебіг факторів конфронтації та співробітництва у світовій політиці, концептуальні проблеми міжнародних відносин, процеси формування зовнішньої політики зарубіжних країн ХІХ, ХХ та початку ХХІ ст.

Розглянуто концептуальні аспекти міжнародних політичних процесів в умовах біполярної та багатополлярної міжнародних систем, а також тенденції та концептуальні особливості формування і реалізації зовнішньої політики США, ФРН, КНР.

УДК 94 : 327.5(100)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук дозволяється у разі посилання на автора і видання.

© Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2024

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Толстов С.В.</i> Суперництво великих держав як явище та тенденція міжнародних відносин	4
<i>Мітофанова О.О., Плюшар Ж.Ж.</i> Зміст базових понять та основних категорій міжнародних відносин у західній політичній науці	42
<i>Фесенко М.В.</i> Порівняльний аналіз наукових категорій «міжнародний порядок» та «світовий порядок» в умовах глобальних політичних трансформацій	55
<i>Іванов Д.І.</i> Еволюція європейських інтеграційних концепцій у ХХ – на початку ХХІ ст.	75
<i>Лоссовський І.Є.</i> Двісті років концептуальної еволюції «доктрини Монро» та її можливе застосування новим «гегемоном» в Азії	90

ЧАСТИНА II

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ВИМІРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

<i>Мартинов А.Ю.</i> Зміна епох («Zeitenwende») у східноєвропейській політиці ФРН (2022-2023 рр.)	102
<i>Зелінський А.Л.</i> Арабська весна крізь призму «Кедрової революції»: до питання про політику США на Близькому Сході	111
<i>Цанко О.М.</i> Фактори впливу на еволюцію зовнішньої політики КНР після початку російського повномасштабного вторгнення на територію України в 2022 р.	119
<i>Чекаленко Л.Д.</i> Історичне прочитання зовнішньополітичного дискурсу в Україні	131
<i>Рудич С.Ф.</i> Всесвітній економічний форум у Давосі: історичний екскурс та виклики сьогодення	142
<i>Толстова М.С.</i> Співвідношення основних факторів у контексті формування, розвитку та врегулювання міжнародних конфліктів	153
<i>Срібняк М. І.</i> Роль Міжсоюзницької комісії Антанти у репатріації полонених українців з Німеччини (1919 р.)	177
Відомості про авторів	185

ЧАСТИНА І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327.5 : 327.8

Толстов С.В.

СУПЕРНИЦТВО ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ ЯК ЯВИЩЕ ТА ТЕНДЕНЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу суперництва та конкуренції великих держав як політичного феномену міжнародних відносин як в історичному контексті, так і в специфічних умовах початку ХХІ ст.

Розвиток суперництва між провідними державами у формі виразної тенденції виявився після глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. З точки зору теорії міжнародних відносин цей феномен відображає формування децентралізованої багатопольярної міжнародної системи, яка прийшла на заміну однопольярної гегемонії США. В інструментальному відношенні тенденції конкуренції та суперництва знайшли прояв у зіткненні підходів політичних кіл великих держав щодо модифікації чи реформування міжнародного порядку. Поляризація позицій США, КНР, Росії та інших провідних міжнародних акторів призвела до розбалансування системи глобального регулювання багатосторонньої взаємодії.

Гострі протиріччя, які виявилися у відносинах між США, КНР та Росією, суттєво впливають на позиціонування інших учасників міжнародної системи. Водночас сценарії та перспективи відносин між США, КНР, ЄС, провідними країнами Європи, Туреччиною, Саудівською Аравією, Бразилією та ін. досі залишаються слабо прогнозованими з огляду на рухливий характер збігу інтересів та розходжень у їхніх зовнішньополітичних стратегіях.

Основний стрижень протиріч позначений суперництвом між США та Китаєм, у якому політичні кола США вбачають претендента на глобальну гегемонію. Зі свого боку керівництво КНР прагне уникати прямої конфронтації зі США, зосереджуючи увагу на розширенні економічного впливу, продовженні економічної глобалізації та здобутті регіонального лідерства. Натомість політика РФ спрямована на руйнування ліберального міжнародного порядку, розхитування міжнародного права, створення загального стану невизначеності.

За відсутності глобального лідерства стохастичне загострення конкуренції імовірно нагадуватиме стан глобального «великого нуля», якому

властиві відсутність правил, необов'язковість нормативів і високий рівень конфліктності.

Ключові слова: суперництво, конкуренція, міжнародна система, міжнародний порядок, великі держави, глобальне управління.

Tolstov S.V. Great power competition as a phenomenon and trend in international relations.

The article is devoted to the analysis of rivalry and competition between great powers as a political phenomenon of international relations both in the historical context and in the specific conditions of the early 21st century.

The development of rivalry between major powers in the form of a distinct trend emerged after the global financial and economic crisis of 2008-2009. From the point of view of international relations theory, this phenomenon reflects the formation of a decentralized multipolar international system that replaced the U.S. unipolar hegemony. In terms of instruments, the trends of competition and rivalry have revealed themselves in the clash of approaches of political circles of great powers regarding the modification or reform of the international order. The polarization between the U.S., China, Russia and other leading international actors has led to an imbalance in the system of global governance.

The acute contradictions that have emerged in relations between the U.S., China and Russia have a significant impact on the positioning of other parties within the international system. However the scenarios and prospects for relations between the U.S., China, the EU, particular countries of Europe, Turkey, Saudi Arabia, Brazil, etc. are still poorly predictable given the fluid nature of the coincidence of interests and differences in their foreign policy strategies.

The core of the contradictions is the rivalry between the U.S. and China which the American politicians treat as a contender for global hegemony. For its part the Chinese leadership seeks to avoid direct confrontation with the U.S. focusing on expanding its economic influence, continuing economic globalization, and gaining regional leadership. In turn the policy of the Russian Federation is aimed at destroying the liberal international order, undermining international law and provoking uncertainty. In the absence of global leadership, the stochastic aggravation of competition will likely resemble the state of the global 'Big zero' characterized by the absence of rules, binding standards and a high level of conflict.

Keywords: rivalry, competition, international system, international order, great powers, global governance.

В різні історичні епохи суперництво великих держав породжувалося різними факторами й спрямовувалося широким переліком часом однотипних, а подекуди й несхожих спонукальних чинників.

Емпірично описані, відомі чинники, які спонукають і підживлюють міждержавне суперництво, можна поділити на політичні, економічні, безпекові та культурно-аксіологічні. Серед них найбільш типовими виглядають спонуки й мотивації, пов'язані з матеріальними інтересами – отриманням вигід від експлуатації інших територій, досягненням привілеїв і преференцій у торгівлі,

контролем важливих ресурсів, нав'язуванням правил міжнародної економічної діяльності, створенням перешкод для економічного зростання конкурентів тощо.

Політичні чинники, які тісно переплітаються з безпековими, включають протидію посиленню держав-конкурентів, забезпечення контролю над стратегічно важливими комунікаціями, упередження проникнення конкурентів у власну зону впливу та запобігання формуванню ворожих союзів і коаліцій.

Після Другої світової війни окремих напрям суперництва великих держав був пов'язаний зі встановленням і забезпеченням певного міжнародного порядку, який у найбільш прикладному розумінні зводиться до мінімально достатнього набору правил і нормативів, які визначають умови регулювання міждержавних відносин на певному етапі еволюції міжнародної системи.

Розвиток виробничих та інформаційних технологій призвів до загострення конкуренції в сферах матеріального виробництва та технологічних інновацій, переносячи суперництво провідних держав на кіберпростір, розробку нових джерел і способів використання енергії, застосування штучного інтелекту, космічні програми та заходи з реагування на кліматичні зміни.

Культурно-аксіологічний блок видається набагато складнішим для операційного аналізу. З давніх-давен міжнародні відносини традиційно супроводжували культурні, мовні, релігійні та аксіологічні протиріччя, які виконували роль чинників соціокультурного чи ментально-ідеологічного розмежування між різними етнічними спільнотами і державними утвореннями. Утім, з XVII ст., спочатку в Європі, а з 1945 р. – у масштабах Всесвіту дістали офіційного визнання принципи свободи віросповідання, які згодом були внормовані у вигляді свободи совісті, думки та світогляду. Поширення ліберальної концепції, закладеної в Загальній декларації прав людини (1948 р.), сприяло визнанню принципів прав людини і політичного плюралізму¹, які передбачають гарантії свободи слова і переконань, перешкоджання дискримінації, нав'язування обов'язкових моделей світогляду чи ідеологічних постулатів [1].

Утім, враховуючи культурно-цивілізаційну строкатість сучасного світу, соціокультурні та аксіологічні чинники залишаються надзвичайно зручними для масової політичної мобілізації, насамперед для нагнітання ворожнечі і неприйняття опонента чи супротивника під час підготовки війн, активізації регіональних конфліктів і провокування громадянського протистояння на внутрішньодержавному рівні.

Конкуренція та суперництво між великими державами завжди загострюються під час міжсистемних переходів, коли в міжнародній системі відбуваються структурні зміни, спостерігається перебалансування в співвідношенні сил і спроможності морального лідерства між провідними державами, зазвичай супроводжувана істотною корекцією полярності, яка виявляється у змінах мотивацій, пов'язаних з формуванням союзів і ситуативною поведінкою більш численних авторів другого рівня. Тому не

¹ Плюралізм – позиція, яка визнає наявність декількох або багатьох незалежних і незвідних один до одного принципів і форм знань, стилів чи способів мислення і поведінки.

дивно, що феномен чергового відновлення суперництва великих держав постав у порядку денного міжнародного життя після глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., яка слугує межею між відносно нетривалим періодом беззастережної глобальної гегемонії США та переходом до багатополусної конфігурації міжнародної системи.

Історичний контекст

З точки зору історичного досвіду і традиційного сприйняття суперництво великих держав як явище та тенденція міжнародних відносин не має викликати сумніву. В минулому чинники конкуренції та суперництва супроводжували міждержавні контакти впродовж усього історичного часу – від виникнення перших стабільних державних утворень та їх поглинання державними утвореннями імперського типу бронзової доби на кшталт стародавніх Єгипту, Ассирії, Вавилону, Мітанні та Хеттської держави, які формували першу з достовірно відомих, утім мінливих у хронологічному відношенні, міждержавних конфігурацій у Південно-Західній Азії (у просторі Благодатного півмісяця в широкій смузі від Малої Азії та Єгипту у Східному Середземномор'ї до Перської затоки).

Основні інтереси, які визначали зовнішню політику провідних держав у межах передньоазійської міжнародної системи II-го тисячоліття до н. е., полягали у територіальному розширенні, захопленні накопичених матеріальних цінностей і коштовностей, забезпеченні постачання важливих сировинних ресурсів, контролі та захисті торговельних маршрутів.

На етапі посилення силових спроможностей і територіального розширення окремої держави переважали такі методи, як нанесення поразки державам і племінним об'єднанням, що становили пряму чи потенційну загрозу, пограбунок і розорення територій сусідів, приєднання суміжних територій, встановлення окупаційної влади і впорядкування управління в захоплених провінціях, руйнування прикордонних фортець опонентів та використання сили з метою усунення перешкод для торгівлі. Упродовж періодів відносного миру за результатами війн важливе значення набували прикордонне розмежування між сусідніми імперіями, спроби якого відбувалося між Єгиптом і Хеттським царством між 1310 р. та 1269 р. до н. е., а також регулювання торговельних режимів.

Остання велика битва між Єгиптом і Хеттським царством при Кадеші (Сирія), яка відбулась у 1274 р. до н. е., засвідчила приблизну рівність військових потенціалів. З урахуванням цього чинника, в 1269 г. до н. е. між цими державами було укладено повномасштабний договір, який декларував «міцний мир і добре братерство», закріпив взаємне визнання недоторканності їх володінь, обумовив надання підтримки проти зовнішніх ворогів і взаємодопомоги у разі виникнення повстань і заколотів у підвладних землях [2].

Військовий союз між Хаттушилем III і Рамсесом II був підкріплений встановленням міждинастичних зв'язків та готовністю надавати взаємну допомогу в разі виникнення катаклізмів. Цікаво відзначити, що з боку Хеттської держави важлива мотивація полягала у запобіганні перспективі укладення союзу

між Єгиптом та Ассирією та пошуку додаткових можливостей для захисту своїх володінь від загрози з боку Ассирії.

У першій половині I-го тис. до н. е. у міжнародних відносинах країн Південно-Західної Азії фіксувалися спроби створення регіональних коаліцій проти гегемонічної держави. Утім їх зусилля виявилися нездатними стримати територіальну експансію Ассирії, яка досягла піку своєї могутності в VIII-VII ст. до н.е., а згодом – Персидської імперії (держави Ахеменідів 559-329 рр. до н.е.), яка захопила величезні території – від Індії та Центральної Азії до Середземного, Егейського та Чорного морів.

Суперництво між провідними державами залишалося традиційним атрибутом міжнародних відносин і в наступні періоди за часів античності, середньовіччя та нового часу. В дипломатії країн-лідерів – претендентів на гегемонію, застосувалися різні методи та інструменти, включаючи нав'язування союзницьких відносин потенційним партнерам, примус до нейтралітету країн, важливих з точки зору їх географічного розташування, розорення та поглинання територій, які слугували базою постачання ресурсів для держави-опонента, демонстративне покарання ненадійних союзників тощо.

Слід відзначити, що передумови міждержавного, а точніше – великодержавного суперництва, визначають наявність низки об'єктивних обставин, таких як домінування в суміжному територіальному просторі двох або більшої кількості держав-конкурентів, відносну співмірність їх потенціалів, визначення сфери конкурентних інтересів і визнання цих інтересів важливими для досягнення власних стратегічних цілей, усвідомлення реальності загрози з боку держави-опонента чи штучне культивування такої загрози з метою упередити досягнення будь-якої компромісної моделі врегулювання.

Якщо у відносинах суперництва беруть участь лише дві провідні держави, таке суперництво закінчується або поразкою однієї зі сторін та поглинанням її володінь державою-гегемоном, або встановленням біполярної міжнародної системи, структурну основу якої забезпечує домінування обох гегемонічних держав, кожна з яких формує власну систему союзів і контролює власну сферу впливу.

Перша форма міждержавного суперництва між двома країнами-лідерами передбачає поразку однієї зі сторін біполярного суперництва. Прикладом такого розвитку подій слугує перемога Римської республіки у Пунічних війнах з Карфагеном (між 264 та 146 рр. до н.е.), який, згідно офіційно проголошених цілей римської зовнішньої політики, підлягав знищенню, а його володіння – поглинанню та колонізації. При цьому до Пунічних війн Карфаген мав статус регіональної торговельної імперії, яка домінувала в Середземномор'ї.

Друга форма співіснування ворогуючих держав має здебільшого геополітичне підґрунтя. Її зміст полягає у перманентному територіальному конфлікті між сусідніми державами імперського типу. Наприклад, між Римом і азійськими державами, які межували з римськими володіннями на східних кордонах. Першою з таких держав було Парфянське царство (250 р. до н.е. – 226 р. н.е.), яке вело перманентну війну з Римом за панування в Малій Азії, Сирії, Вірменії та Месопотамії. Наступниця Парфії – держава Сасанідів, або

друга Персидська імперія (226-651 рр.), продовжувала прикордонні війни з Римською імперією, а згодом – з Візантією, за контроль і панування в прикордонних областях Вірменії, Сирії та Месопотамії. Основними цілями в ході цих війн було утримання або розширення територій, включаючи насамперед захоплення міст і фортець, які підлягали пограбуванню чи руйнуванню.

Завоювання Месопотамії, Сирії, Єгипту та Персії (Ірану) арабами (633-651 рр.) суттєво змінило характер конфронтаційних відносин між Візантією та східними сусідами, адже надало конфлікту і самому характеру боротьби релігійно-екзистенціального забарвлення².

Третя форма міждержавного суперництва між двома провідними державами спирається на досвід співіснування СРСР і США після Другої світової війни. В змістовному відношенні радянсько-американське змагання часів «холодної війни» уособлювало зіткнення претензій і намірів обох цих держав на глобальну гегемонію.

Суперництво двох наддержав призвело до формування біполярної міжнародної системи, яка становила організаційний формат тривалої перманентної конкуренції між ними. Провадячи на регулярній основі політику активного суперництва та/або конфронтаційного співіснування ці держави виступали як «альтернативні» гегемони. Урядові кола СРСР і США свідомо дотримувалися специфічних правил співіснування ворогуючих сторін, які, за класичними нормами міжнародного права, відбувалися переважно в умовах миру. З огляду на радянсько-американський досвід міждержавного суперництва, «холодна війна» між СРСР і США може розглядатися як специфічна форма тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебували у стані перманентного конфлікту, хоча й свідомо утримувалися від прямого застосування збройних методів протиборства [2, с. 219]. Поряд з елементами прямої чи прихованої конфронтації правила «холодної війни» передбачали використання діалогу, пошуку компромісних рішень та не відкидали доволі непоодинокі й подекуди достатньо ефективні форми співробітництва, якщо цього вимагали інтереси однієї чи обох сторін [3].

Перебіг міждержавного суперництва в умовах багатополлярної міжнародної системи, де кількість великих держав – учасниць конкурентних або конфронтаційних відносин більше двох, позначений іншими критеріями і ситуативними ознаками. Референтну основу, на якій базується аналіз «класичної» багатополлярної системи, становить досвід міжнародних відносин XVIII-XIX ст., та, з певними модифікаціями, початку XX ст.

Американський дослідник М. Каплан, – один із перших теоретиків системного аналізу міжнародних відносин, описував європейську міжнародну

² Арабське завоювання розпочалося з того, що бл. 629 р. Мухаммед, засновник першого ісламського державного утворення в Аравії, надіслав правителям сусідніх держав, включаючи імператора Візантії Іраклія та персидського імператора шахиншаха Хосрова II, послання з ультимативною вимогою перейти в іслам.

систему XVIII-XIX ст. як систему «балансу сил». За його оцінкою, поняття «баланс сил» має означати будь-який умовний стан міжнародної рівноваги [4].

Встановлюючи відмінності системи «балансу сил» від інших міжнародних систем, М. Каплан у формі передбачення сформулював наступні базові характеристики:

- Акторами системи «балансу сил» є утворення національно-державного типу (що належать до категорії національних акторів).

- Мінімальна кількість «основних акторів» у такій системі має бути не менше п'яти (або більше).

- Система «балансу сил» не має політичної підсистеми (або має нульовий рівень політичної підсистеми) [5, с. 221].

- Якщо окремі національні актори отримують в своє розпорядження міжнародні політичні організації з жорсткою структурою, вони отримують здатність підпорядковувати міжнародне позиціонування інших акторів, що суперечить основним правилам системи «балансу сил».

- У разі посилення впливу двох провідних держав система «балансу сил» еволюціонує у бік м'якої біполярної системи [5, с. 228].

Склад учасників багатополлярної міжнародної системи з часом може змінюватися. Приміром, першу групу основних учасників європейської багатополлярної міжнародної системи XVII-XVIII ст. склали Франція, Іспанія, Швеція, Велика Британія, Голландія, Австрія, Пруссія, Річ Посполита (Польща), Росія, Саксонія, Португалія, Османська імперія.

Після череди війн та глибоких суспільних трансформацій склад основних учасників міжнародної системи суттєво скоротився. У другій половині XIX ст. до «вищої ліги» входили Велика Британія, Франція, Австрія (в 1867-1918 рр. – Австро-Угорщина), Пруссія (Німеччина), Росія, Італія, а також США і Японія, які почали відігравати важливу роль у міжнародній політиці у 1890-х рр. Роль і силовий потенціал окремих держав зменшувалися, натомість відбувалося посилення інших. Наприкінці XIX ст. в рамках міжнародної системи набирала сили тенденція до формування постійних коаліцій, які мали тривкий характер. За цією ознакою вони принципово відрізнялися від практики XVIII – початку XIX ст., коли міждержавні коаліції за інтересами не мали чітких формальних зобов'язань, адже ситуативно формувалися з метою стримування держави-претендента на гегемонію, насамперед проти Франції.

Наприкінці XIX ст. формування коаліцій стало результатом прагнення окремих держав до домінування у міжнародній системі, у тому числі – до підпорядкування своїм інтересам інших важливих акторів. Такі імпульси підштовхували до поляризації інтересів учасників системи і пошуку форм позиціонування, здатних нейтралізувати наміри опонента, насамперед до використання противаги у формі альтернативної коаліції.

Логіка аналітичної моделі М. Каплана полягала у тому, що формування альтернативної коаліції як відповідь на консолідацію наступальних намірів країн, які планують порушити статус-кво, спостерігається тоді, коли учасники наступальної коаліції починають загрожувати державам, які не беруть у них участь, або коли вони починають загрожувати інтересам своїх членів. «При

цьому держави, які зазнають тиску з боку домінуючих членів коаліції, можуть вважати вигіднішим зайняти нейтральне становище стосовно коаліції або приєднатися до [альтернативної] коаліції» [5, с. 223].

Інша важлива ознака системи «балансу сил» полягала у спротиві її учасників встановленню наднаціональних організаційних принципів, потенційно здатних обмежити суверенну волю основних національних акторів. В якості регулюючих інструментів у міжнародних відносинах розглядалися «індивідуальні дії» національних акторів, які, доповнюючи одна одну, забезпечували реалізацію «основних правил» міжнародної системи, які дозволяють описувати поведінку акторів. Принципи наднаціональної організації виникають лише тоді, коли порушується дія механізмів, побудованих на стихійному поточному дотриманні організаційних правил і принципів системи «балансу сил». Адже за цих обставин виникає потреба в застосуванні інших регуляторів, які здатні забезпечити реагування на порушення стабільності системи [5, с. 227].

Сформульовані М. Капланом принципи функціонування системи «балансу сил» відображали еволюційну природу змін, які ґрунтувалися на усвідомленні певних меж зовнішньополітичного планування й, відповідно, зумовлювали «самообмеження» в зовнішній політиці провідних держав. Їх сенс втілювався у формулі, що «головною характеристикою національного актора є обмеження, що враховує національну мету, тобто національний актор прагне розширити свій вплив, але не перетворювати себе на наднаціонального актора». Навіть наполеонівська Франція «обмежувала свої прагнення, хоча її дії мали тенденцію виходити за цю межу». Оцінюючи досвід європейської системи «балансу сил», М. Каплан стверджував, що попри те, що «наднаціональність відповідає певним цінностям націоналізму», доки національні актори «не використовували повністю всіх своїх можливостей», міжнародна система зберігала рівень стабільності, достатній для її самовідновлення [5, с. 227].

Наприкінці 1950-х рр. М. Каплану закидали, що його гіпотетична схема, яка передбачала потенційно імовірні варіанти міжнародної системи, не піддається емпіричній перевірці, а також, що суть і межі застосування правил міжнародного спілкування залежать від інтересів, котрі їх підтримують, й за допомогою яких вони стають ефективними та виконують певні функції. Втім, унаслідок структурних змін, що відбувалися в першій половині ХХ ст. головно за підсумками Другої світової війни, міжнародна система набула нових організаційних форм, у практиці яких втілювалися й діяли нові, суттєво відмінні регулятивні правила.

Зміни в міжнародній системі, які відбувалися після Другої світової війни, дозволяють розцінювати їх як еволюційні за своїм характером переходи від одного стану структурного упорядкування до іншого. Упродовж 1945-2024 рр. можна констатувати декілька таких переходів, включаючи становлення біполярної міжнародної системи, в якій домінували два альтернативних центри сили (США та СРСР), поступову дифузю біполярної моделі (з середини 1960-х рр.) та її розпад у 1989-1991 рр., встановлення однополярної гегемонії США (1994-2008 рр.) та новий перехід до багатопольярного міжнародного устрою [6-9].

Кожен з цих періодів суттєво відрізнявся в аспектах динаміки та характеру відносин між провідними державами. Відносини між ними позначалися суттєвими відмінностями, які відображали характер міжнародної полярності, розстановку сил, цілі та завдання військово-політичних союзів і рівень конфліктності.

Якщо підходити з точки зору специфіки протиріч і суперництва між провідними державами, то біполярна доба характеризувалася насамперед домінуванням інтересів «альтернативних гегемонів» в особі США та СРСР, які значною, чи подекуди вирішальною мірою, впливали на позиції всіх державних акторів у їхніх сферах впливу. Утім це не означало відсутності протиріч між державами-членами альтернативних блоків, включаючи суперечності між лідером блоку та його іншими учасниками. Така складна композиція дає окремим дослідникам підстави характеризувати відносини між США та СРСР та НАТО і ОВД як стрижень біполярної системи, не відкидаючи при цьому прояву тенденції поліцентризму.

В якості проявів поліцентризму (в сенсі «розсіяної» біполярності) в політичній літературі згадуються насамперед вихід КНР з радянського блоку (1957 р.) та суперечності між США і Францією з військово-політичних питань наприкінці 1950-х – у 1960-х рр.³ [10].

Після розпаду СРСР виразне домінування США, яке визначалося неоспорюваним гегемонічним статусом цієї держави, виявилось відносно недовгим. У статті «Однополярний момент», ідея якої була озвучена консервативним політичним оглядачем Ч. Краутхаммером ще у вересні 1990 р., висловлювалося припущення, що стан, у якому США залишатимуться єдиною наддержавою, може виявитися нетривким. Ч. Краутхаммер передбачав, що незабаром структура міжнародної системи може повернутися до багатополярного стану, в якому існуватиме декілька центрів сили, включаючи «зменшений СРСР» чи Росію. Ослаблений консенсус стосовно зовнішньої політики всередині США та усунення загрози війни «в пострадянську добу» розглядалися як чинники, що могли опосередковано сприяти посиленню ізоляціонізму в політиці США. Своєю чергою нерівномірність глобального економічного розвитку давала об'єктивні підстави очікувати на піднесення інших великих держав, вплив яких міг би набувати співмірних ознак і конкурувати з впливом США. Така майбутня міжнародна система за своєю структурою могла б нагадувати «епоху до Першої світової війни» [11].

Утім, на думку Ч. Краутхаммера, такого плину подій можна було б уникнути, адже інтереси США передбачають збереження «відкритого, стабільного світового середовища». В цьому сенсі, «міжнародна стабільність не може вважатися за норму. Вона є продуктом (взаємодії) великих держав»,

³ Найбільш показовими проявами кризи у франко-американських відносинах стали рішення президента Франції Ш. де Голля вивести французький флот у Середземному морі з-під командування НАТО (1959 р.), а згодом – і про повне виведення французьких збройних сил з підпорядкування спільному воєнному командуванню альянсу (1966 р.). Домовленість про повернення Франції до військових структур НАТО була досягнута лише в 2009 р.

насамперед США. Тому якщо Америка хоче стабільності, вона сама повинна її створювати», запобігаючи появі нових загроз [11].

Згодом Ч. Краутхаммер сформулював власну ідею «нової односторонності» як основи збереження американської гегемонії з метою «управління світом». Обґрунтовуючи свою концепцію, він посилався на європейський досвід, адже в минулому багатополярна система в Європі виявила такі вади, як нестійкість (флюїдність) і непередбачуваність. Однак згодом засвоєння уроків катастрофічної кульмінації міждержавного суперництва, насамперед війни 1914-1918 рр., призвело до створення ЄС як політичного та економічного союзу. Відтак навряд чи варто віддавати перевагу багатополярності для світу тоді, коли цю модель відкинули країни того самого регіону, де вона продемонструвала свої недоліки. З огляду на це Ч. Краутхаммер стверджував, що США можуть запобігти поверненню світу до багатополярного устрою. В цьому сенсі головна мета США – «підтримувати стабільність і відносний спокій міжнародної системи шляхом забезпечення, підтримки та продовження нинішнього миру». Це потребує «усвідомленого і впевненого розгортання потенціалу США для досягнення глобальних цілей», включаючи просування демократії та збереження стабільності. Використовуючи своє домінуюче становище США мали б виконувати роль «балансирів останньої інстанції» [12].

За Ч. Краутхаммером, «новий односторонній підхід прямо і беззастережно спрямований на збереження однополярності для підтримки неперевершеного домінування в найближчому майбутньому... Майбутнє однополярної епохи залежить від тих, хто керує Америкою, хто бажає зберегти, збільшити і використовувати однополярність для просування глобальних цілей». Натомість альтернативу домінуючому становищу США Ч. Краутхаммер описував у вигляді дифузії однополярності «шляхом поступового переходу влади до багатосторонніх установ як спадкоємців американської гегемонії» [12].

Не слід залишати поза увагою, що і в період 1994-2008 рр. окремі держави заперечували дії США та їх союзників на міжнародній арені або чинили спротив американським зовнішньополітичним ініціативам. Деякі країни (КНР і РФ) декларували наміри сприяти встановленню багатополярної міжнародної системи. Інші проголошували багатовекторну зовнішньополітичну орієнтацію або робили спроби розвивати власні економічні моделі. Проти країн, уряди яких займали жорстку антиамериканську позицію (Іран, КНДР, Ірак), застосувалися санкції. Проти Сербії (1999 р.) та Іраку (2003 р.) було застосовано силу в формі специфічних колективних «операцій з реагування на кризу».

Утім опозиція гегемонії США була або невиразною, або надто слабкою, аби створювати відчутні противаги. Урядові кола більшості країн або не наважувалися заперечувати домінування США, або вважали за краще пристосовуватися до позиції держави-лідера – співпрацювати зі США з метою врахування власних інтересів чи з огляду на небажання погіршувати відносини з глобальною наддержавою.

Ознаками періоду 1994-2008 рр. стали розширення НАТО і ЄС, що мало сприяти зміцненню трансатлантичних і європейських інституцій, проведення

численних воєнних і антикризових операцій США та їх союзників у різних регіонах миру, найбільшими з яких були війни та стабілізаційні операції в Афганістані та Іраку, використання специфічного методу зміни владних режимів у формі «кольорових революцій». Загалом слід відзначити, що така глобальна програма «проактивних» воєнних операцій та нерозбірливого розширення військової та політичної присутності не тільки сприяла розбалансуванню фінансової системи США, але й скомпрометувала сам принцип «глобальної відповідальності», який найбільш повною мірою втілювався за президентства Дж. Буша-молодшого.

Інший наслідок гегемонічного домінування США простежувався в посиленні опозиції до американської зовнішньої політики з боку Росії, КНР та низки інших незахідних країн, перелік яких присутній у періодично обновлюваних стратегіях національної безпеки США.

Оцінюючи стан міжнародної системи напередодні глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. президент американської Ради з міжнародних відносин Р. Хаас запропонував розглядати тодішню міжнародну систему як «безполярну». Від погоджувався з тим, що хоча США зберігають лідируючі позиції («жодна велика держава чи група великих держав не можуть суперничати зі США»), міжнародна система вже не відповідає ознакам однополярного стану, в якому головну роль відіграє один «центр сили». На його думку, причина полягає у дифузії сили, розпорошеної між різними акторами, як державними, так і наддержавними і недержавними («сила і вплив стають усе менше взаємопов'язані»). Отож, на думку Р. Хааса, саме в цьому мала б полягати головна відмінність безполярного стану від багатополярності [13].

За логікою Р. Хааса, безполярність мала стати логічним наслідком глобалізації, яка власне й стимулювала взаємозалежність. Р. Хаас визнавав, що в світі існує низка основних центрів сили, до яких належать США, ЄС, Японія, Індія, Китай, Росія, й на які припадає більше половини населення Землі, 75% світового ВВП і 80% видатків на оборону. Окрім цього існує також низка країн – регіональних лідерів (Бразилія, Аргентина, Венесуела, Мексика, Чилі, Нігерія, ПАР, Єгипет, Ізраїль, Іран, Саудівська Аравія, Пакистан, Австралія, Індонезія, Південна Корея). Утім, на відміну від класичної багатополярності, до міжнародній взаємодії залучаються не тільки національні держави, а й регіональні та всесвітні міжнародні організації, недержавні воєнізовані структури, неурядові організації та корпорації, присутність яких зумовлює обмеження державних повноважень, спростовує тотожність між силою та впливом. Така дифузія влади обумовлює неспроможність США самотійно просувати свої рішення й вимагає досягнення згоди і співпраці з іншими провідними акторами.

Разом з тим, дотримуючись наративів ліберального інтернаціоналізму, Р. Хаас висловлював сподівання, що подальша еволюція міжнародної системи не призведе до відновлення суперництва великих держав у формах, властивих класичній багатополярності, попри те, що відносна частка США у світовому ВВП скорочуватиметься, а частка КНР, Індії та інших зростатиме. Кожен з центрів сили першого рівня має власні внутрішні проблеми. КНР має дбати про

піднесення рівня життя населення й не матиме зайвих коштів для фінансування військових технологій чи операцій за кордоном. Індія має складні демографічні проблеми, страждає від надмірної бюрократії та слаборозвиненої інфраструктури. ЄС не виступає зі спільних позицій як національна держава й не має ні можливості, ні бажання діяти у наступальному дусі, характерному для великих держав минулого. Японія вже не має політичної культури, потрібної для виконання ролі великої держави. Росія більш схильна до великодержавних амбіцій, однак її економіка переважно монокультурна, вона потерпає від скорочення чисельності населення та інших внутрішніх проблем [13].

Зі свого боку, на думку Р. Хааса, обережна політика США може сприяти встановленню «безполярної» моделі, якщо вона не загострюватиме в урядів інших країн відчуття загрози їхнім життєво важливим інтересам. Водночас висловлювалися очікування, що зацікавленість в економічному добробуті та політичній стабільності буде стримувати суперництво великих держав, оскільки вони самі чималою мірою залежать від міжнародної системи. Принагідно нагадаємо, що згідно ліберальної традиції міжнародних відносин принцип комплексної економічної взаємозалежності, який апелює до інтеграції та взаємопроникнення економік, передбачав зниження можливостей конкуренції та конфліктів між великими державами.

Пояснюючи свою концепцію, Р. Хаас апелював до комплексної економічної взаємозалежності та, відповідно, незацікавленості великих держав у руйнуванні міжнародного порядку, який забезпечує міжнародне співробітництво та інтереси учасників системи. Однак на практиці політика Росії щодо України, зокрема у випадку повномасштабного військового вторгнення у лютому 2022 р., спростувала цю тезу, адже російське керівництво знехтувало ризиком економічних санкцій з боку Заходу. Водночас не варто ігнорувати, що ймовірно російське керівництво по аналогії з 2014 роком розраховувало на швидкий успіх військової операції проти України, не враховувало можливість надання значної західної допомоги Україні й не передбачало, що війна затягнеться надовго.

Після глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. суттєво посилювалися розбіжності між США та урядами більшості держав, що розвиваються. Адже виникнення кризи було спричинено насамперед величезним зростанням емісії грошової маси, невиправданим завищенням вартості активів та гігантським дефіцитом торгового балансу США, які порушили рівновагу в світовій економіці. Підставою для зростання антиамериканських настроїв стало перенесення пов'язаних з кризою видатків на економіки, що розвиваються. Політичні та економічні наслідки Великої рецесії 2010-х рр. сприяли поляризації зовнішньополітичних позицій і підходів багатьох країн, що позначилося на стані міжнародних відносин. Своєю чергою, відновлення російської агресії в пострадянському просторі прискорило перехід до багатопольярної системної конфігурації.

Важлива риса багатопольярності полягає в збільшенні децентралізації міжнародної системи та посиленні автономності позиціонування багатьох держав другого та навіть третього рівнів. Внаслідок зміцнення КНР як альтернативного центру сили, який вже за жодних обставин не міг розглядатися

як напівпериферія міжнародної системи, структура багатосторонньої взаємодії ставала все більш складнішою. Такий стан справ надавав державам другого рівня можливість скористатися з відносних переваг від послаблення контролю й тиску з боку традиційних центрів сили.

З економічної точки зору перехід міжнародної системи від однополярності до багатополярного стану був пов'язаний зі стрімким поширенням новітніх технологій, що сприяло перерозподілу істотної частки світового багатства на користь низки найпотужніших незахідних держав, які виявили спроможність плідно скористатися новими обставинами. Водночас ефект багатополярності створив значні небезпеки, пов'язані з перерозподілом матеріального багатства, конкуренцією за ресурси та застосуванням сили для досягнення цілей державної політики.

Слід враховувати, що початковий імпульс активізації конкуренції між провідними західними і незахідними державами полягав у прагненні доступу до сировинних ресурсів, технологій, джерел фінансування та контролю торговельних маршрутів. Однак невдовзі, по мірі розмежування політичних та економічних інтересів між цими групами країн з відмінними інтересами, центр тяжіння почав зсуватися в бік перегляду засадничих принципів міжнародного порядку, насамперед у царині регулювання економічних і фінансових зобов'язань.

За адміністрацій Б. Обама і Дж. Байдена скорочення можливостей силового домінування США як гаранта західної версії міжнародного порядку сприяло піднесенню ролі незахідних організацій і неформальних об'єднань, серед яких найбільш вагому роль відгортають ШОС і БРІКС. Якщо зовнішню політику адміністрації Б. Обама можна вважати фактичною спробою «контрольованого відступу» США з позицій глобального гегемона, то за президентства Дж. Байдена такий відступ набув доволі виразних ознак неконтрольованої здачі позицій у поєднанні зі спробами знайти компроміс з РФ на засадах відвернення формування російсько-китайського військово-політичного союзу.

Пошуки компромісу в рамках глобального регулювання

Академічний дискурс проблематики міждержавного суперництва не претендує на визнання чи невизнання цього явища з боку офіційних державних структур чи керівництва міжнародних організацій. Принаймні дослідницька література не залишала поза увагою проблематику протиріч та розбіжності інтересів провідних держав у сфері міжнародних відносин ані на етапі скасування біполярної системи та розпаду СРСР, ані в період однополярної гегемонії США. Утім, до фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. характер цих протиріч мав до певної міри приглушений або латентний характер, що дозволяло США та їх союзникам зберігати домінуюче становище та контролювати інструменти глобального регулювання як запоруку збереження встановленого ними міжнародного порядку.

Після фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. проблематика суперництва великих держав загалом пов'язувалася з перспективами переходу

до поліцентричного стану міжнародної системи. Важливі аспекти, які відображали концепцію поліцентричного світоустрою, стосувалися ролі провідних незахідних держав у формуванні міжнародного порядку⁴, включаючи їх спроможність брати участь у глобальному регулюванні або впливати на макрорегіональні процеси.

В політичній літературі набули поширення такі нові дефініції, як «держави, що підіймаються» (emerging powers) або країни, що претендують на підвищення свого статусу до рівня провідної держави (aspiring powers), які застосовувалися переважно до незахідних країн зі значним економічним потенціалом і швидкими темпами економічного зростання⁵.

Загострення економічних проблем і загроза нової «великої депресії» спонукали країни «Великої сімки» погодитися на розширення спектру учасників дискусії довкола шляхів і методів подолання наслідків фінансово-економічної кризи. З цією метою було ухвалено рішення про скликання самітів у форматі «Великої двадцятки» в складі найбільших держав з розвиненими економіками та провідних країн, що розвиваються, економіки яких перебували в стадії піднесення.

«Велика двадцятка» (G20)⁶ у формі нарад міністрів фінансів та голів центральних банків була створена з метою реагування на азійську фінансову кризу 1997-1998 рр. Усвідомлення небезпеки, пов'язаної з загостренням економічних проблем і поширенням протекціонізму, спонукало до скликання першого «антикризового» саміту двадцятки у Вашингтоні 14-15 листопада 2008 р.

Згода урядів країн «Великої сімки» залучити до ухвалення важливих рішень лідерів провідних незахідних держав мала вимушений характер й не передбачала суттєвого перегляду концепції глобального управління. Натомість індустріальні країни «колективного Заходу» намагалися забезпечити захист власних інтересів, уникнути стихійного загострення конкуренції економічних політик і поширити на уряди незахідних країн відповідальність за підтримку

⁴ У різних версіях тлумачення поняття «міжнародний порядок» означає певну структуру та/або сукупність взаємозв'язків між учасниками міжнародної системи. Міжнародний порядок ґрунтується на системі норм і правил, формально визнаних або практично використовуваних міжнародним співтовариством. Власне на цьому й ґрунтується обґрунтування «порядку» як стану, який протиставляється презумпції анархічної природи міжнародних відносин, або хоча б частково обмежує її прояви у певних галузях міжнародних зв'язків. Умовна нормативна модель міждержавної взаємодії, поряд з іншими, ненормативними або квазінормативними інструментами впливу, покликана виконувати функцію регулювання міждержавних відносин між учасниками міжнародної системи.

⁵ В термінології МВФ здебільшого використовується поняття emerging powers («держави, що підіймаються»), тотожне аналогічній китайській дефініції, яка застосовується переважно до країн-учасниць БРІКС («нові держави, що піднімаються» та можуть претендувати на особливу роль у світі). Див.: Mohan R. Kapur M. Emerging Powers and Global Governance: Whither the IMF? IMF Working Paper No. 2015/219. October 2, 2015. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Emerging-Powers-and-Global-Governance-Whither-the-IMF-43330>

⁶ Англ. – The Group of Twenty major advanced and emerging economies.

стабільності на глобальному та регіональних рівнях. За такого підходу західні структури мали зберегти свою домінуючу роль, головним чином у сфері безпеки, забезпечуючи певні гарантії свого становища від виникнення можливих дисбалансів.

Припущення про можливість одночасного розширення Ради Безпеки ООН і збільшення кількості учасників «Великої вісімки» (формату, який діяв за участі Росії в період у 1997-2014 рр.) до 20 членів висловлювалися ще до початку світової фінансової кризи. Пропозиції щодо реформування політичної організації міжнародної системи передбачали два основні варіанти. В першому випадку пропонувалося залучити до регулярного діалогу Бразилію, Китай, Індію, Мексику і Південно-Африканську Республіку. Другий варіант передбачав організацію діалогу на основі «Великої двадцятки» за участі країн G7, Бразилії, Росії, Індії, Китаю, а також Аргентини, Австралії, Індонезії, Південної Кореї, Саудівської Аравії і Туреччини.

Формат G20 розглядався як найбільш зручний інструмент представництва інтересів країн, на які припадає бл. 2/3 населення світу і 85% світового сукупного ВВП. Очікувалося, що регулярні форуми G20 сприятимуть врегулюванню протиріч довкола важливих політичних проблем, включаючи потребу вдосконалення системи міжнародних фінансово-економічних інститутів і реформування ООН. Утім, практичні результати самітів країн «Великої двадцятки», започаткованих у листопаді 2008 р., виявилися доволі скромними. На першому саміті країн «Великої двадцятки» у Вашингтоні (14-15.11.2008 р.) принаймні вдалося окреслити розбіжності та сформулювати попередні спільні підходи, пов'язані з реформуванням міжнародної фінансової системи. В підсумковому комюніке саміту був запропонований план вдосконалення діяльності міжнародних фінансових інституцій, включаючи Всесвітній банк і Міжнародний Валютний Фонд. Цей перелік містив шість основних принципів, зокрема:

- застосування будь-яких заходів, необхідних для стабілізації міжнародної фінансової системи;
- визнання необхідності державного регулювання монетарної політики відповідно до внутрішньоекономічних умов кожної країни;
- використання фінансових механізмів для стимулювання попиту на внутрішніх ринках;
- надання підтримки більш відсталим економікам країн, що розвиваються, в наданні доступу до фінансування за важких умов, що склалися, в тому числі за участю МВФ, Всесвітнього банку та інших банківських структур, що сприяють розвитку;
- розширення представництва у Форумі фінансової стабільності⁷, до якого мали увійти фінансові установи країн зі швидко зростаючими економіками;

⁷ Форум фінансової стабільності діяв з 1999 р. у складі представників національних фінансових установ (центрального банку, наглядових органів, міністерств фінансів) групи G7, міжнародних фінансових інституцій, комісій експертів центрального банку. За рішенням Лондонського саміту G20 у квітні 2009 р. був перетворений на Раду з фінансової стабільності (англ. – Financial Stability Board) з розширеними повноваженнями. Мета цієї структури

- регулювання ринку деривативів та інших цінних паперів, що потребувало підвищення прозорості ринків деривативів і зміну правил цього ринку, включаючи ринок кредитно-дефолтних свопів

Серед нагальних завдань, пов'язаних з регулюванням у фінансовій сфері, пропонувалося розробити рекомендації щодо пом'якшення наслідків циклічності, включаючи оцінку ризиків, пов'язаних зі співвідношенням власного та позикового капіталу, обліком банківського капіталу, оплатою керівників старшої ланки управління та резервуванням коштів.

Окремі країни та регіональні об'єднання зобов'язалися здійснити огляд і скласти доповіді щодо структури та принципів своєї системи регулювання з метою забезпечення її сумісності з процесами зростаючої глобалізації міжнародної фінансової системи. Всі члени групи G20 зобов'язалися підготувати доповіді за схемою Програми оцінки фінансового сектора та підтримати прозору оцінку національних систем регулювання в своїх країнах. На основі огляду диференційованого характеру регулювання у сфері банківської справи, цінних паперів та страхування передбачалося сформулювати рекомендації щодо необхідних удосконалень. Засоби регулювання та контролю передбачалося поширити на організації, інструменти та ринки, які на той час не підлягали відповідному нагляду. Їй нарешті національним і регіональним контролюючим органам доручалося провести огляд режимів вирішення спорів та законодавства щодо банкрутства, аби забезпечити впорядковану ліквідацію великих транснаціональних фінансових організацій зі складною структурою, якщо для цього виникне потреба [14].

Учасники першого саміту «G20» закликали уряди решти країн світу не відмовлятися від принципів відкритого ринку, вільної торгівлі і «впродовж наступних 12 місяців» не застосовувати нових експортних обмежень чи заходів для стимулювання експорту, які не передбачені вимогами СОТ. Варто зауважити, що представники урядів країн «Великої двадцятки», включаючи Росію, КНР, Індії, Бразилії та ПАР висловлювали відверту недовіру до фінансової політики США, зорієнтованої на забезпечення високого рівня споживання за рахунок стрімкого збільшення державного боргу, не забезпеченого матеріальними активами. Проте пропозиції радикально переглянути роль інститутів світової економічної системи шляхом перетворення G20 на основний механізм формування нової фінансової архітектури або зробити МВФ аналогом «світового центрального банку» не зустріли підтримки з боку адміністрації США, яка сприйняла ці ідеї як пряме зазіхання на основі американської глобальної могутності.

На подальших зустрічах лідерів «Великої двадцятки» були ухвалені рішення продовжити антикризові заходи доти, доки піднесення в світовій економіці не набуде стійкого характеру. На третьому саміті в Пітсбурзі (24-

полягає у виявленні та попередженні (спільно з МВФ) ризиків у міжнародних фінансових відносинах з метою відвернення кризових перевантажень. У 2013 р. Рада з фінансової стабільності була зареєстрована в формі асоціації як юридична особа за швейцарським правом.

25.09.2009 р.) було вирішено до 2012 р. запровадити нові правила регулювання банківської системи (підвищити вимоги до рівня достатнього капіталу й заборонити надмірні ризики в банківській сфері).

З-поміж практичних рішень Піттсбурзького саміту 24-25 вересня 2009 р., які було невдовзі виконано, реальне значення мав перерозподіл 5% голосів в МВФ і 3% у Всесвітньому банку від країн ЄС до країн, економіки яких істотно збільшили свою питому частку в світовому ВВП [15]. Більшість перерозподілених квот одержав Китай. Країни, що розвиваються пропонували перерозподіл у більших пропорціях (7% та 5% відповідно), але США і держави ЄС відхилили можливість скорочення своєї сукупної частки менше 50% голосів, достатніх для ухвалення рішень у Раді фонду [15].

Черговий саміт G20 у Торонто (26-27.06.2010 р.) підтримав пропозицію канадського прем'єра С. Харпера встановити подвійне зобов'язання для всіх його учасників – скоротити наполовину існуючі дефіцити державних бюджетів (до 2013 р.) й довести показник співвідношення державного боргу до ВВП «до мінімуму» (в 2016 р.). В підсумковій декларації саміту стверджувалося, що група G20 в її новій якості продовжує розглядатися як «головний форум міжнародного економічного співробітництва».

За допомогою узгодженої економічної політики країни G20 планували збільшити обсяг світового виробництва майже на 4 трлн. доларів, додатково створити 52 млн. робочих місць та вивести зі стану злиднів до 90 млн. осіб. Декларовані наміри стосувалися прагнення «реформування та посилення фінансових систем» і забезпечення «впевненого, сталого і збалансованого глобального економічного зростання». Ряд побажань мали абстрактний характер, включаючи скорочення залежності світової економіки від попиту в США, збільшення внутрішнього споживання в Китаї, скорочення запозичень США із-за кордону, зменшення бар'єрів для зарубіжних інвестицій у ЄС. Вимоги до країн, що розвиваються, стосувалися зокрема «підвищення гнучкості обмінних курсів» у найважливіших країнах з ринками, що формуються.

Оцінюючи запровадження практики регулярних самітів G20, покликаних розв'язати скрутні проблеми світової економіки за умов глобальної кризи, варто визнати, що за відсутності термінових спільних дій гострота міждержавних суперечностей між провідними гравцями світової політики безумовно була б значно більшою. Практику самітів G20 у 2008-2012 рр. можна загалом розцінювати як спробу реалізації концепції глобального регулювання, побудованої на принципах взаємозалежності та спробах компромісного узгодження інтересів провідних суб'єктів. Утім швидке збільшення обсягу державного боргу США (на \$3 млрд в 2010-2011 рр.) свідчило, що уряди розвинених країн відкидали можливість скорочення внутрішнього споживання до меж, які дозволяли обсяги зростання в реальному секторі економіки. Попри стрімке збільшення державного і корпоративного боргу та від'ємне сальдо платіжного балансу США зберегли домінуюче становище в міжнародній фінансовій системі за рахунок монополії долара в світовій торгівлі, накопичення доларів у валютних резервах зарубіжних країн та необмежених можливостей

кредитування дефіциту державного бюджету за рахунок продажу облігацій казначейства США.

Загалом рішення G20 мали частковий й доволі обмежений вплив на оздоровлення міжнародної та національних фінансових систем. Китай та низка інших країн зі зростаючими економіками, насамперед країни-учасниці БРІКС, висловлювали невдоволення домінуючим становищем країн G7, звинувачуючи США в експорті економічних негараздів та небажанні враховувати інтереси економік Глобального Півдня. Невдоволення монопольним статусом долара як резервної валюти і засобу міжнародних платежів спонукало Китай до збільшення частки зовнішньоторговельних розрахунків у юанях. За оцінками фінансових аналітиків, становищу долара США в світовій торгівлі суттєво загрожуватиме подальше збільшення торгівлі та капітальних потоків між країнами, що розвиваються, з урахуванням їх очікуваного зростання у 10 разів упродовж наступних 40 років. Вже на початку 2010-х рр. поступове зближення країн БРІКС розцінювалося економістами як суттєвий виклик гегемонічному становищу США, а згодом, по мірі консолідації політичних інтересів країн БРІКС та скорочення частки США і ЄС у світовій економіці, цей чинник набув ознак співіснування альтернативних центрів системоутворення в межах міжнародної системи.

Досвід взаємодії провідних країн упродовж 2008-2013 рр. в рамках розробки колективних заходів з метою подолання наслідків фінансово-економічної кризи можна розцінювати як корисний, однак доволі нетривалий епізод співпраці заради асиметричного забезпечення спільних інтересів. Своєрідність цього феномену полягала в усвідомленні чинників взаємозалежності, які до певного часу сприяли усуненню перешкод і гальмуванню міждержавних протиріч.

Небезпека глобальної економічної катастрофи сприяла пошуку дієвих механізмів глобального управління, що зумовило залучення найбільш впливових незахідних держав, що мали велике населення й виробляли значну частину загальносвітового ВВП. У такій формі глобальне регулювання неминуче означало їх допуск до розробки правил і норм міжнародних фінансово-економічних відносин, а згодом, – і політичних засад міжнародного порядку.

Будучи продовженням ліберальної еволюційної традиції, модель глобального управління передбачала розширення відповідальності провідних міжнародних акторів за розв'язання глобальних проблем та забезпечення стабільності на глобальному та регіональних рівнях. У межах цього підходу західні структури сподівалися зберегти першість, головним чином у сфері безпеки, забезпечуючи гарантії свого становища від виникнення можливих дисбалансів. Застосування багатостороннього формату G20 паралельно з проведенням нарад у рамках G7 мало гарантувати єдність «колективного Заходу» та його спроможність утримувати лідерство.

Утім практика усвідомленого самообмеження з боку урядових кіл провідних держав тривала недовго. Відмова від розширення сфери застосування й поліпшення ефективності інструментів глобального регулювання була

чималою мірою обумовлена черговою «кольоровою революцією» в Україні та демонстративною відмовою керівних структур ЄС від узгодження асиметричних зв'язків України в рамках Угоди про асоціацію зі збереженням режиму вільної торгівлі з країнами СНД та Митного союзу.

Російська анексія Криму та початок воєнних дій у Донбасі (2014 р.) стали передумовою для загострення політичних протиріч між Росією та Заходом, а також прискорення поступового зближення між Москвою та Пекіном, що викликало суттєве занепокоєння з боку США. Зі свого боку проголошення КНР глобальної економічної ініціативи «Один пояс, один шлях» у вересні 2013 р. символізувало прагнення до економічного лідерства в Євразії, що змусило керівництво США повернутися до заходів політичного й військового стримування Китаю.

Динаміка відносин між США та КНР

З точки зору конкуренції та співробітництва між провідними країнами, які найбільшою мірою впливають на тенденції і стан безпеки в сучасному світі, напевно найбільше значення мають відносини між США та КНР.

Хроніка відносин між США та КНР була позначена періодами гострої конфліктності та прагматичної співпраці. Період після 1949 р. був позначений прямим зіткненням збройних сил КНР і США під час Корейської війни 1950-1953 рр., а також криз у Тайванській протоці у 1954-1955 і 1958 рр. Нормалізація двосторонніх відносин відбулась у 1972-1978 рр. чималою мірою завдяки зусиллям держсекретаря США Г. Кіссінджера, який намагався використати КНР у якості геостратегічної противаги СРСР. Однак і після цього основними перешкодами у двосторонніх відносинах залишалися проблема Тайваню та військова присутність США суміжному морському та повітряному просторі.

З початку 1980-х рр. уряд КНР проводив політику, спрямовану на активне залучення іноземних інвестицій у найбільш ефективні сектори економіки. Прискоренню економічного розвитку країни сприяли такі заходи, як створення спеціальних економічних зон, впровадження режиму пільгового оподаткування, ліцензування імпорту, диференційовані митні тарифи, створення спільних підприємств та відкриття компаній з повною часткою іноземної власності.

Запроваджена в 1988 р. програма економічного розвитку, зорієнтована на прискорений розвиток прибережних районів, призвела до стрімкого збільшення експортного потенціалу та зміцнення індустріально технологічного потенціалу країни. В період між 1981 і 2015 рр. обсяг ВВП КНР зріс у 48 разів. У розрахунку за поточним обмінним курсом, у 2022 г. ВВП КНР сягнув \$18,3 трлн (73% від обсягу ВВП США) і понад у 10 разів перевищив показник КНР 1990 р., коли він дорівнював 7% від обсягу ВВП США.

Двосторонні відносини в сфері економіки розвивалися в дусі взаємовигідного «конкурентного партнерства», однак у військово-політичній сфері зберігався значний потенціал напруженості. З метою уникнення неконтрольованих конфліктних ускладнень у січні 1998 р. сторони підписали «Угоду про створення механізму зміцнення консультацій по морській військовій безпеці між міністерствами оборони Китаю і США». Під час державного візиту

У. Клінтона до КНР 25 червня – 3 липня 1998 р. сторони погодилися розвивати співпрацю з важливих міжнародних питань у дусі «творчого партнерства». Китай і США декларували згоду не націлювати один на одного стратегічну ядерну зброю, готовність до стратегічного діалогу в економічній і фінансовій областях, сприяння здоровому розвитку світової економіки і міжнародних фінансів [16].

У відносинах з КНР адміністрації США поєднували лібералізацію торгівлі з режимом санкційних обмежень і політикою військового стримування, яка значною мірою стосувалася гарантій безпеки Тайваню, відносно якого США декларували політику «стратегічної двозначності», покликаної запобігати односторонньому проголошенню незалежності Тайваню та перешкоджати спробам Китаю приєднати острів за допомогою сили.

Як стверджував Д. Дрезнер (викладач Школи права і дипломатії ім. Флетчера, Університет Тафта), впродовж 2000-х рр. політичне керівництво США прагнуло пристосувати правила глобальної гри до власних інтересів, що супроводжувалося «спробами оминати обмеження міжнародного права». Хоча це загрожувало ослабленням структур глобального управління, США не полишали намірів підпорядкувати інтереси Китаю та Індії, змусивши їх підлаштовуватися до позиції домінуючої наддержави – «просувати свої інтереси в рамках глобальних структур управління під егідою США» [17].

В цьому контексті адміністрація Дж. Буша-молодшого мала паралельно вирішувати завдання, як «зберегти близькі стосунки зі старими друзями» та «прив'язати до себе», тобто підпорядкувати своєму впливу нових партнерів. Інакше кажучи, мета полягала у тому, аби змусити керівні кола КНР та Індії прийняти американську версію ключових правил глобальної гри в обмін на підвищення міжнародного статусу та престижу цих країн, й водночас зберегти привілейовані союзницькі зв'язки з ЄС та його членами, переконавши європейські країни погодитися з залученням Китаю та Індії до «концерту великих держав» [17].

Відносини США і КНР були позначені низкою гострих військових інцидентів. Найбільш гучними з них були бомбардування авіацією США будинка посольства КНР у Белграді, що мало місце у травні 1999 р. під час воєнної операції НАТО проти Союзної Республіки Югославія, а також зіткнення військових літаків США і КНР поблизу острова Хайнань 1 квітня 2001 р., внаслідок якого китайський пілот загинув, а американський літак радіотехнічної розвідки ВМС США EP-3 Aries зробив вимушену посадку в китайському військовому аеропорту Ліньшуй на острові Хайнань.

З 2002 р. у двосторонніх відносинах переважала позитивна динаміка, пов'язана з домінуванням партнерського підходу. В 2006 р. за підтримки міністра фінансів США Г. Полсона була створена американсько-китайська Стратегічна економічна рада, покликана сприяти вирішенню торговельних та економічних спорів між двома країнами. Для розв'язання проблем на рівні підприємств було створено й низку галузевих рад. На державному рівні ідея американсько-китайського Стратегічного економічного діалогу дістала підтримку голови КНР Ху Цзіньтао та президента США Дж. Буша-молодшого.

Перші три засідання форуму «Китай-США: стратегічний економічний діалог» відбулися у Пекіні (грудень 2006 р., грудень 2007 р.) та у Вашингтоні (травень 2007 р.).

Позиція США відображала зацікавленість у «залученні» КНР до міжнародних економічних організацій та заохочення «політики відкритості», що мало сприяти глобальному економічному зростанню. Водночас американські політичні кола прагнули запобігти посиленню впливу КНР у якості стратегічного суперника, який міг створювати потенційну загрозу гегемонії та лідерству США у важливих регіонах і сферах економічної взаємодії. Визнаючи потребу в скороченні дефіциту США у торгівлі з Китаєм, США вимагали ревальвації китайської валюти. Водночас сторони висловлювали обопільну зацікавленість у глобалізації та оздоровленні міжнародних економічних відносин включаючи необхідність уникнення економічного націоналізму і протекціонізму [18].

З приходом до влади у 2009 р. адміністрація Б. Обама продовжила інституціоналізований механізм зв'язків з КНР в рамках «оновленого» Стратегічного та економічного діалогу. Його перший раунд відбувся у Вашингтоні у липні 2009 р. за участю держсекретаря США Х. Клінтон, міністра фінансів США Т. Гейтнера, члена Держради КНР Дай Бінго і віце-прем'єра КНР Ванг Кішана. Оскільки частка долара в золотовалютних резервах КНР сягнула \$2,13 трлн, для Китаю пріоритетного значення набули стабільність обмінного курсу долара та політика США у сфері міжнародних фінансів [19].

На подальших сесіях діалогу сторони висловили підтримку лібералізації торгівлі, режимів інвестування та поліпшення інвестиційного клімату. На 4-му раунді Стратегічного економічного діалогу в Аннаполісі (штат Меріленд, 17-18 червня 2011 р.) було порушено питання про взаємний захист капіталовкладень. Зі свого боку КНР пропонувала підсилити механізм планування в ключових галузях торгівлі, переглянути режим експортного контролю з боку США, збільшити експорт у Китай продукції, випущеної із застосуванням нових високих технологій, прискорити врегулювання торговельних суперечок та вирішити питання про визнання КНР як країни з ринковою економікою [20, с. 541].

Відзначимо, що міністерство торгівлі США послідовно заперечувало надання КНР статусу країни з ринковою економікою з посиланням на те, що західні ринки заповняють дешеві китайські товари. Відсутність ринкового статусу потенційно полегшує введення різних обмежень та антидемпінгових мит проти китайських товарів. Основний аргумент міністерства торгівлі США проти надання КНР відповідного статусу полягає у значній ролі держави в економіці КНР включно з практикою надання субсидій. Стверджується, що урядові субсидії впливають на формування цін на китайські товари, які «не визначаються правилами ринку»⁸.

⁸ Міністерство торгівлі США не визнає КНР країною з ринковою економікою. У вересні 2001 р. робоча група СОТ по Китаю затвердила умови приєднання цієї країни до організації. У 2016 р. закінчився термін дії статті 15 протоколу про вступ КНР до СОТ. Внаслідок цього

Економічне піднесення КНР супроводжувалося появою специфічних проєктів, пов'язаних з визнанням зростаючої ролі та перспектив Китаю в глобальному балансі сил. В цьому сенсі показова ініціатива, що пролягала у створенні «великої двійки» США-КНР («G2»), була висунута одним з провідних американських політичних теоретиків З. Бжезінським у січні 2009 р. [21].

Ідея «великої двійки» полягала у залученні Китаю до вирішення важливих міжнародних питань і перетворення його на «відповідальну державу», звичайно у тих термінах, у яких цю відповідальність розуміли у Вашингтоні. Складалося враження, що наміри Б. Обами і Ху Дзіньтао про співпрацю з метою відновлення зростання світової економіки та розбудову відносин стратегічного партнерства між двома країнами, декларовані за підсумками зустрічі у Лондоні (1 квітня 2009 р.), можна розцінювати як очевидний крок у цьому напрямі [22].

Проте консультації з широкого кола двосторонніх, регіональних і глобальних проблем виявили суттєві розбіжності у підходах сторін. Китайське керівництво вочевидь не бажало брати на себе відповідальність за міжнародну політику США й натомість зосереджувало увагу на пріоритетних питаннях регіонального характеру та просуванні глобальної ініціативи «Пояс і шлях», проголошеної 2013 р. Політичні протиріччя між двома країнами загострилися після 2014 р., коли Китай почав будівництво штучних островів та інфраструктури на атолах у спірних районах Південно-Китайського моря.

Оцінюючи позицію США щодо КНР від закінчення «холодної війни» й до приходу до влади Д. Трампа слід відзначити декілька суперечливих, однак збалансованих постулатів. З одного боку, адміністрації США розцінювали торговельно-економічні зв'язки з Китаєм як загалом достатньо вигідні. КНР розглядалась як одна з провідних держав, з якими доцільно співпрацювати з широкого кола питань та залучати до ліберального світового порядку. З другого боку, політичні кола США висловлювали занепокоєння в зв'язку зі зростанням китайської військової могутності. Висловлювалися претензії щодо незавершеності ринкових реформ, керівної ролі держави в економіці, непрозорості державного кредитування, дотримання прав людини, недемократичної політичної системи та процедури зміни влади.

За президентства Д. Трампа адміністрація США використовувала різні способи тиску на китайське керівництво – від натяків відмовитися від слідування «політиці одного Китаю» та посилення військової присутності в Південно-Китайському морі до розв'язання торговельної війни та погроз міжнародною ізоляцією. З боку Д. Трампа навіть демонстрація доброзичливих

країни-члени СОТ дістали можливість вдаватися до запровадження митних бар'єрів проти широкого переліку китайської продукції. Китай наполягає на тому, аби США та ЄС визнали його статус як «держави з ринковою економікою». Такий статус мав би гарантувати, що торговельні партнери КНР будуть позбавлені юридичних підстав довільно застосовувати антидемпінгові та антисубсидійні заходи щодо товарів, вироблених у КНР.

Згідно з правилами СОТ, критерії «країни з неринковою економікою» включають такі форми державної підтримки, як урядові субсидії для захисту національної промисловості або державну підтримку експорту. Відповідна практика може бути підставою для запровадження проти товарів такої країни антидемпінгових мит та інших обмежувальних заходів.

намірів подавалася у формі політики з позиції сили. Утім зазначені прийоми не призвели до бажаних наслідків й лише сприяли загостренню дискусії про способи збереження американського домінування та стримування глобальних амбіцій КНР.

Тенденції взаємодії та особливості позиціонування провідних акторів

В політичній літературі представлені дві різних, хоча й близькі за змістом версії, покликані пояснити причини загострення конкуренції провідних держав упродовж останнього десятиліття.

Перша з них полягає у загальних наслідках нерівномірності економічного розвитку, який призвів до зміни співвідношення силових потенціалів між «колективним Заходом» та умовною сукупністю незахідних держав, які все частіше позначаються як представники «Глобального Півдня». Висхідний розвиток провідних держав «Глобального Півдня» тлумачиться як наслідок глобалізації, логічними результатами якої стали перенесення промислово-виробничих активів зі США та країн ЄС до Китаю, країн АСЕАН та деяких інших країн Азії та Латинської Америки, поширення сучасних технологій і накопичення капіталів, у тому числі в нафтовидобувних країнах Перської затоки. Стверджується, що нова глобальна розстановка сил сприяла зміцненню політичних амбіцій провідних країн, що розвиваються, та усвідомленню ними спільних інтересів, які полягають у запереченні домінуючої ролі «колективного Заходу» у визначенні правил і норм, які регулюють міжнародну торгівлю та фінансово-економічні відносини.

Друга версія в якості головної причини загострення суперництва великих держав називає руйнування «ліберального міжнародного порядку», створеного внаслідок втілення цілеспрямованої політичної волі західних країн, спочатку (після 1945 р.) у межах західної сфери впливу, з подальшим глобальним розширенням після розпаду біполярної міжнародної системи у 1989-1991 рр. [23; 24].

З цього приводу Г. Кіссінджер у своїй ґрунтовній праці «Світовий порядок» (2014 р.) відзначав, що протягом багатьох років співтовариство націй, або принаймні його західна частина, «існувало в рамках “американського консенсусу”», в рамках якого «держави співпрацювали, ... дотримуючись спільних правил і норм, розвиваючи ліберальну економіку, відмовляючись від територіальних завоювань на користь поваги національних суверенітетів і приймаючи представницьку демократичну систему управління». Однак згодом з'ясувалася відсутність «спільного для всіх уявлення про цю систему», включно зі спільним розумінням «співмірного внеску» чи «справедливості». Адже за межами західного світу «ті регіони, які брали мінімальну участь у виробленні нинішніх правил, ставлять під сумнів ефективність даних правил в їх поточних формулюваннях і ясно демонструють готовність докласти всіх зусиль, аби змінити згадані правила». Результатом цього, за свідченням Г. Кіссінджера, стала неспроможність міжнародної спільноти «узгодити, або хоча б домовитися про однозначний і несуперечливий комплекс цілей, методів і обмежень» [25, с. 10].

Започаткування на регулярній основі самітів G20 засвідчило значні розбіжності в позиціях провідних держав Заходу та незахідних учасників, що, своєю чергою, стимулювало дослідження дискусій з питань зовнішньої політики та світової економіки у країнах-учасницях групи БРІКС та інших країнах зі значним потенціалом розвитку [26; 27].

Зіткнення різних поглядів на перспективи глобального розвитку стимулювало розробку потенційно можливих сценаріїв у відносинах між провідними гравцями. В якості прикладу такого підходу доцільно згадати альтернативні варіанти розстановки сил у міжнародній системі, побудовані на визнанні нової ролі КНР у якості головної залежної перемінної у відносинах між Заходом і Росією. В рамках такої тристоронньої формули взаємозалежності в основу моделювання були покладені альтернативні прагнення Заходу (зберегти свою гегемонію) і Росії, основний намір якої полягав у її руйнуванні. Модель, яку пропонувала російська дослідниця Т. Шаклеїна, передбачала три можливі сценарії, які визначалися вибором позиціонування КНР:

(1). США, країни-члени ЄС і НАТО «зможуть нейтралізувати вплив Росії та КНР на функціонування та подальший розвиток інституційних засад світового порядку, у тому числі у випадках, коли йдеться про територіальну цілісність держав та нові нормативні підходи до національного суверенітету».

(2) Росія та Китай «об'єднують зусилля на засадах спільної платформи й досягають компромісу зі США і НАТО у питаннях глобального регулювання, що збереже норми Статуту ООН, однак тією чи іншою мірою обмежить можливості США і НАТО щодо втручання у справи окремих держав та залишить поле для маневру іншим провідним державам».

(3) КНР доб'ється від США «нейтрального ставлення до своїх внутрішніх територіально-етнічних проблем в обмін на підтримку чи нейтралітет Китаю відносно політики США і НАТО в інших регіонах світу», включаючи держави так званого пострадянського простору [28].

Суттєві відмінності у міжнародному позиціонуванні РФ і КНР, які зберігалися продовж усього періоду 2010-х рр., стосувалися форм і методів у відносинах зі США і країнами ЄС, а також способів переходу до поліцентричного (багатополярного) світоустрою. З 2014 р. російське керівництво посилило експансіоністські наміри у своїй зовнішній політиці, хоча й розраховувало на пасивність США і НАТО щодо гібридної війни проти України. Водночас плани Москви передбачали подальше зміцнення залежності європейських країн, насамперед Німеччини, від російських енергетичних поставок. Така залежність мала позначатися на політиці провідних країн Західної Європи, обумовлюючи їх лояльне ставлення до відновлення російської сфери впливу в просторі колишнього СРСР.

Російське керівництво просувало ідею перетворення об'єднання БРІКС на пряму противагу формату G7 як неформальної інституції провідних держав «колективного Заходу» та новий центр впливу в світовій політиці.

Зі свого боку позиція КНР мала більш стриманий та виважений характер. Підтримуючи тезу про неприйнятність глобальної гегемонії окремої держави, керівництво КНР ухилялося від підтримки конфліктної позиції РФ у відносинах

зі США та країнами ЄС. В офіційних документах китайське керівництво визначає КНР як «відповідальну велику державу», яка бере активну участь у реформуванні та розвитку системи глобального управління та виступає за мирне врегулювання міжнародних конфліктів [29]. В якості стратегічного вибору МЗС КНР декларує мирний розвиток країни поряд зі сприянням міжнародному мирному розвитку. Основними цілями китайської дипломатії вважаються всебічне просування «китайської мрії» про національне відродження та побудова «спільноти єдиної долі людства» [30].

Економічні інтереси КНР ґрунтуються на зацікавленості та позитивному тлумаченні економічної взаємопов'язаності між країнами та регіонами світу. Науково-технічний прогрес має все більшою мірою забезпечувати поглиблену економічну інтеграцію, що сприяє формуванню єдиного глобального ринку. Це знаходить відображення в оптимізації використання глобальних ресурсів задля досягнення мінімальної собівартості та максимального прибутку. Згідно положень офіційних документів, КНР прагне до повноцінної участі у формуванні глобальних правил, що регулюють економічну діяльність та конкуренцію, на основі чого ґрунтується система глобального економічного управління. Стверджується, що такі правила мають забезпечувати матеріальні та інституційні умови для розвитку економічної глобалізації. Виходячи з цього, інтереси КНР визначають відкритість як шлях до прогресу, а замкнутість – як загрозу відсталості.

Відзначимо, що проголошені КНР принципи взаємної вигоди, недискримінації, мирного співіснування та невтручання у внутрішні справи не викликали особливої довіри з боку політичних кіл США, які після приходу до влади Сі Цзіньпіна (2012 р.) висловлювали зростаюче занепокоєння в зв'язку з технологічними успіхами КНР, прискоренням модернізації китайських збройних сил і будівництвом військових об'єктів на штучних островах у Південно-Китайському морі. Не менше занепокоєння спричиняло й зміцнення конкурентоспроможності китайського бізнесу на світовому ринку та поширення популярності глобального економічного та інфраструктурного проєкту «Пояс і Шлях».

Доцільно відзначити, що уряд КНР ще на початку 2000-х рр. ініціював створення власних, невідконтрольних США міжнародних інституціональних структур. Серед них – заснування Шанхайської організації співробітництва (2001 р.), проведення регулярних самітів Китай – Африка, а згодом і Китай – Центральна Азія, пропозиції, пов'язані з просуванням ідеї створення зони вільної торгівлі в рамках форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) та ін.

З 2005 р. Китай розпочав практику проведення спільних з Росією військово-морських навчань, які регулярно проводилися не тільки на Далекому Сході (в басейні Тихого і Північного Льодовитого океанів), а й в акваторії Балтійського, Середземного та Аравійського морів, зокрема в Аденській та Оманській затоках.

До певного етапу політичне керівництво США вважало, що економічні зусилля й підвищення міжнародного статусу КНР не обов'язково вступають у

конфлікт з інтересами США, особливо якщо Пекін не перетинатиме певні обмежувальні лінії. Ситуація докорінно змінилася лише в другій половині 2010-х рр., особливо після обрання Д. Трампа президентом США та в зв'язку з назріванням американсько-китайської торговельної війни.

Форми та напрями суперництва великих держав

Хоча після світової фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. в міжнародних відносинах виразно відчувалося зростання напруженості, до певного часу проблема суперництва провідних держав не розглядалася як провідна глобальна тенденція. В офіційних директивних документах США цей феномен уперше було згадано в Стратегії національної безпеки США від грудня 2017 р.

У цьому документі містився висновок про повернення конкуренції великих держав, яка вважалася явищем попереднього століття. Йшлося про те, що Китай і Росія, які «почали відновлювати свій вплив на регіональному та глобальному рівнях», нарощують свої військові можливості з метою підризу спроможностей Америки під час кризи та здатності вільно діяти у критично важливих комерційних сферах у мирний час [31, р. 27].

В СНБ-2017 феномен глобального суперництва був окреслений лише в попередній формі – як виклик домінуючому становищу і геополітичним перевагам США та втілення спроб Росії та КНР змінити міжнародний порядок на свою користь.

В рамках оцінки нових міжнародних тенденцій було сформульовано ряд висновків:

- Державним структурам США, котрі схильні сприймати світ у бінарних термінах, таких як «стан або миру, або війни», слід відмовитися від спрощеного сприйняття дійсності [31, р. 28].

- У своїх діях ворожої спрямованості супротивники США не вдаються до стандартних засобів війни в американському розумінні цього поняття. Тому для просування власних інтересів США слід прийняти відповідні «правила гри» й суттєво підвищити свою конкурентоспроможність на геополітичній арені [31, р. 32].

- Концепція стримування підлягає суттєвому перегляду, адже «стримування сьогодні значно складніше у досягненні, ніж за часів холодної війни. Супротивники США, які вивчили американський спосіб ведення війни, вдаються до асиметричних засобів, здатних завдавати шкоди у різних галузях, які донедавна перебували під домінуванням США на суші, у повітрі, на морі, у космосі та кіберпросторі [31, р. 27].

- Не вдаючись до ядерної зброї супротивники США можуть використовувати засоби, які завдають шкоди економіці та підривають здатність розгортати військові сили. Тому стримування має розповсюджуватися на всі вказані сфери й враховувати всі можливі стратегічні атаки.

- Поряд із застосуванням контрсилових засобів та обмежень, США не відкидають співпраці з конкурентами у певних галузях з позиції сили, «перш за

все, гарантуючи, що наша військова міць не має собі рівних та повністю інтегрована з нашими союзниками та інструментами влади» [31, р. 27].

В якості головних зовнішньополітичних цілей США СНБ-2017 визначала глобальне домінування, забезпечення миру «з позиції сили», просування впливу та захист американського способу життя, забезпечення добробуту американського народу, з метою чого виконавча влада має підтримувати «сприятливий для США баланс сил» [7, р. II]. В переліку загроз міжнародній безпеці визначалися Росія та Китай як держави-ревізіоністи, які підривають міжнародний порядок та ігнорують верховенство права, Іран і Північна Корея як «режими-відступники», та різноманітні терористичні угруповання як недержавні ворожі суб'єкти. Відзначається, що Москва задіяла «комбіновані методи саботажу, дезінформації та пропаганди», які провокують кризу довіри, а Пекін вдається до «економічної агресії».

Положення та оцінки СНБ-2017, які відображали концепцію принципівого реалізму Д. Трампа, загалом свідчили про вимушене визнання реалій асиметричної багатопольярної міжнародної системи, стан якої важко визначити в чітких формулюваннях «холодної війни», «холодного миру» чи інших однозначних дефініцій. Відзначимо, що конкурентна взаємодія великих держав за її базовими критеріями будується переважно на ситуативних чинниках і не передбачає ані скільки-небудь сталого взаємного сприяння, ані послідовної ворожнечі.

Міжнародні зв'язки в форматі конкуренції та суперництва як домінуючої тенденції взаємодії провідних держав навряд чи піддаються застосуванню неспростованих моральних принципів. Водночас зацікавленість у відносному мирному співіснуванні спонукає конкуруючих суб'єктів до умовного поділу проблематики взаємовідносин на автономні смислові блоки, які є предметом спільних інтересів або ж навпаки мають різне значення та неоднакову вагу з точки зору суттєвих інтересів тієї чи іншої держави. На практиці це означає виокремлення пріоритетних питань, які можуть бути предметом потенційних угод, та їх «ізоляцію» від інших аспектів, позначених виразними розбіжностями у позиціях сторін. За такого підходу питання пріоритетного значення, у яких зацікавлені правлячі кола тієї чи іншої провідної держави, відокремлюються від решти проблем, щодо яких узгоджений чи компромісний підхід вважається ситуативно неможливим, небажаним або недоцільним.

Принципово важливі аспекти проблеми суперництва провідних держав стосуються визначення кола пріоритетних акторів, виявлення ліній взаємодії та вузлів напруженості між ними та більш-менш стійкими міждержавними угрупованнями, створеними за їх участю. Якщо розглядати відносини конкуренції та суперництва у відносинах першої десятки провідних країн як структурну модель або схему асиметричної багатопольярної міжнародної системи, головна увага має зосереджуватися на виявленні ланок збігу та розбіжностей їх інтересів, оцінці стратегічних планів та підходів, які дозволяють зрозуміти позиції та плани сторін.

Звичайно, враховуючи економічні та силові переваги США у порівнянні з іншими країнами умовної «вищої ліги», позиція та плани американської адміністрації заслуговують пріоритетної уваги.

Відновлення суперництва великих держав на світовій арені стало предметом аналізу в низці аналітичних і доктринальних документів, які з'явилися під час президентства Дж. Байдена. 27 січня 2021 р. дослідницька служба Конгресу США випустила однойменну аналітичну доповідь, в якій конкуренція США з Китаєм та Росією розглядалася як фактор, який має визначальний вплив на військове планування й зумовлює потребу протидіяти військовим можливостям КНР [32].

В сенсі політичного обґрунтування у доповіді зазначено, що феномен відновлення суперництва великих держав, який згадується у Національній військовій стратегії Б. Обама та більш детально описаний у якості ключового фактору в Стратегії національної безпеки, затвердженій Д. Трампом у грудні 2017 р. та Національній стратегії оборони від січня 2018 р., засвідчує закінчення епохи «після холодної війни», яка була позначена утворенням однополярного світу з беззаперечним домінуванням США. Період неспростовної переваги США або «однополярний момент», який тривав з початку 1990-х рр. та виявив перші ознаки згасання в 2006-2008 рр., та пішов у минуле після 2014 р., коли Китай, Росія та низка інших почали оскаржувати основну й переважаючу роль США у міжнародному управлінні.

Показово, що на думку авторів доповіді головна змістовна загроза принципово нової ситуації, спричиненої відновленням конкуренції великих держав з Китаєм та Росією, полягає у «виклику, який становлять ці дві держави та інші, проти елементів очолюваного США міжнародного порядку, котрий діяв з часу Другої світової війни» [32, р. 1].

Доцільно зауважити, що доповідь містить розширене термінологічне пояснення дефініції «міжнародний порядок», під яким мається на увазі «сукупність організацій, установ, договорів, правил і норм, котрі призначені для упорядкування, структурування і регулювання міжнародних відносин упродовж визначеного історичного періоду». Деталізовано й ключові ознаки міжнародного порядку під керівництвом США, встановленого наприкінці Другої світової війни, який позначається як «ліберальний міжнародний порядок, післявоєнний міжнародний порядок або відкритий міжнародний порядок чи «порядок, заснований на правилах». До них належать: повага до територіальної цілісності країн та неприйнятність зміни міжнародних кордонів за допомогою сили чи примусу; перевага розв'язанню спорів між країнами мирним шляхом, без застосування чи загрози застосування сили або примусу; сильні міжнародні інститути; повага до міжнародного права і прав людини; надання переваги вільним ринкам і вільній торгівлі; ставлення до міжнародної акваторії, міжнародного повітряного простору, космічного простору, кіберпростору як до спільного міжнародного надбання» [32, р. 1].

Головний висновок звіту дослідницької служби Конгресу полягав у тому, що зосередження військового планування на забезпеченні регіональних антикризових і контртерористичних операцій на Близькому Сході та в інших

регіонах, які вважалися головним завданням після терористичних атак 11 вересня 2001 р., втратило актуальність. Натомість були сформульовані нові політичні цілі, які випливають з аналізу стратегій КНР та Росії. В оновленому переліку пріоритетів США у військовій та військово-політичній сферах були перелічені наступні завдання:

- Перегляд «Великої стратегії» США з урахуванням геополітичних основ суперництва великих держав як вихідної умови оборонного планування;
- переосмислення факторів ядерної зброї, ядерного стримування та контролю над ядерною зброєю;
- проведення організаційних змін у міністерстві оборони США та змін у глобальному розподілі розгортання збройних сил США;
- перегляд структури військового потенціалу США та їх союзників в Індо-Тихоокеанському регіоні та військового потенціалу США і НАТО в Європі;
- розробка нових військових оперативних концепцій, включаючи можливості ведення високотехнологічного неядерного конфлікту і забезпечення переваги США в технологіях звичайної зброї;
- впровадження інновацій та забезпечення високих темпів програм розвитку та розгортання американських систем озброєнь;
- забезпечення мобілізаційного потенціалу, розрахованого на ведення затяжного великомасштабного конфлікту;
- гарантування безпеки ланцюгів поставок, яка передбачає мінімізацію залежності основних військових систем від іноземних компонентів, матеріалів та програмного забезпечення;
- забезпечення спроможності протидіяти методам гібридних війн і тактиці «сірої зони».

У цьому переліку привертає увагу чітка пересторога, пов'язана з потребою готуватися до високорівневої війни з застосуванням неядерних озброєнь – тобто великомасштабної війни високої інтенсивності та технологічної складності проти супротивників з аналогічними, складними й передовими воєнними можливостями [32, р. 10].

Директивні документи стратегічного планування останніх років чітко зорієнтовують міністерство оборони США на протидію воєнному потенціалу та військовим можливостям КНР у якості головного пріоритету, що потребує перегляду фінансування та оновлення програм виробництва і модернізації озброєнь.

Повномасштабна фаза російсько-української війни, що почалася 24 лютого 2022 р., внесла певні корективи у стратегічне планування США, хоча й не призвела до зміни пріоритетів. Публічна версія Національної оборонної стратегії США від 27 жовтня 2022 р. підтверджує, що головний системний виклик для США становить КНР, тоді як Росія становить джерело гострої й нагальної загрози. Основним завданням збройних сил США вважається попередження прямого воєнного конфлікту між великими державами, що має забезпечуватися за допомогою інтегрованого стримування в рамках протиборства в умовах миру.

Визначаючи позицію США відносно РФ Національна оборонна стратегія-2022 наголошувала на стримуванні за рахунок заборони та стримуванні за рахунок стійкості. Однак з метою попередження агресії РФ проти її безпосередніх сусідів передбачено розробити більш інструментальні засоби стримування за рахунок можливості завдати Росії неприйнятних рівнів втрат, що загалом вкладаються в схему зміцнення східного флангу НАТО. Виходячи з цього короткострокові заходи, спрямовані на стримування РФ, стосуються переважно співпраці з європейськими союзниками по НАТО. Вони передбачають модернізацію «систем заборони» і обмеження доступу, посилення взаємосумісності та стійкості, обмін розвідувальними даними в середовищі союзників по НАТО та з країнами-партнерами. У довгостроковій перспективі планується розвиток автономного потенціалу союзників по НАТО з метою набуття ними спроможності вести війну високої інтенсивності. Зі свого боку США планують зосередити увагу на таких видах військової спроможності, як розвідка, РЕБ, забезпечення ціленаведення та підтримка операцій засобами військово-повітряних сил [33].

Як стверджує експерт Національного інституту стратегічних досліджень М. Белесков, для України важливі два положення Національної оборонної стратегії-2022:

- по-перше, щодо безпосередніх сусідів РФ «передбачено розробити опції для стримування за рахунок можливості завдати Росії неприйнятних рівнів втрат»;

- по-друге, допускається «надання найбільш уразливим партнерам ефективних асиметричних спроможностей» [34].

З огляду на практичний досвід перших двох років російсько-української війни, асиметричне посилення потенціалу сил оборони України у разі критичної потреби вважається можливим, однак не гарантованим.

Загалом Національна оборонна стратегія США 2022 р. повторює положення про стратегічну відмінність військово-політичного планування США щодо Росії та Китаю. США планують здійснювати «протиборство в умовах миру» передусім щодо КНР і РФ за допомогою прямої присутності в пріоритетних регіонах Євразії, а в інших випадках – спираючись на мережу союзів і партнерств.

Хоча політика РФ характеризується як джерело реальної та гострої регіональної загрози, вважається, що плани і претензії Москви у Східній Європі та умовному пострадянському просторі не становлять безпосередньої загрози становищу США. Натомість КНР тлумачиться як головний чинний конкурент і опонент, здатний кинути виклик домінуючому статусу США в глобальному контексті. Тому, не ставлячи під сумнів виконання ст. 5 Вашингтонського договору про створення НАТО, у довгостроковій перспективі США прокладають відповідальність за втілення військових компонентів європейської безпеки на європейських союзників по НАТО.

Як свідчать аналітичні розробки Конгресу США, американська глобальна стратегія продовжує ґрунтуватися на постулаті запобігання появі регіональних гегемонів у Євразії, враховуючи що саме там зосереджена відносна більшість

населення, ресурсів та економічних активів світу. Зазначена мета була сформульована у документі «Керівництво з оборонного планування на 1994-1999 фінансові роки», складеному в лютому 1992 р. тодішнім заступником міністра оборони США з політичних питань П. Вулфовіцем і його помічником Л. Ліббі [35].

Виходячи з цього, планування воєнної логістики та військові операції США впродовж останніх десятиліть провадилися переважно з урахуванням цієї мети, що відображено в структурі ВПС і ВМФ. Таке стратегічне планування враховує дві обставини. По-перше, регіональний гегемон у Євразії зможе сконцентрувати потенціал, достатньо великий, аби загрожувати життєво важливим інтересам США. По-друге, міжнародним відносинам у Євразії не властива «система саморегуляції, здатна запобігати появі регіональних гегемонів». Це означає, що країни Євразії не здатні відвернути встановлення регіональної гегемонії власними силами, і їм «може знадобитися допомога від однієї чи декількох країн з-поза меж Євразії, аби мати змогу зробити це надійно» [32, р. 3].

Відмова від цих настанов потенційно може призвести до серйозних змін у «великій стратегії» США, котрі зумовлюватимуть великомасштабний перегляд напрямів і рівнів фінансування оборони США, стратегії, планів і програм. Утім, відновлення конкуренції великих держав як ключова ознака сучасних міжнародних відносин не означає, що ці два твердження і мета США, яка з них випливає (відвертати появу регіональних гегемонів у Євразії), втратили чинність у якості дороговказів оборонної політики США у наступні роки [32, р. 3].

Інша точка зору, яку просувають ізоляціоністи – прибічники мінімального застосування інтервенціонізму в дусі «оффшорного балансування», полягає у тому, що США мають утримуватися від прямого втручання самої останньої хвилини, як у Першій та Другій світових війнах, аби «схилити баланс» проти потенційних агресивних гегемонів у Європі чи Азії. За оцінкою американського письменника і дослідника М. Лінда (професор Школи публічної політики ім. Л. Джонсона, Університет штату Техас в Остіні), у підсумку така версія стримування обмежує цілі зовнішньої політики США просуванням вузьких національних інтересів, які визначаються міркуваннями безпеки від вторгнення чи нападу, нехтуючи досягненням відносної економічної могутності або дипломатичного впливу [36].

Конкуренція великих держав, яка стала прямою ознакою та функцією багатопольярної міжнародної системи, спричинила структурне ускладнення зв'язків між її провідними учасниками. Позиціонування окремих держав чималою мірою пов'язано з існуючими формальними і неформальними блоками та економічними союзами, які відіграють опосередковану, однак принципово важливу роль у міжнародній взаємодії.

М. Лінд називає існуючі політико-економічні об'єднання неформальними сучасними версіями чи заміниками імперій, адже ці геополітичні та геоекономічні утворення складаються з певної кількості номінально незалежних держав, підпорядкованих одній великій державі. «Деякі з цих блоків є гнучкими і неформальними, як китайська система економічних залежностей «Один пояс,

один шлях». Інші є формалізованими, як очолювані США НАТО і Угода США-Мексика-Канада (наступниця НАФТА). Очолювані РФ пострадянська Організація Договору про колективну безпеку і Євразійський економічний союз також є формалізованими блоками, як і Європейський Союз, очолюваний його співгегемонами, Німеччиною і Францією [36].

Структура відносин між провідними державами чималою мірою визначає конфігурацію міжнародної системи. В цьому сенсі найбільшої гостроти набули відносини у трикутнику США-Росія-Китай. Окрім цього, у дипломатії країн «вищої ліги» беруть участь Велика Британія, Франція, Німеччина, Туреччина, Індія, Саудівська Аравія, Бразилія, при чому деякі з цих країн просувають власні регіональні чи макрорегіональні політичні проекти.

Напередодні повномасштабної фази російсько-української війни в американських політичних виданнях жваво обговорювався проект врегулювання найбільш спірних питань у відносинах між Заходом і Росією. В основу досягнення принципового компромісу пропонувалося покласти обопільне визнання «екзистенціальної загрози, яка походить від амбіцій Китаю досягти глобальної воєнної та економічної переваги до 2049 року». В статті у журналі «The National Interest» його автори генерал-лейтенант у відставці Д. Дейлі та Дж.П. Фарвелл пропонували закріпити окремий статус Росії, згідно якого РФ «не приєднається до Заходу в союзі проти КНР, але «Захід зможе вплинути на Росію, аби вона не об'єдналася з Китаєм проти нього». Якщо ж РФ розірве чи порушить цю угоду, «Захід має діяти активно, аби захистити свої інтереси безпеки як у політичному, так і в військовому аспекті», що включатиме надання Україні потрібної оборонної підтримки [37].

Незадовго до російського вторгнення в Україну зазначені автори вважали можливим запобігти негативному перебігу подій, пропонуючи адміністрації Дж. Байдена зробити кроки в бік досягнення компромісу РФ і визнати нейтральний статус України на кшталт Австрії. Утім, як відомо, замість цього адміністрація США заздалегідь оголосила про нейтралітет у майбутній війні РФ проти України, відкинувши застосування будь-яких засобів стримування та навіть попередньо узгодивши з Москвою правила російської «воєнної операції», яка не мала ні виходити за межі української території, ні зачіпати треті країни [38].

В ширшому контексті полеміка у політичних колах і фаховому експертному середовищі країн Заходу стосується планів і масштабів експансіоністських намірів РФ, а також визначення стану відносин між Росією і країнами Заходу початку російського вторгнення в Україну. В цьому сенсі присутнє усвідомлення, що для європейських країн політика РФ становить джерело реальної й гострої небезпеки, оскільки передбачає зміну кордонів у Європі і спробу впровадити імперську сферу впливу. Водночас, на відміну від СРСР, російське керівництво не просуває привабливої мобілізаційної ідеології. Й тому, хоча Москва прагне відновити радянську сферу впливу, претензії РФ на глобальний вплив у якості великої держави не підкріплені комуністичними імперськими амбіціями. Цей чинник стримує визнання відносин з РФ як стану нової холодної війни, адже дозволяє сподіватися, що ослаблення російської

економіки та військового потенціалу невдовзі зробить російське керівництво більш податливим для досягнення нового компромісу з США та країнами ЄС і НАТО.

З точки зору політичного керівництва США, головна увага має приділятися протидії посиленню КНР. Стимування Китаю передбачає економічну конкуренцію, перешкодження ініціативі «Пояс і шлях», яка розглядається як засіб розширення економічного впливу Китаю через інфраструктурні проекти в різних країнах світу, технологічне суперництво та обмеження доступу Китаю до критичних технологій. США заохочують своїх союзників і партнерів створювати перешкоди для модернізації збройних сил КНР, будівництва військових об'єктів та проведення військових навчань, а також поширення інформаційного впливу на громадську думку в інших країнах.

Хоча РФ і КНР не уклали формального воєнного союзу, вони мають тісні відносини в економічній, військовій та політичній сферах які визначаються форматом «безмежного» партнерства (спільна заява від 4 лютого 2022 р.). Особлива увага також приділяється відносинам КНР з Білоруссю, Пакистаном, Іраном і КНДР. Окрім цього, Китай має численні економічні угоди з Австрією, Німеччиною, Італією, Японією, Південною Кореєю, Іспанією, Великою Британією та країнами-учасниками об'єднання АСЕАН, які становлять коло важливих торговельних партнерів. З метою протидії розширенню присутності КНР на спірних островах та атолах у Південно-Китайському морі та заперечення планів щодо приєднання Тайваню, США ініціюють формування двосторонніх і багатосторонніх альянсів за участю Південної Кореї, Японії, Австралії, Філіппін, В'єтнаму та Індії, які спрямовані проти домінування КНР в Східній та Південно-Східній Азії.

Зі свого боку керівництво КНР прагне реформувати систему міжнародного управління, в якій превалюють західні стандарти та підпорядковані США інститути. Китай вибірково підтримує міжнародні інститути та норми, які відповідають його цілям та інтересам, й водночас сприяє розвитку альтернативних структур (ШОС, БРІКС, Азійський банк інфраструктурних інвестицій). Особлива увага приділяється проекту «Пояс і шлях», участь у якому беруть понад 140 країн світу. Окрім цього КНР претендує на роль захисника інтересів країн Глобального Півдня, що забезпечує потужний міжнародний статус.

Висунута керівництвом КНР у 2022 р. «Глобальна безпекова ініціатива» пропонує альтернативну модель, яка ґрунтується на принципах неподільності безпеки, побудові збалансованої, ефективної, всеосяжної та стійкої архітектури безпеки, відкидає гегемонізм, заперечує просування національної безпеки за рахунок інших країн, пропонує мирне розв'язання спорів між країнами шляхом діалогу [39].

Утім, враховуючи розгалужену китайсько-російську співпрацю, західні аналітики цілком обґрунтовано ставлять політичні декларації КНР під сумнів. Якщо уникати спрощених формулювань, слід констатувати наступне:

- КНР і Росія не вдавалися до створення союзу, побудованому на договорі та чітких взаємних зобов'язаннях оборонного чи наступального характеру.

- Попри наявність ознак двосторонньої координації та вибіркового узгодження підходів, у своїх двосторонніх відносинах КНР і РФ зберігають стратегічну автономію, гнучкість і незалежність політичного позиціонування. Разом з тим «їх об'єднує прагматична великодержавна єдність, яка ґрунтується на спільній зацікавленості у створенні стратегічної протипаги гегемонії США та ліберальному міжнародному порядку». Водночас попри декларації дружби відносини між Китаєм та Росією – це скоріше партнерство за розрахунком, ніж союз [40].

- Китай і Росія мають різні «траєкторії розвитку», що запобігає глибокому зближенню між ними. Тому Китай, по-суті, визначає рівень і темп двосторонньої взаємодії. Залежність КНР від економічних зв'язків з ЄС і США гальмує та обмежує торгівлю з РФ, яка вимушена скорочувати свої зв'язки зі світовою економікою.

- Росія використовує відносини з Індією, Японією та країнами АСЕАН з метою зрівноважити геополітичний вплив КНР, прагнучи зберегти роль третього глобального полюсу сили й окрему роль в об'єднанні БРІКС+, яке виконує роль вибіркового клубу незахідних держав.

- Китай і Росія мають різне бачення майбутнього міжнародного порядку. Ревізіонізм КНР полягає в прагненні побудувати стабільну сферу впливу, в якій Китай, спираючись на контроль над Азією, зможе реалізувати лідерський потенціал. Натомість РФ прагне до «революційного світового порядку «Великого нуля», позначеного невизначеністю, кризовими тенденціями та відсутністю глобального лідерства [41, с. 9].

Висновки та узагальнення

Попри значні розбіжності в оцінках, більш-менш усталений підхід характеризується визнанням формування децентралізованої багатопольярної моделі міжнародних відносин, яка прийшла на заміну однопольярної гегемонії США.

Порівняння позицій та підходів провідних держав свідчить, що зміст головних протиріч між прибічниками альтернативних підходів зводиться до ревізії чи реформуванню міжнародного порядку, який ґрунтується на сукупності правил, нормативів, інститутів і поширених практик.

Політичній літературі зустрічаються різні спроби пояснення феномену конкуренції та суперництва між провідними державами світу.

Одна з таких версій полягає у нерівномірності глобального розвитку та прискоренні темпів технологічних інновацій, які спричиняють радикальні зміни у балансі силових потенціалів і воєнних можливостей провідних країн.

Інша версія полягає у традиційній боротьбі за лідерство та гегемонію, які іманентно властиві децентралізованим міжнародним системам. При цьому етап переходу від одного типу міжнародної системи до іншого зазвичай супроводжується розхитуванням регулюючих механізмів у міжнародних відносинах, скасуванням, оспорюванням чи переглядом чинного міжнародного порядку.

Є також менш переконливі спроби пояснювати посилення чинників анархії в міжнародних відносинах загостренням протиріччя між рівнем матеріальної взаємопов'язаності держав та їх швидко зростаючою ідейно-етичною неоднорідністю. В цьому сенсі можна зустріти припущення, що стохастичне розбалансування і загострення протиріч означають більше, ніж ознаки перехідного стану на шляху до більш упорядкованого типу світо устрою. Натомість їх пропонується тлумачити як нову нормальність міжнародних відносин як мінімум на середньострокову перспективу.

Варто згадати й вельми дискусійну з точки зору емпіричних доказів версію, яка пояснює тенденції в міжнародних відносинах аксіологічними аргументами – суперечністю між стратегічною культурою індивідуалізму та колективізму, між особистими та суспільними інтересами. За цією логікою країни, які здобули успіхів в економічному змаганні, надавали перевагу цінностям індивідуалізму і прав людини, що підривало їх політичну та економічну могутність. Натомість значних успіхів здобули колективістські цивілізації, в яких домінують «азіатські цінності» – пріоритет інтересів громади над інтересами індивідуума. В якості доказів прибічники цієї версії посилаються на досвід Китаю та інших країн Східної Азії – Японії, Кореї, Тайваню, країн АСЕАН, яким вдалося забезпечувати високі темпи зростання бл. 7-10% й підтримувати їх протягом десятиліть. у другій половині ХХ ст. Східна Азія стала, по суті, єдиним великим регіоном, якому вдалося скоротити розрив у рівнях економічного розвитку із Заходом.

Якщо вважати перелічені спроби пояснення природи загострення міждержавних суперечностей за базові, основні, є також низка інших факторів, які можуть виступати в якості діалектичних понятійних пар, які охоплюють та описують політичні, ідеологічні й цивілізаційні розбіжності між державними акторами. До них належать демократія і авторитаризм, консерватизм і неолібералізм, націоналізм і глобалізація, центр і периферія, Північ та Південь, гегемонія і залежність.

З приводу інструментальних особливостей, які дозволяють виявити головні суперечності між провідними державами відзначимо, що вони достатньо детально описані в науковій літературі. Окрім відносин між «великою двійкою» США і КНР, які визначаються спробами США запобігти зростанню впливу Китаю, у великій грі беруть участь інші державні та колективні актори, зокрема Європейський Союз, Велика Британія, Індія, Туреччина, Саудівська Аравія та ін.

Претендуючи на домінування в пострадянському просторі, російське керівництво прагне закріпити свій статус у межах «Великої трійки» разом зі США та КНР. Як стверджують Г. Херд та М. Функ, Москва «навіть чи погодиться на однополярність чи навіть біполярність, якщо не стане одним із полюсів. Роль Росії як ... керівника у відносинах із сусідами дедалі більше підринається третіми сторонами, серед яких не останнє місце посідають Європейський Союз, Туреччина та Китай» [41, с. 9].

При цьому західні політичні експерти здебільшого недооцінюють руйнівну роль Росії у багатосторонніх відносинах, адже її дії, включаючи агресію проти України та рішення анексувати частину її території спростовують

можливість збереження скільки-небудь стабільного міжнародного порядку, стимулюють міжнародну напруженість і підштовхують до нової «холодної війни».

На думку деяких політичних оглядачів, на початку ХХІ ст. вимальовувалися два альтернативних сценарії у взаємовідносинах в рамках групи провідних держав. Перший сценарій уявлявся в формі концерту або глобальної спільноти великих держав у складі п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН (P5), а також Індії та Японії, враховуючи, що на частку всіх цих країн разом узятих припадало 70% світового ВВП. Така конференція великих держав могла б виконувати роль координаційної структури на кшталт «Ялта-2» або «Гельсінкі III», керуючи глобальним стратегічним порядком денним – забезпечуючи режими контролю над озброєннями, врегулювання регіональних криз і протидію тероризму. У рамках такого співтовариства кожна велика держава мала б певні преференції. Їх статус напевно мав би передбачати односторонні дії у сфері привілейованих інтересів та забезпечення дисципліни в державах, що входять до їх сфери контролю.

Другий сценарій відображає домінування конфронтаційної тенденції. За ним замість «глобального співтовариства» відбувається загострення міждержавних протиріч, які перетікають у «холодну війну 2.0». За цим прогнозом має посилюватися загострення відносин між США та їхніми союзниками, з одного боку, та Росією і Китаєм, з іншого. Основним учасникам конфронтації навряд чи вдасться підняти інтенсивність політико-ідеологічних суперечностей до рівня радянсько-американського конфлікту часів першої «холодної війни». Однак це не означає, що сторони будуть утримуватися від жорстких форм ворожнечі, включаючи застосування методів у дусі стримування, постійне запровадження санкцій, ведення проксі-війн і підривних операцій.

Вірогідно, основні опоненти будуть намагатися ухилятися від прямих військових зіткнень поміж собою. США намагатимуться якомога довше утримувати коаліцію проти КНР, наполягаючи на участі у ній Великої Британії, Німеччини, Франції, Японії, Південної Кореї та Австралії. Що стосується Росії, як можна очікувати, відповідальність за європейські справи буде покладено на європейські країни, які матимуть змогу апробувати стратегічну автономію в сфері безпеки. Своєю чергою союз між РФ і Китаєм закріплюватиме асиметричну залежність Москви у якості молодшого партнера.

Важливою ознакою нового міжнародного порядку вірогідно буде відсутність виразного лідера, що можна розцінювати як ситуацію «великого нуля». Параліч міжнародних інституцій означатиме, що замість зрозумілих правил і нормативів його учасники матимуть керуватися ситуативними домовленостями та практикою транзакціонізму, коли в різних регіонах і блокових об'єднаннях діють різні правила, а домовленості між великими державами формуються внаслідок торгу.

Можна погодитися з тим, що ситуативно світовий порядок «великого нуля» буде вигідний Росії, Ірану чи КНДР, які отримують більше свободи для маневрування. Утім, такий розвиток подій навряд чи задовольнятиме КНР та

Індію, які зацікавлені в отриманні вигід від лібералізації міжнародної торгівлі та полегшенні умов залучення зарубіжних інвестицій з метою забезпечення швидких темпів економічного зростання.

Список використаних джерел і літератури:

1. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
2. Точная копия мирного договора между Хаттушилем и Рамзесом II. ООН. URL: <https://www.un.org/ungifts/ru/точная-копия-мирного-договора-между-хаттушилем-и-рамзесом-ii>
3. Толстов С.В., Фесенко М.В. «Нова холодна війна» в сучасному науковому та політичному дискурсі. *Суспільно-політичні процеси*. 2019. Вип. 3(13). С. 217-269.
4. Kaplan M.A. System and Process in International Politics. New York : John Wiley and Sons. 1957. XX, 283 p.
5. Каплан М. Система и процесс в международной политике. *Теория международных отношений: Хрестоматия*. Сост. П.А. Цыганков. М. : Гардарики, 2002. С. 220-235.
6. Толстов С.В. Система міжнародних відносин: внутрішні зв'язки та регулюючі механізми. *Антологія творчих досягнень ІСЕМВ НАН України*. Вип. 1. К.: ІСЕМВ НАН України, 2004. С. 263-289.
7. Толстов С.В. Системні критерії, структурні зміни та форми еволюції міжнародних відносин. *Антологія творчих досягнень ІСЕМВ НАН України*. Вип. 4. К.: ІСЕМВ НАН України, 2008. С. 182-204.
8. Толстов С.В. Перехідний етап еволюції міжнародної системи. *Проблеми міжнародних відносин*. [Зб. наук. праць] . Вип. 5. К.: Київський міжнародний університет, 2012. С. 49-75.
9. Толстов С.В. Проблеми еволюції міжнародної системи: концептуальні та методологічні аспекти. *Проблеми міжнародних відносин*. [Зб. наук. праць]. Вип. 7. К.: Київський міжнародний університет, 2013. С. 229-250.
10. Brecher M., Wilkenfeld J., Moser S. Crises in the twentieth century. Vol. 1: Handbook of international crises. Oxford, New York : Pergamon Press, 1988. XII, 346 p.
11. Krauthammer C. The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*. Winter 1990/1991. Vol. 70, No. 1. P. 23-33.
12. Krauthammer C. The Unipolar Moment Revisited. *The National Interest*. Winter 2002/2003. No. 70. P. 5-17.
13. Haass R.N. The Age of Nonpolarity. What Will Follow U.S. Dominance. *Foreign Affairs*. May/June 2008. Vol. 87. No. 3. P. 44–56.
14. Declaration of the Summit on Financial Markets and the World Economy. Washington DC, November 15, 2008. *G20 Information Centre. University of Toronto Library*. URL: <https://g20.utoronto.ca/2008/2008declaration1115.html>

15. Група 20-ти підтримує продовження антикризових заходів, зміну в структурі представництва в МВФ. *Обзор МВФ : Саммит группы 20-ти в Пумтсбурге. 25 сентября 2009 г.* International Monetary Fund. URL: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/survey/so/2009/new092509ar.pdf>
16. Відносини між Китаєм і США. *China Radio International*. URL: <https://ukrainian.cri.cn/chinaabc/chapter4/chapter40301.htm>
17. Drezner D.W. The New New World Order. *Foreign Affairs*. March/April 2007. Vol. 86, No. 2. P. 34-46.
18. Завершився економічний форум за участю Китаю та США. *Голос Америки*. 13 грудня 2007. URL: <https://www.holosameryky.com/a/a-49-2007-12-13-voa9-86975162/225362.html>
19. США і Китай проведуть перший раунд стратегічного діалогу. *УНІАН*. 26.07.2009. URL: <https://www.unian.ua/society/248379-ssha-i-kitay-provedut-pershiy-raund-strategichnogo-dialogu.html>
20. США і світ XXI століття : монографія / Пахомов Ю.М., Коваль І.М., Шергін С.О. та ін. К.: Центр вільної преси, 2013. 620 с.
21. Brzezinski Z. The Group of Two that could change the world. *Financial Times*. 13.01.2009.
22. Главы КНР и США обсуждают в Лондоне важные вопросы. *China Central Television*. 2009-11-12. URL: <http://russian.cctv.com/20091112/104435.shtml>
23. Allison G. The Myth of the Liberal Order: From Historical Accident to Conventional Wisdom. *Foreign Affairs*. July/August 2018. Vol. 97, No. 4. P. 124-133.
24. Posen B.R. The Rise of Illiberal Hegemony: Trump's Surprising Grand Strategy. *Foreign Affairs*. March/April 2018. Vol. 97, No. 2. P. 20-27.
25. Киссинджер Г. Мировой порядок. М. : Изд-во АСТ, 2018. 512 с.
26. Nau H.R., Ollapally D.M. (eds.). *Worldview of Aspiring Powers. Domestic Foreign Policy Debates in China, India, Iran, Japan, and Russia*. Oxford : Oxford University Press, 2012. 241 p.
27. Nadkarni V., Noonan N.C. (eds.). *Emerging Powers in a Comparative Perspective. The Political and Economic Rise of the BRIC Countries*. N.Y. : Bloomsbury Publishing, 2013. XIV, 256 p.
28. Шаклеина Т. Современный мировой порядок: на пороге нового этапа развития? 08/04/2013. URL: https://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/sovremennuj_mirovoj_poradok_na_poroqe_novogo_etapa_razvitija_2013-04-08.htm
29. Си Цзиньпин. Полный текст доклада 20-ому Всекитайскому съезду Коммунистической партии Китая. *Russian.News.Cn*. 2022-10-25. URL: <https://russian.news.cn/20221025/b32a2a0cff064246838b0999eeedebaa/c.html>
30. A Global Community of Shared Future: China's Proposals and Actions. *The State Council Information Office of the People's Republic of China*. September 2023. URL: https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202309/t20230926_11150122.htm
31. Trump D.J. *National Security Strategy of the United States of America*. December 2017. Washington, DC : The White House, 2017. VI, 56 p.

32. Renewed Great Power Competition: Implications for Defense – Issues for Congress. CRS report R43838. *Congressional Research Service*. 2021. January 27, 52 p. URL: <https://www.documentcloud.org/documents/20468347-renewed-great-power-competition-implications-for-defense-issues-for-congress-jan-27-2021>
33. 2022 National Defense Strategy of the United States of America. Including the 2022 Nuclear Posture Review and 2022 Missile Defense Review / *U.S. Department of Defense*. URL: <https://media.defense.gov/2022/Oct/27/2003103845/-1/-1/1/2022-NATIONAL-DEFENSE-STRATEGY-NPR-MDR.pdf>
34. Белесков М. Національна оборонна стратегія США 2022 року: основні положення, оцінки і наслідки для України. *НІСД*. 14.12.2022. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-12/az-strategiya-ssha_pdf.pdf
35. Excerpts from Pentagon’s Plan: “Prevent the Re-Emergence of a New Rival”. *The New York Times*. 1992. March 8. P. 14.
36. Lind M. Winning the Second Cold War. *Compact Magazine*. 2023. November 1. URL: <https://www.compactmag.com/article/winning-the-second-cold-war/>
37. Dailey D., Farwell J.P. Will the Ukraine Crisis Spark World War III? *The National Interest*. 2022. January 26. URL: <https://nationalinterest.org/feature/will-ukraine-crisis-spark-world-war-iii-199893>
38. Arkin W.M. Exclusive: The CIA's Blind Spot about the Ukraine War. *Newsweek*. 07/05/2023. URL: <https://www.newsweek.com/2023/07/21/exclusive-cias-blind-spot-about-ukraine-war-1810355.html>
39. The Global Security Initiative Concept Paper. Full text. *Xinhua*. 2023-02-21. URL: <https://english.news.cn/20230221/75375646823e4060832c760e00a1ec19/c.html>
40. Tettweiler F. The Dragon And The Bear. *per Concordiam*. 2023. November 15. URL: <https://perconcordiam.com/the-dragon-and-the-bear/>
41. Херд Г.П., Функ М. Стратегическая конкуренция, мировой порядок и периодическая опора на посредников. *per Concordiam*. 2023. Т. 12. № 4. С. 7-9.

УДК 94+327

Мітрофанова О.О., Плюшар Ж.Ж.

ЗМІСТ БАЗОВИХ ПОНЯТЬ ТА ОСНОВНИХ КАТЕГОРІЙ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Стаття аналізує та уточнює зміст основних понять і категорій, які використовуються в західних міжнародно-політичних концепціях. У статті аналізуються такі парадигми, як ліберальний інтернаціоналізм і наступальний неореалізм, що допомагає представити складність таких концептуальних інструментів, як теорія режиму. Зосередження уваги на питанні гегемонії висвітлює концептуальний зміст Другої холодної війни, а також гібридної війни. Підсумовано, що західні категорії, такі як бачення гегемонії А. Грамші та ідея «холодної війни» Дж. Кеннана, переформулюються та

переосмислюються для опису поточної конфліктної ситуації, зокрема глобального протистояння між США, Китаєм та Росією та російсько-української війни.

***Ключові слова:** гібридна війна, ліберальний інтернаціоналізм, мультилатералізм, наступальний реалізм, теорія режимів, «холодна війна».*

Mitrofanova O. O., Plouchart J.J. The content of basic concepts and main categories of international relations in Western political science.

The article analyzes and clarifies the content of the basic concepts and categories used in Western international political concepts. The article analyzes such paradigms as liberal internationalism and offensive neorealism, which helps to present the complexity of such conceptual tools as regime theory. Focusing on the issue of hegemony illuminates the conceptual content of the Second Cold War as well as hybrid warfare. It is summarized that Western categories, such as Gramsci's category of hegemony and Kennan's idea of the Cold War, are reformulated and reinterpreted to describe the current conflict situation, in particular the global confrontation between the USA, China and Russia and the Russian-Ukrainian war.

***Key words:** hybrid war, liberal internationalism, multilateralism, offensive realism, regime theory, cold war.*

Постановка проблеми. Політичні категорії, які використовуються в західних міжнародно-політичних концепціях, поступово розповсюджуються в аналізі фахівців-міжнародників в усьому світі.

Іноді основні школи теорії міжнародних відносин, такі як ліберальний інтернаціоналізм чи наступальний неореалізм, намагаються зрозуміти функціонування міжнародних відносин на основі часто протилежних концепцій. Ця концептуальна різноманітність часто була результатом роботи північноамериканських дослідників.

Мета дослідження – проаналізувати та уточнити зміст основних понять і категорій, серед яких гегемонія, сила, унілатералізм, мультилатералізм, нова холодна війна. Крім цього, дослідити релевантність певних концепцій, пов'язаних з питанням домінування, таких як ідеї наступального неореалізму та гегемонії, а також інших концепцій у зв'язку з конфліктом, таким як холодна війна чи гібридна війна.

Згідно концепції **мультилатералізму** міждержавні відносини можуть регулюватися раціональністю: відносини, засновані на силових детермінантах, мають бути замінені порядком, визначеним законом. Держави можуть спиратися на мультилатералізм для створення інституцій, здатних створити порядок, сприятливий для мирних відносин. Мультилатералізм є складовою частиною вільсонівського ідеалізму, що лежить в основі проекту Ліги Націй, а потім Організації Об'єднаних Націй.

Зростаюча складність сучасних міжнародних відносин спричиняє зміцнення мультилатералізму. У глобалізованому світі, де зростає взаємозалежність, жодна держава не може сподіватися самотійно вирішити всі проблеми. Йдеться не лише про загрози міжнародній безпеці, а й про проблеми

бідності, ресурсів, виклики у царині екології [1, р. 404].

Ліберальний інтернаціоналізм – це зовнішньополітична доктрина, яка підтримує дві основні ідеї: дотримання норм, заснованих на правилах, і сприяння ліберальній демократії.

Прикладом ліберального інтернаціоналізму є зовнішня політика Канади щодо України. З цієї точки зору зовнішня політика Канади повинна відображати канадську ідентичність і, зокрема, цінності ліберальної демократії та особисті права та свободи громадян, що лежать в її основі, дозволяючи Канаді більше не відносити свої дії до традиційних категорій зовнішньої політики, відмовитися від класичного статусу середньої держави, щоб досягти більш цікавого статусу взірцевої держави та мати можливість поширити свій вплив на регіони, які апріорі є поза досяжністю [2, р. 22].

Незважаючи на свій анархічний характер, міжнародний простір характеризувався формуванням не тільки системи держав, але й суспільства держав. Суспільство держав виникає «коли група держав, усвідомлюючи певні спільні інтереси та спільні цінності, утворює суспільство в тому сенсі, що вони вважають себе об'єднаними загальним набором правил у своїх відносинах одна з одною та беруть участь у функціонуванні спільних установ» [3, р. 11].

Отже, ліберальна версія теорії режиму стверджує, що інституції впливають на поведінку держав і міжнародних організацій [4, р. 66]. Теоретики режиму стверджують, що існує співпраця, незважаючи на анархію, зокрема у сфері прав людини, колективної безпеки та торгівлі [5, р. 141]. Ліберальний підхід до теорії режиму стверджує, що співпраця можлива без гегемонії, оскільки існує конвергенція очікувань. Режими сприяють співпраці, встановлюючи стандарти поведінки, які сигналізують іншим членам, що вони насправді співпрацюють. Ліберальна версія теорії режиму заохочує співпрацю та обмежує анархію [6, р. 6].

Відносно аналізу теорії режиму прихильники лібералізму та адепти реалізму мають відмінність у підходах до сутності міжнародної співпраці та ролі міжнародних інституцій. Лібералісти обстоюють позицію, що міжнародні інституції створюють середовище, сприятливе для зближення державних інтересів, що сприяє співпраці режимів, яка не могла б відбутися в анархічному світі. Реалісти наголошують, що режими просто відображають розподіл влади в міжнародній системі, і що будь-яка співпраця, яка відбувається при даному режимі, відбулася б у будь-якому випадку. Потужні держави створюють режими, які сприяють їхній безпеці та економічним інтересам.

Згідно ліберальної концепції все більше залучення держав до глобалізації призведе до зменшення напруженості між державами. Теорії McDonald's і Dell, начебто деякий час спрацьовували. За теорією McDonald's коли країна досягає такого рівня економічного розвитку, що в неї є достатньо сильний середній клас, щоб підтримувати мережу McDonald's, вона стане «країною McDonald's» і не буде зацікавлена у веденні війни проти країни такого ж рівня розвитку [7, р. 248].

Теорія Dell стверджує, що дві країни, які є частиною великого глобального ланцюга поставок, як Dell, ніколи не вступають у війну, доки вони є частинами одного глобального ланцюга поставок [8, р. 155].

Роберт Кеохейн і Джозеф Най розробили теорію під назвою комплексної взаємозалежності [9, р. 11]. Вони стверджували, що держави є домінуючими акторами в міжнародних відносинах, що сила є корисним і ефективним політичним інструментом і що в міжнародній політиці існує ієрархія. Суть аргументації Кеохейна і Най полягає в тому, що в міжнародних відносинах фактично існують численні канали, які з'єднують суспільства за межами традиційної Вестфальської системи держав. Це проявляється в багатьох формах, починаючи від неформальних державних зв'язків і закінчуючи транснаціональними корпораціями та організаціями. Міждержавні відносини - це вектори взаємодії за підходом реалістів; міждержавні відносини виникають, коли відмовляємося від постулату, що держави діють як злагоджені одиниці; транснаціональні відносини аналізуються, коли не застосовується позиція, що держави є єдиними одиницями. Саме через ці канали відбуваються політичні обміни, а не лише через обмежений міждержавний канал.

По-друге, Кеохейн і Най стверджують, що фактично немає ієрархії між засобами, а це означає, що зовнішня політика не тільки не є основним інструментом для втілення стратегії певної держави, але ще існує безліч різних засобів досягнення мети, які виходять на перший план. Межа між внутрішньою та зовнішньою політикою в цьому випадку стає розмитою, оскільки в міждержавних відносинах немає чітко визначеного порядку дій. Цю точку зору підтверджує важливість сфери енергетики в російсько-українських відносинах. Російська Федерація через газові війни протягом десяти років чинила постійний тиск на Україну, а також свою роль відігравав тісний взаємозв'язок російських і українських олігархічних груп для отримання прибутку.

Нарешті, коли переважає складна взаємозалежність держав, не відбувається використання військової сили. Отже, обстоюється ідея, що між країнами, де існує складна взаємозалежність, відкидається вирішення конфліктів за допомогою збройних сил. Але, з іншого боку, роль армії важлива в політичних і військових відносинах між ворогуючими блоками [9, р. 122].

У царині міжнародних відносин категорія «гегемонія» використовувалася протягом значного періоду часу таким чином, що значною мірою втрачався її критичний потенціал через те, що дана категорія майже завжди пов'язувалася з категорією «домінування». Наприклад, у геополітиці дуже часто гегемонія застосовувалася для опису характеристик діяльності, яку здійснює держава, з позиції сили, тобто держава, яка здатна нав'язувати свою волю іншим державам на міжнародній арені.

Однак даний підхід ігнорував важливу тенденцію, яка з 1980-х років розповсюдилася у дослідженні міжнародних відносин, а саме: застосування концепції гегемонії, розробленої італійським політичним теоретиком Антоніо Грамші (1891-1937 рр.), для якого ця категорія також мала на увазі – крім простого панування – ідеологічний вимір процесу встановлення та підтримки погодженого підпорядкування однієї групи на користь іншої.

Канадець Роберт Кокс (1926-2018 рр.) був першим, хто досліджуючи міжнародні відносини, застосував категорію гегемонії в грамшівському розумінні. Своїм есе «Грамші, гегемонія та міжнародні відносини: есе методу»,

опублікованим у 1983 році, він започаткував розвиток нового критичного теоретичного підходу, який буде названо нео-Грамшизм.

Грамші задавався питанням «Чи міжнародні відносини передують або є наслідком (логічно) фундаментальних суспільних відносин? Без сумніву вони з'являються після виникнення фундаментальних суспільних відносин. Будь-яка значна інновація в соціальній структурі через свої техніко-військові прояви також природно змінює абсолютні та відносні відносини на міжнародній арені» [10, р. 176].

Грамші не применшував значення держави. Держава залишалася для нього основним суб'єктом міжнародних відносин і осередком, де відбуваються соціальні конфлікти, отже, середовищем, де формується гегемонія соціальних класів. У цих соціально-класових гегемоніях особливості націй поєднувалися унікальним і оригінальним чином. Робітничий клас, який вважався інтернаціональним в абстрактному сенсі, націоналізувався в процесі розбудови своєї гегемонії. Поява на національному рівні нових очолюваних робітниками блоків могла б передувати будь-якій фундаментальній перебудові міжнародних відносин [11].

Гегемонія на міжнародному рівні – це не просто порядок між державами. Це порядок у глобальній економіці з домінуючою моделлю виробництва, яка проникає в усі держави та пов'язує їх з іншими підлеглими моделями виробництва. Це також сукупність міжнародних суспільних відносин, які пов'язують соціальні класи різних країн. Глобальну гегемонію можна моделювати як соціальну структуру, економічну структуру та політичну структуру; однак її не можна звести лише до одного з цих елементів, оскільки вона складається з усіх трьох одночасно. Крім того, глобальна гегемонія виражається через міжнародні норми, інституції та механізми, які встановлюють загальні правила поведінки для держав і сил громадянського суспільства, які діють за межами національних кордонів – правила, які підтримують домінуючу модель виробництва [11].

Є підхід, який стверджує, що міжнародна система з більшою ймовірністю залишиться стабільною, коли одна держава є домінуючою світовою державою. Таким чином, кінець гегемонії зменшує стабільність міжнародної системи.

Теорія стабільності гегемонії пов'язана з наданням суспільних благ: щоб вирішити проблему колективної діяльності щодо розподілу суспільних благ, потрібна наявність впливового актора, який бажає та здатний взяти на себе непропорційну частку надання суспільних благ. Стабільність гегемонії може передбачати посилення співпраці, оскільки в інтересах гегемона забезпечувати суспільні блага, а в інтересах інших держав – підтримувати міжнародний порядок, з якого вони отримують суспільні блага [12, р. 55].

Теорія режиму може бути реалізована для забезпечення збереження гегемонії США та очолюваних США інституцій, які вважаються доброзичливими, проте вона недооцінює динамізм світової політики, приймаючи статичний погляд на міжнародну політику, і є державоцентричною без урахування інших структурних моделей та форм влади [13, р. 486].

Американський фахівець з міжнародних відносин, професор міжнародних

відносин Чиказького університету, один з найвпливовіших представників реалізму свого покоління, Джон Міршаймер стверджував, що досить важко оцінити, коли держави досягли задовільного обсягу влади [14, р. 34-35, 156-157]. Як на нього, гегемон регіонального рівня прагне уникнути загрози своєму статусу гегемона, запобігаючи підйому будь-якого конкурента та вдаючись до рівноваги лише як до крайнього засобу [14, р. 141]. Коли велика держава намагається перешкодити своїм суперникам отримати владу за її власний рахунок, вона може вибрати балансування або втручання, сприяючи передачі відповідальності іншим державам, залишаючись осторонь. Для того, щоб визначити обставини, за яких великі держави визначають свою зовнішньополітичну стратегію, необхідно враховувати географію та розподіл влади [14, р. 155, 160, 261 272.].

На загал Міршаймер найбільше відомий тим, що розробив теорію наступального реалізму, яка пояснює взаємодію великих держав як насамперед раціональне бажання досягти регіональної гегемонії в анархічній міжнародній системі. У концепції наступального неореалізму, яка була висунута Міршаймером у відповідь на оборонний неореалізм, міжнародна система надає великим державам сильні стимули до наступальних дій заради підвищення своєї безпеки та забезпечення виживання [15, р. 155, 160, 261, 272].

Держави прагнуть збільшити свою військову міць за рахунок інших держав, маючи на меті отримання гегемонії [16, р. 21-29]. Як наслідок, представники наступального неореалізму вважають, що найкращою стратегією для держави для збільшення відносної могутності з метою досягнення гегемонії є втілення наступальної тактики. Оскільки майже неможливо досягти глобальної світової гегемонії через обмеження проєкції влади через океани та діяльність ворожих сил, найкращий статус, який можуть сподіватися отримати врешті-решт держави, це статус регіонального гегемона, який домінує у своєму географічному регіоні [16, р. 141]. Утім, К. Лейн стверджував, що Міршаймер неправильно оцінює США як регіонального гегемона. Замість того, щоб бути регіональним гегемоном зі стратегічною метою домінування в Західній півкулі, одночасно запобігаючи зростанню конкурентів у Європі та Азійсько-Тихоокеанському регіоні, цей вчений вважає, що дані вказують на те, що США прагнули й досягли глобальної гегемонії, що, своєю чергою, спричиняє питання стосовно достовірності прогнозів Міршаймера щодо майбутньої стратегії США, насамперед, їхньої закордонної військової діяльності [17].

Це невпинне прагнення влади за своєю суттю породжує стан постійної конкуренції у сфері безпеки, а можливість війни є завжди присутньою на другому плані. Лише після досягнення регіональної гегемонії великі держави стають державами зі статус-кво [18, р. 12]. Зрештою, наступальний неореалізм Міршаймера зображує песимістичну модель міжнародної політики, яка характеризується небезпечною міждержавною конкуренцією у сфері безпеки, яка своєю чергою може спричинити конфлікти та війни [19, р. 153].

Контргегемонія — це спроба критикувати чи демонтувати владу гегемона. Іншими словами, це протистояння або опозиція існуючому статус-кво та його легітимності в політиці [20, р. 511]. Теорія переходу влади, яка намагається

концептуалізувати відношення між війною та силою в міжнародних відносинах, може бути корисною для пояснення стратегії боротьби з гегемонією. За підходом професора політології Мічиганського університету, засновника теорії переходу влади Абрамом Органскі, рівномірний розподіл політичних, економічних і військових можливостей між групами держав може збільшити ймовірність війни. Мир найкраще зберігається, коли існує дисбаланс можливостей між знедоленими націями та націями, що мають переваги. При цьому агресор буде з групи дуже незадоволених країн [21, р. 302].

Дефініція **першої холодної війни** є загальноприйнятою, тоді як визначення **другої холодної війни** знаходиться у стадії формування. У випадку першої холодної війни йдеться про протистояння США з СРСР за умов біполярного стану. Тоді як «нова» холодна війна, або друга холодна війна, застосовується як для визначення конфронтації між Росією та країнами Заходу, так і для характеристики напруженості у відносинах США і КНР.

Втім, у політичних, наукових, експертних колах розгорнулися дебати, чи вступив світ у період другої холодної війни з анексією Криму Росією та початком війни на сході України. А світові лідери повинні визначати, яку саме політику обирати у зв'язку з даними подіями.

Холодна війна визначається як період напруженості, який тривав майже півстоліття між США та Радянським Союзом, а також їхніми союзниками. Ці супердержави сформували два блоки, наділені значними військовими засобами, та захищали протилежні ідеологічні системи та економічні моделі (комунізм, з одного боку, і капіталізм, з іншого) [22]. Тобто для холодної війни як явища суттєвими чинниками були ідеологія та економіка.

Провідні держави Європи отримали допомогу від США та СРСР, водночас поступово стаючи сателітами супердержав. Втім, історична ретроспектива спростовує детермінізм та доводить, що зовнішньополітичні позиції провідних держав Заходу і Сходу розвивалися не за одною моделлю, а мали специфічні особливості, притаманні кожній країні. Зокрема, були спроби деяких країн зайняти відносно незалежну позицію: у Франції втілювалася доктрина голлізму, заснована на прагненні Шарля де Голля відродити велич Франції на світовій арені та мати можливість глобально впливати на перебіг подій у світі, а зовнішньополітичне позиціонування Югославії за часів Йосипа Броз Тіто визначалося показовим прикладом оригінальності стратегії країни, яка призвела до конфлікту з СРСР та розриву дипломатичних відносин, до прийняття зернової допомоги від США та пошуку власного шляху, з намаганням балансувати між двома протилежними таборами біполярного світу. У Франції та Італії формувалися концепції європеїзму та атлантизму за умов нагальної потреби врегулювання економічної ситуації. Ці країни належали до різних коаліцій під час Другої світової війни. Незважаючи на те, що обидві держави залежали від американської допомоги, в Італії робився наголос на взаємодоповнюваності двох концепцій та важливості для Італії участі в Європейському об'єднанні вугілля та сталі (ЄОВС) і НАТО, тоді як у Франції спостерігався певний антагонізм у поглядах стосовно цих парадигм.

На сучасному етапі для наукового дискурсу притаманні спроби з'ясувати доцільність застосування терміну «нова холодна війна» до відносин Росії з країнами Заходу, та констатується значна популярність терміну «**гібридна війна**» для описання агресії Росії щодо України в період 2014-2022 рр. Своєрідним трендом у сучасній суспільній науці стали численні роботи з дослідження гібридної війни [23, s. 148]. Втім, дефініція «нова холодна війна» є дискусійною, підходи науковців є різноманітними, отже принагідно, можна спробувати виокремити деякі аргументи прихильників та супротивників застосування терміну «нова холодна війна» до подій, які відбуваються через російсько-українську війну.

Польський професор, генерал у відставці С. Кожей є прихильником терміну «гібридної холодної війни», а також «нової холодної війни» та «другої холодної війни» через те, що вони адекватно передають сутність відносин між Росією та Заходом, а особливо – між Росією та НАТО. Фахівець виокремлює наявність класичних проявів першої холодної війни у другій: політична конфронтація без перетину межі, за якою починається гаряча війна та безпосередня збройна перемога. Формами конфронтації, які були присутніми і у першій холодній війні, є пропагандистські кампанії, економічні санкції, шпигунство, демонстраційні військові маневри, дорогі програми з озброєння, які спричиняють розкручування гонки озброєнь. Новими елементами, згідно С.Кожея, є відсутність міжблокового характеру, менше ідеологічного протистояння, поява змагання у кіберпросторі, обмежені, приховані конфлікти. Професор виокремлює як основоположну характеристику нової холодної війни гібридність, тобто радикальну різноманітність засобів та методів протистояння [24].

Утім, інший польський фахівець Я. Раубо вважає, що термін «нова холодна війна» стосується хронологічних рамок, а не певної інноваційності змагань, мети чи засобів. Отже, як на нього, все частіше спостерігається переплетіння криз, подібних отруєнню С. Скрипаля, з періодами усталених відносин та взаємною толерантністю до підвищеної активної діяльності спеціальних служб [25].

Український дослідник Г. Перепелиця не сумнівається в існуванні нової холодної війни, яка матиме значні наслідки; за його оцінкою під впливом російсько-української війни відбулись кардинальні зміни у відносинах між Заходом і Росією. Російсько-українська війна перевела ці відносини з рівня «стратегічного партнерства» в стан латентної «холодної війни», з перспективного переходу на рівень відкритої конфронтації в стадію її ескалації. Як на нього, російсько-українська війна створює реальні передумови для початку Третьої світової війни.

Г. Перепелиця підсумовує, що геостратегічно ця війна навіть не обмежується простором України. Вона ведеться по всьому східному флангу НАТО, такі країни як Польща, Литва, Естонія і Латвія в дійсності стали прифронтовими державами [26, с. 137-138].

Подібну оцінку має й польський політолог Ю. Фішер, за яким, якщо так звану «українську кризу» не буде вирішено якнайшвидше, вона може стати

джерелом не тільки нової холодної війни, але й причиною Третьої світової війни. Принагідно фахівець наголошує на певній провіні Заходу щодо України: Євросоюзу, який давав пусті обіцянки Україні, та США з Великою Британією, які не виконали Будапештський меморандум [27, с. 14, 20].

Для українського політолога С. Тарана негативом для України є той факт, що в цій новій холодній війні Україна перебуває на передовій, на самому «нулі». Хоча, він зауважує, що гірше було б, якби Україна залишилася б сама на передовій, і Заходу було абсолютно байдуже те, що відбувається з нею. Наразі Заходу не байдуже не з добродійних міркувань, а з практичних; Таран підкреслює, що якщо Росія піде далі, і якщо В. Путіну пробачать ту агресію, яку він робить проти України, він піде ще далі. На його думку українська передова має одну перевагу, а саме: за нею знаходиться Захід, який так чи інакше вимушений опікуватися Україною [28].

Представники американських наукових кіл також не є одностайними в оцінці нової холодної війни. Зокрема, для американського письменника, журналіста, історика, старшого наукового співробітника фонду «Нова Америка» Майкла Лінда друга холодна війна є незаперечною, а її інструментом є економічні санкції. Він зазначає, що у випадку з Росією санкційна політика США полягає в тому, щоб змушувати російські та іноземні компанії, а також росіян та іноземців карати російський уряд за його політику в Криму і в Україні. Втім, як на нього, не визнаючи цього на словах, США та їхні європейські союзники на практиці вже визнали Грузію й Україну частиною сфери впливу Росії, відмовившись від планів прийняти ці країни в НАТО і Євросоюз після агресивної реакції Росії. Лінд вважає, що ймовірність того, що Росія поверне Крим Україні, приблизно дорівнює ймовірності того, що США повернуть Техас і Каліфорнію Мексиці [29].

Отже, цей фахівець не згадує порушення міжнародного права, Будапештський меморандум, серед підписантів якого є і США, про цивілізаційний вибір українського народу взагалі не йдеться. Для нього вирішення проблеми полягає суто у застосуванні силових детермінант та розподілі сфер впливу, а саме: в основі будь-якого реалістичного плану врегулювання російсько-українського конфлікту повинна лежати домовленість про часткову автономію проросійських областей і статус нейтральної держави для України в цілому. Тут варіантів мало: це узгоджений нейтралітет, поділ повноважень або продовження конфлікту. Ні Росія, ані Китай – незалежно від того, якими будуть їхні режими – ніколи не визнають легітимність військових гарнізонів та операцій біля своїх кордонів, вважає М. Лінд [29].

А для американського професора Яна Бремера події в Україні не є другою холодною війною та не стануть нею через декілька причин. Як на нього, по-перше, холодна війна становить запеклу боротьбу двох блоків. У 2014 році він вважав, що європейці не підтримують повністю американців і прогнозував, що європейці не ухваллять відчутні санкції проти Росії, щоб не зашкодити своїм відносинам з цією державою. Тільки Польща та балтійські країни могли б закликати до більш рішучих дій НАТО, проте вони є меншістю. По-друге, китайці не підтримують росіян, а залишаються осторонь, тому що їм не вигідно

втручатися у події в Україні. По-третє, Росія не є достатньо могутньою, її економічна, демографічна, дипломатична складові занепадають. По-четверте, найголовніший аргумент для Бремера, це те, що американцям все одно. Питання України не є для них важливе. Врешті, Україна не є союзником для американців, заради якого вони були б готові боротися [30].

Показово, що обидва фахівці визнають, що Україна не знаходиться серед першочергових інтересів США, тому марно було б сподіватися на якісь рішучі дії з боку офіційного Вашингтону. Подальша політика США щодо російсько-українського конфлікту показала їхню готовність віддати першість європейцям у посередництві при спробі його врегулювання. За таких підходів діяльність французько-німецького тандему в рамках нормандського формату виглядає цілком логічною для американців, втім спричиняє постійні запитання в українців, які почувають себе ошуканими щодо практичного застосування Будапештського меморандуму. Врешті, два колишні президенти України Леонід Кравчук та Леонід Кучма висловлювали переконання, що Україну банально обдурили з Будапештським меморандумом [31]. Цілком ймовірно, що країни, які у майбутньому прагнуть розвивати власний ядерний арсенал, візьмуть цей прецедент до уваги, не забуваючи, що підписання Будапештського меморандуму було пов'язане з денуклеаризацією України.

Питання причин війни спонукає до аналізу силової політики держав, яка спричиняє війни. Категорія «сили» є однією з основних у теорії реалізму. Теорія реалізму містить декілька центральних положень, зокрема, таких як визначення держав як центральних акторів міжнародної політики, а не лідерів чи міжнародних організацій; наполягання на анархічній суті міжнародної системи через відсутність наднаціональної влади для забезпечення дотримання правил, раціональність, через яку у міжнародній системі держави діють у власних інтересах, та прагнення до сили держав для забезпечення їхнього існування. Так Моргентау писав: «Державний діяч повинен мислити в категоріях національних інтересів, які визначаються як сила серед інших сил. Звичайні люди, не знаючи специфічних нюансів мислення державного діяча, найчастіше застосовують прості категорії моралі чи права для визначення абсолютного добра й абсолютного зла» [32, р. 165]. «Реалізм стверджує, що принципи універсальної моралі не можуть застосовуватися до дій держав (. ..). Людина може сказати собі: «Нехай здійсниться справедливість, навіть якщо світ має загинути», але держава не має права говорити так від імені тих, яких вона має захищати (...). Хоча особистість має моральне право пожертвувати собою на захист такого морального принципу, держава не має права дозволити, щоб її моральне несхвалення порушення (цього морального принципу) перешкоджало успіху політичної дії, держава сама надихається моральним принципом, а саме: принципом національного виживання» [32, р. 12]. Важливою є сила, а не мораль.

У цьому контексті Ніколас Спайкмен пов'язував національну безпеку з вищою силою. Він писав: «В історії небагато прикладів, які показують, що великі та могутні держави створюють союзи та організації для обмеження власної сили. Держави завжди прагнуть стримувати силу іншої держави. Правда полягає в тому, що держави зацікавлені лише в балансі, який їм вигідний. Їхньою

метою є не баланс, а щедра маржа. Немає справжньої безпеки в тому, щоб бути саме таким сильним, як потенційний ворог; безпека є лише тоді, коли держава є трохи сильнішою від іншої. Немає можливості дії, якщо її міцність повністю перевірена; немає жодних шансів на позитивну зовнішню політику, якщо немає вільного запасу сили. Якою б не була теорія та раціоналізація, практичною метою є постійне покращення відносної потуги держави. Бажаний баланс – це такий, який нейтралізує інші держави, залишаючи рідну державу вільною, з вирішальною силою та голосом» [33, р. 305].

Відповідно до школи реалізму, анархія у структурі міжнародної системи є першопричиною війни. Відповідно, якщо питання, яке розглядається, є достатньо важливим для держави, вона може досягти задовільного результату, лише використовуючи свою силу, щоб нав'язати свою волю одній чи кільком іншим державам. Усвідомлення того, що будь-яка держава може вдатися до збройної сили в будь-який час, зобов'язує кожну державу завжди бути готовою до такого випадку [34, р. 205].

Центральним поняттям неореалізму є міжнародний розподіл влади, що називається полярністю, яка означає блоки держав, які володіють владою в міжнародній системі. Неореалізм вважає, що суть міжнародної структури визначається розподілом можливостей сили, яка розглядається як незалежна змінна [35, р. 80].

Неореалісти стверджують, що існують три можливі системи міжнародних відносин залежно від кількості великих держав у міжнародній системі. Однополярна система містить лише одну велику державу, біполярна система містить дві великі держави, а багатополярна система містить більше двох великих держав. Неореалісти приходять до висновку, що однополярна або навіть біполярна система є більш стабільною, ніж багатополярна система, тому що вона менш схильна до війни між великими державами та системних змін [36, с. 928] У багатополярному світі невизначеність намірів призведе до зростання недовіри та конкуренції між державами [37, р. 21].

У контексті міжнародних відносин, позначених багатополярною невизначеністю, неореалісти стверджують, що процеси змагання та конкуренції дозволяють державам зберегти свою владу. Змагання спонукає держави застосовувати тактику успішних держав, тоді як конкуренція змушує держави пильно забезпечувати свою безпеку та виживання найкращими можливими засобами [38, р. 85].

Теорія етапів на шляху до війни встановлює, що наявність територіальних проблем і використання силової політики призводять до війни [39]. Не всі суперечки можуть перерости у війну: економічні суперечки нечасто спричиняють війни, а територіальні - дуже часто. Безпосередньою причиною війни є наявність територіального спору. Територіальні суперечки менш імовірно будуть вирішені, ніж суперечки з інших питань, і, враховуючи їх екзистенційний характер, можна очікувати, що вони створюватимуть непримиренні групи інтересів і повторювані конфлікти [40, р. 13]. Окрім територіальних суперечок, застосування силової політики збільшить вірогідність виникнення конфлікту.

Основною причиною війни було б використання силової політики, що призвело б до укладання військових союзів і участі в гонці озброєнь. Таким чином, у відповідних держав посиляться сприйняття загрози та ворожості сусідніх держав, і це сприятиме укріпленню прихильників жорсткої лінії та таким чином зменшенню ймовірності компромісу [40, р. 31].

Висновки.

Політологічні категорії, які використовуються в західних міжнародно-політичних концепціях, є широко розповсюдженими у вітчизняній науці. Розуміння змісту основних понять і категорій полегшує їхнє адекватне використання вітчизняними фахівцями. Своєю чергою, моделі побудови міжнародних відносин в тлумаченні концепцій ліберального інтернаціоналізму та наступального неореалізму можуть використовуватися для логічного пояснення останніх геополітичних подій.

Західні політичні концепції, такі як теорія гегемонії А. Грамші та модель «холодної війни» Дж. Кеннана, переформулюються та переосмислюються для опису поточної конфліктної ситуації, зокрема глобального протистояння між США, Китаєм і Росією та російсько-української війни.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ikenberry J. The Future of Multilateralism: Governing the World in a PostHegemonic Era. *Japanese Journal of Political Science*. 2015. № 16. P. 399-413.
2. Welsh J. *At Home in the World*. New York, 2005. 272 p.
3. Bull H. *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*. London, 1977. 335 p.
4. Rittberger V., Mayer P. *Regime theory and International Relations*. Clarendon Press, 1993. 470 p.
5. Krasner S. (ed). *International Regimes*. Ithaca, New York : Cornell University Press, 1983. 368 p.
6. Oye K. Explaining Cooperation Under Anarchy: Hypotheses and Strategies. Kenneth O. (ed.) *Cooperation Under Anarchy*. Princeton, N.J., 1986. P.1–24.
7. Friedman T. *The Lexus and the Olive Tree*. New York : Farrar, Straus and Giroud, 1999. 394 p.
8. Friedman T. *The World is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century*. Picador, 2007. 421 p.
9. Keohane R., Nye J. Realism and Complex Interdependence. Crane G.T., Amawi A. (eds.). *The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader*. Oxford, 1997. 133 p.
10. Gramsci A. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. New York, 1971. 483 p.
11. Reygada L., Gramsci : les relations internationales au prisme de l'hégémonie. *LVSL*. URL : <https://lvsl.fr/gramsci-les-relations-internationales-au-prisme-de-hegemonie> (дата звернення: 17.09.2023)

12. Ikenberry J. Institutions, Strategic Restraint, and the Persistence of American Postwar Order. *International Security*. 1998. № 23(3). P. 43–78.
13. Strange S. Cave! Hic Dragones: A Critique of Regime Analysis. *International Organization*. 1982 № 36 (2). P. 479–496.
14. Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. New York : W.W. Norton & Company, 2001. 582 p.
15. Rynning S., Ringsmose J. Why Are Revisionist States Revisionist? Reviving Classical Realism as an Approach to Understanding International Change. *International Politics*. 2008. Vol. 45, № 1. P.19-39.
16. Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. New York : W.W. Norton & Company, 2001. 582 p.
17. Layne C. The “Poster Child for offensive realism”: America as a global hegemon. *Security Studies*. 2002. Vol. 12, № 2. P. 120-164, DOI: 10.1080/09636410212120011
18. Mearsheimer J. The False Promise of International Institutions. *International Security*. 1994. Vol. 19. № 3. P. 5–49.
19. Snyder G. Mearsheimer's World. *International Security*. 2002. Vol. 27. № 1. P. 149-173.
20. Drezner D. Counter-Hegemonic Strategies in the Global Economy. *Security Studies*. 2019. Vol. 28. № 3. P. 505–531.
21. Organski A. World Politics. New York : Knopf, 1958. 500 p.
22. Guerre froide. Larousse encyclopedie. URL: https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/guerre_froide/184391 (дата звернення: 17.10.2020)
23. Павелко И., Пацек П. Международная безопасность в контексте гибридной войны. *Wschód Europy*. 2019. № 2. S. 145-156.
24. Koziej S. Co z tą nową zimną wojną? URL : <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-stanislaw-koziej-co-z-ta-nowa-zimna-wojna/> (дата звернення: 15.08.2019)
25. Raubo J. «Nowa zimna wojna» trwa czyli nie tylko o sprawie Skripala. URL : <https://www.infosecurity24.pl/nowa-zimna-wojna-trwa-czyli-nie-tylko-o-sprawie-skripala> (дата звернення: 25.08.2019)
26. Перепелиця Г. Позитивістський підхід в оцінці сучасного російсько-українського конфлікту. *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип. 2-3. С. 136-157.
27. Фишер Ю. Кризис в Украине и его международные последствия для региона, Европы и мира. *Украинский вопрос: безопасность, экономика, общество*. Люблин – Бердянск : Издательство КУЛ, 2017. С. 13-21.
28. Таран С. У новій холодній війні Україна на боці добра. URL : <https://prm.ua/u-noviy-holodniy-viyni-ukrayina-na-storoni-dobra-taran/> (дата звернення: 30.08.2019)
29. Лінд М. Все, що потрібно знати про нову холодну війну. URL : <https://ua.112.ua/mnenie/vse-shcho-potribno-znaty-pro-novu-kholodnu-viinu-442818.html> (дата звернення: 2.12.2020)

30. Bremmer I. This Isn't A Cold War. And That's Not Necessarily Good. URL : <https://time.com/139128/this-isnt-a-cold-war-and-thats-not-necessarily-good/> (дата звернення: 30.11.2020)
31. Кравчук Л. Кучма сказав, що нас обдурили. URL : <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/kuchma-skazav-scho-ukrainu-obdurili.html> (дата звернення: 5.12.2020)
32. Morgenthau H. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York : Knopf, 1948. 650 p.
33. Spykman N. *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*. New York : Harcourt, Brace and Company, 1942. 500 p.
34. Waltz K. *Man, the State, and War*. New York : Columbia University Press, 1959. 289 p.
35. Waltz K. The Anarchic Structure of World Politics. Art R.J., Jervis R. (eds.). *International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues*. New York : McGraw-Hill, 2003. P. 79-106.
36. Schweller R. New Realist Research on Alliances: Refining, Not Refuting, Waltz's Balancing Proposition. *The American Political Science Review*. 1997. Vol. 91. № 4. P. 927–930.
37. Rosato S. *Intentions in Great Power Politics: Uncertainty and the Roots of Conflict*. Yale University Press, 2021. 376 p.
38. Posen B. Nationalism, the Mass Army, and Military Power. *International Security*. 1993. Vol. 18. № 2. P. 80–124.
39. Owsiak A. *The Steps to War: Theory and Evidence*. Oxford Research Encyclopedia of Politics. 2017.
40. Senese P., Vasquez J. *The Steps To War: An Empirical Study*. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 2008. 336 p.

УДК 327

Фесенко М.В.

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ КАТЕГОРІЙ
«МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК» ТА «СВІТОВИЙ ПОРЯДОК»
В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

У статті визначено проблеми формування міжнародного порядку та перспективи формування світового порядку. Представниками різних парадигм у теорії міжнародних відносин наукова категорія «міжнародний порядок» визначається по-різному. Однак із їх узагальнених висновків випливає, що процес поетапного формування системи наднаціональних центрів управління, трансформація ролі та значення глобальних, регіональних організацій та

впливових транснаціональних еліт є чинником трансформації міжнародного порядку.

В цілому, під «міжнародним порядком» розуміють структуру взаємозв'язків, що ґрунтується на системі норм і правил, вироблених світовим співтовариством, та яка регулює міждержавні відносини у взаємодії з іншими учасниками міжнародної системи.

Натомість під «світовим порядком» розуміють устрій, заснований на загальнолюдських цінностях і юридичних нормах та відмові держав від абсолютного суверенітету, на дотриманні норм міжнародного права, забезпеченні прав людини, спільному виробленні механізмів колективного вирішення глобальних проблем людства і демократизації міжнародної системи. Сьогодні чимало держав не дотримуються цілей та принципів Статуту ООН, наявні численні порушення норм міжнародного права, прав людини, превалювання силових факторів у міжнародних відносинах. «Міжнародний порядок» може перейти в якісно новий стан «світового» коли до процесу порядкуутворення залучатимуться всі без винятку міжнародні актори, а взаємини між ними регулюватимуться єдиними для всіх нормами, правилами, механізмами підтримки міжнародного порядку та на основі критеріїв, що відповідатимуть потребам усіх учасників міжнародних відносин. Саме тому сьогодні категорія «світовий порядок» є евентуальною моделлю розвитку людства.

Ключові слова: *міжнародний порядок, світовий порядок, міжнародне право, міжнародна система, структура, учасники міжнародних відносин, трансформація, держава.*

Fesenko M.V. Comparative analysis of the scientific categories 'international order' and 'world order' in the context of global political transformations.

The article defines the problems of formation of the international order and prospects for the formation of the world order. Representatives of different paradigms in the theory of international relations define the scientific category 'international order' differently. However, from their generalized conclusions, it follows that the process of gradual formation of the system of supranational control centers, the transformation of the role and significance of global, regional organizations and influential transnational elites is a factor in the transformation of the international order.

In general, the 'international order' refers to the structure of relationships based on a system of norms and rules developed by the international community, and regulating interstate relations in cooperation with other participants in the international system.

But by 'world order' we mean a system based on universal values and legal norms and the rejection of states from absolute sovereignty and on compliance with the norms of international law, ensuring human rights, joint development of mechanisms for collective solution of global problems of humanity and democratization of the international system. Today, many states do not adhere to the goals and principles of the UN Charter, there are numerous violations of international law, human rights, and the predominance of force factors in international relations. The 'international order' can move into a qualitatively new state of 'world' when all international actors without exception will be involved in the process of order formation, and relations between them will be regulated by common norms, rules, mechanisms for maintaining a consolidated international order and on the basis of criteria that will meet the needs of all participants in international relations. That is why today the category 'world order' is an eventual model of human development.

Keywords: *international order, world order, international law, international system, structure, participants in international relations, transformation, state.*

Сучасні глобальні процеси є свідченням перехідного характеру міжнародної системи. В контексті глобальних міжнародно-політичних трансформацій виразно вимальовується необхідність з'ясування різниці та функціонального застосування категорій «новий міжнародний порядок» та «новий світовий порядок».

У цьому контексті в політичній теорії загалом констатується наявність неоднорідності та неоднозначності при інтерпретаціях змісту, значення та функціонального застосування вказаних категорій. Дані категорії уже увійшли в науковий обіг дослідників та політичних діячів і в більшості випадків їх різниця не абсолютизується. Однак у контексті цього дослідження вельми важливим є розуміння відмінностей між зазначеними категоріями. Водночас автор залишає за собою право спорадично й паралельно використовувати обидва близьких за сутністю терміна.

Наразі у більшості дослідницьких робіт зазначається, що сучасний міжнародний або світовий порядок почав формуватися з моменту закінчення «холодної війни» і розпаду Радянського Союзу. Ці події, безперечно, вплинули на умови функціонування та розвитку світового порядку і призвели до порушення балансу сил, і світ став однополярним. Питання про те, яка система стала панівною в міжнародних відносинах, які правила і які центри сил формуватимуть світоустрій, викликає чимало дискусій серед учених.

Вважається, що термін «новий світовий порядок» більше застосовується у конспірологічних теоріях. Зазвичай його трактують як девіз курсу політики США, що ведеться спільно з головами транснаціональних корпорацій. Слід зауважити, що «новий світовий порядок» часто вважають перекладом латинського словосполучення *Novus ordo seclorum*, який насправді варто

перекладати як «порядок нового століття» (нової ери, нової епохи). Нагадаємо, що гасло *Novus ordo seclorum* міститься на Великій печатці США, яка зображена на односторонній банкноті, та нерідко проголошується провідними державними діячами США.

Сутність терміна вбачають у тому, що певна інтелектуальна еліта світового співтовариства стає набагато важливішою за національне самовизначення окремих держав. За нового світового порядку багато подій визначаються за участю впливової групи міжнародних державних діячів, міжнародних банкірів, бізнесменів, медіа-магнатів та інших осіб, що впливають на політику окремих країн. Ідеологічну сторону нового світового порядку бачать у світових глобалізаційних процесах, що супроводжуються концентрацією світових капіталів і формуванням особливої громадської думки за допомогою засобів масової інформації, причому новий світовий порядок нібито повинен стати найбільш вірним шляхом розвитку всього людства.

У науковому плані проблема формування світового порядку пов'язана з цілою низкою суміжних питань, наприклад, зміною ролі держави на міжнародній арені, посиленням недержавних акторів міжнародних відносин, впливом глобалізації на політичну, економічну та культурні сфери, взаємозалежністю тощо. Крім Р. Кеохейна і Дж. Най, дослідженням цих проблем займалися К. Уолц, С. Хантінгтон, Р. Кокс, І. Валерстайн, Дж. Розенау, С. Краснер, З. Бжезинський та багато інших учених. Так, Р. Кеохейн і Дж. Най, представники ліберально-ідеалістичної парадигми, вступили в науковий спір з реалістами і неомарксистами щодо більшості з перерахованих вище питань. Продовжуючи ліберальну традицію, вони доповнили неофункціоналістську методологію міжнародних досліджень елементами реалістичного аналізу, що дозволило їм роботам вийти на новий рівень розуміння міжнародних відносин. З одного боку Р. Кеохейн і Дж. Най, запозичуючи у реалістів погляди на державу, наблизили положення ліберально-ідеалістичної парадигми до реальності, а з іншого, – розглядали державу в контексті транснаціональних відносин і складної взаємозалежності. В цілому, синтез реалістичної та ліберальної парадигм і вихід за межі традиційних підходів сприяв спробі цих авторів створити методологічну основу для адекватного відображення реальної міжнародно-політичної картини міжнародних відносин.

Отже, сьогодні існує велика кількість теорій і гіпотез, присвячених становленню та розвитку світового порядку в ХХІ ст. Найбільш відомими серед них є теорії неореалізму, неолібералізму, неоконсерватизму, неомарксизму, транснаціоналізму, інституціоналізму, конструктивізму, постмодернізму тощо. У них підкреслюється, що на зміну системі міжнародних відносин, що ґрунтується на принципах балансу сил і протистояння двох наддержав, прийшла інша реальність. Тому, аналіз зародження нових міжнародно-політичних

відносин на світовій арені є настільки ж важливим, як і виявлення закономірностей їх подальшого розвитку, і може стати базою для прийняття глобальних політичних рішень. При цьому зростають роль і значення геополітичного протистояння – сили, що формує і змінює сучасний світовий порядок та виступає невід’ємною об’єктивною частиною соціальних відносин і взаємодій [1, с. 258].

Необхідно підкреслити, що сьогодні практично всі механізми підтримки міжнародної безпеки, створені після Другої світової війни і в роки «холодної війни» (ООН, НАТО, ОБСЄ, ПАРЄ та ін.), виявилися не зовсім готовими до викликів і загроз ХХІ ст. Найбільш гостро перед людством стоять проблеми запобігання ядерній війні та нерозповсюдження зброї масового знищення, подолання нерівності в соціально-політичному розвитку «багатих» і «бідних» країн, протидії міжнародному тероризму, вирішення енергетичної та продовольчої кризи, покращення екологічної складової у межах сталого розвитку людства, оптимізації демографічної ситуації в світі, збереження та дбайливого використання природних, насамперед невідтворюваних ресурсів.

Враховуючи зазначене, розглянемо детальніше етимологію термінів «міжнародний» та «світовий» порядок у концептуальній інтерпретації дослідників цього феномену. В цілому, міжнародний порядок – це певний якісний стан системи міжнародних відносин на певному етапі її розвитку. Під міжнародним порядком вчений розуміє порядок, що складається між усіма країнами світу, сукупність яких умовно іменується міжнародним співтовариством. Відносини між членами міжнародного співтовариства і, значить, міжнародний порядок, визначаються взаємодією різнорідних чинників, найбільш важливу роль, серед яких відіграє співвідношення сукупних потенціалів окремих гравців. Побудована на ньому ієрархія, взаємне положення країн найчастіше умовно іменується вертикальною субпідрядністю.

У самому міжнародному співтоваристві існує певна відносно автономна його частина, впорядковані відносини всередині якої визначаються не тільки співвідношенням потенціалів країн-учасниць, а й наявністю у них загальних етичних, моральних цінностей і, заснованих на них, стійких моделей взаємоповаги. У науковій літературі прийнято вважати, що цю групу формують країни ліберальної демократії. Порядок у відносинах між ними теж формується на основі принципу співвідношення потенціалів. Однак взаємовідносини країн цієї групи значною мірою регулюються усіма визнаними, загальними для даної групи моральними нормами та правилами, якими вони свідомо і добровільно керуються у відносинах один з одним. Ця частина міжнародного співтовариства умовно іменується світовим суспільством. Порядок, встановлений у відносинах між членами світового суспільства, і являє собою дещо ідеалізоване втілення світового порядку. Отже, світовий порядок у сучасному світі не має загального

характеру, за охопленням він більш вузький, ніж порядок міжнародний. Утім, ймовірно, він має перспективну тенденцію розвитку, тобто потенціал поширення, експансії в масштабах планети. Теоретично доречно говорити про можливість розростання світового порядку до масштабів міжнародного [2].

Загальноприйнята науковим співтовариством теза полягає в тому, що ототожнення міжнародного порядку і системи міжнародних відносин теоретично і практично не виправдане, бо при цьому обидва поняття втрачають власну якісну визначеність, що веде до термінологічної нечіткості політичної науки.

Низка дослідників розглядає міжнародний порядок в якості структури міжнародних відносин. Особливо це характерно для представників реалістичної та неореалістичної шкіл теорії міжнародних відносин. На їхню думку, саме структура впорядковує взаємовідносини між учасниками міжнародних відносин і формує зразки поведінки. При цьому головним у структурі міжнародної системи вважається співвідношення сил провідних держав, ієрархія відносин між ними.

Своєю чергою інституціоналісти на чолі з С. Краснером [3], Р. Кеохейном [4] і О. Янгом [5] під міжнародним порядком розуміють сукупність інститутів, які утворюють певну структуру міжнародних відносин, покликану забезпечити основні потреби держав і народів, створювати та підтримувати умови їх існування, безпеки і розвитку. До основних інститутів міжнародного порядку зазвичай відносять ООН, Світовий банк, НАТО, інші міжнародні організації, а також неформальні види кооперації, кодекси корпоративної поведінки та міжнародні режими.

Сьогодні в системі міжнародних відносин виникає новий для сучасної історії стан поліцентризму – множинність центрів влади, жоден з яких не має визначального впливу на світову ситуацію в цілому. За таких обставин особливої актуальності набувають проблеми світового порядку – такого стану справ, який влаштував би всіх учасників міжнародних відносин цього порядку за відсутності прямого домінування одного з них.

У цілому, доводиться констатувати, що в літературі, присвяченій аналізу міжнародних відносин, не існує однозначного, загальновизнаного визначення міжнародного порядку. На думку автора, різницю у вживанні понять «міжнародний порядок» і «світовий порядок» найкраще тлумачить український учений С. О. Шергін, який вважає, що «ядром світового порядку є міжнародний порядок». Більше того, він закликає не ототожнювати і не абсолютизувати їх відмінності [6, с. 93].

Натомість український дослідник Є. Камінський під міжнародним порядком розумів організацію міждержавних відносин, спрямовану на забезпечення потреб основних міжнародних акторів, а під світовим порядком –

організацію міжнародних відносин, спрямовану на забезпечення гегемонії одного з міжнародних акторів [7, с. 325].

На переконання П. Циганкова, деякі дослідники схильні зводити термін «міжнародний порядок» до сукупності юридичних норм, ототожнюючи його тим самим з міжнародним правом. Інші роблять акцент на міжнародній стабільності. Треті пов'язують міжнародний порядок із збереженням на міжнародній арені певного статус-кво у відносинах між державами. Наприклад, з точки зору американського автора Т. Франка, основою міжнародного порядку є законність: сукупність правил, створених у ході загальноприйнятих юридичних процедур, що характеризуються ясністю, взаємопов'язаністю та вписуються в наявну систему міжнародного права [8].

Однак із позицій існування міжнародного суспільства такий погляд видається надто вузьким, оскільки не просто зводить проблему міжнародного порядку до міждержавних відносин, але і самі міждержавні відносини розглядає лише в одному вимірі. Сутність міжнародних відносин розуміється представниками різних теоретичних шкіл і політичних напрямів по-різному, тому труднощі в осмисленні проблеми міжнародного порядку подвоюються.

Дійсно, якщо вважати, що основою міжнародних відносин є егоїстична гра держав, кожна з яких захищає свій національний інтерес, то маємо справу з реалістським та міждержавним порядком. Якщо виходити з того, що міжнародні відносини регулюються нормами, процедурами, інститутами або структурами транснаціонального, або навіть наднаціонального характеру, то можна говорити про правовий міжнародний порядок. Якщо вважати, що держава як центральний актор міжнародних відносин все більше витісняється з арени історії іншими учасниками, що діють незалежно від національно-державних кордонів, то мова йде вже про транснаціональний порядок. Поняття «міжнародний порядок», зміст якого традиційно пов'язується з міждержавними відносинами, необхідно відрізняти від світового порядку.

З цієї точки зору, міжнародний порядок у контексті інституціональних основ відносин між державами цілком може існувати без наявності світового порядку. Прикладом можуть слугувати держави, між якими існують відносини взаємної поваги і водночас байдужість до внутрішніх справ один одного. Такий стан справ робить можливою надмірно жорстоку економічну експлуатацію основної маси населення та, в окремих випадках, політику геноциду. Світовий порядок немислимий без створення ефективних процедур міждержавного співробітництва, що передбачають особливий міжнародний порядок, який відповідає загальним основним цілям і цінностям їх громадян. У юридичних термінах мова йде про різницю між правами держав (взаємна повага суверенітету) і правами людини. Різниця між цими поняттями полягає також і в тому, що якщо міжнародний порядок як більш-менш оптимальний устрій

міжнародних відносин, що відбиває можливості суспільних умов, існував практично на всіх етапах історії міждержавних відносин (з 1648 р.), то про світовий порядок цього сказати не можна.

Німецький філософ К. Ясперс розумів під світовим порядком «прийнятий всіма устрій, що виник внаслідок відмови кожного від абсолютного суверенітету», поширення визнання загальнолюдських цінностей і юридичних норм, «правове облаштування світу за допомогою політичної форми, що зв'язує всі етноси» [9, с. 89, 91, 94]. Зазначимо, що всесвітня історія досі не знала подібного устрою. Однак це не означає, що світовий порядок неможливий у принципі. Навпаки, з розширенням кола учасників міжнародних відносин, а також з посиленням взаємозалежності світу, що стимулюється і науково-технічним прогресом, і загостренням глобальних проблем, тенденція до загальносвітового устрою людського життя стає все більш виразною. У самій цій тенденції відбиваються загальносоціологічні процеси та закономірності, обумовлені діяльністю соціальних спільнот на світовій арені. Тому останніми роками все більшого поширення набуває термін «глобальний світовий порядок».

Отже, міжнародний порядок є важливою складовою світового порядку, проте весь зміст світового порядку до нього не зводиться. Міжнародний і світовий порядок мають спільні корені та основи, які забезпечують єдність людського суспільства, його цілісність. До переліку загальних основ належать міжнародні економічні обміни, все більш важливе значення яких виявляється у формуванні єдиного світового ринку, науково-технічні досягнення, політичні структури й інтереси, соціокультурні цінності. Вони відіграють неоднакову роль у формуванні та підтримці міжнародного порядку: на різних етапах історичного розвитку одні з них виходять на перший план, тоді як значення інших знижується. Так само зміни, що відбуваються в структурі, наприклад, політичних основ певного типу міжнародного порядку, не ведуть автоматично до змін у світовій економіці або в ціннісних орієнтаціях міжнародних акторів, хоча і впливають на них. Однак повне розуміння сутності і значення проблеми міжнародного порядку можливе тільки при комплексному розгляді основ його формування та функціонування [10].

Враховуючи цю методологічну вимогу, С. Хофман робить відправним пунктом свого аналізу проблеми міжнародного порядку його основні виміри – характеристики, що відбивають емпіричні дані, в яких резюмуються дослідження методів створення та підтримки міжнародного порядку. Найбільш вивченим виміром міжнародного порядку є горизонтальний, тобто відносини між головними акторами міжнародних відносин. Якщо міжнародна система в структурному відношенні має багатополосний характер, то підтримання порядку в ній здійснюється за допомогою механізму політичної рівноваги [11, р. 675-680].

Український дослідник М. Ялі бачить таку відмінність між світовим і міжнародним порядком: «Під «міжнародним порядком» пропонується розуміти структуру взаємозв'язків, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим співтовариством та регулюючих відносини держав та інших учасників міжнародної системи на певному історичному етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цієї системи, що відповідають сучасним потребам перш за все найвпливовіших учасників міжнародної системи даної історичної епохи. «Міжнародний порядок» може перейти в якісно новий стан «світового» лише тоді, коли до процесу порядкуутворення будуть залучені абсолютно всі учасники міжнародної системи, а відносини поміж ними будуть регулюватися за допомогою єдиних для всіх норм, правил і механізмів підтримки цього порядку та на основі критеріїв, що відповідатимуть потребам усіх членів світового співтовариства даної історичної епохи [12, с. 22-23].

Таке ліберально-ідеалістичне тлумачення нового світового порядку передбачає спроможність забезпечити вирішення глобальних проблем. Гарантія ж його ефективності та надійності полягатиме у взаємному врахуванні інтересів. Відтак стверджується, що світовий порядок ХХІ ст. має ґрунтуватися на механізмах колективного вирішення ключових проблем, на пріоритеті права та широкій «демократизації» міжнародних відносин [12]. Підкреслюється посилення ролі міжнародних інститутів і механізмів у світовій економіці та політиці, включаючи «Групу семи» та ООН, яка потребує негайного реформування з урахуванням проблем, що виникли навколо анексії Криму Російською Федерацією. Зазначене сприяє формуванню нового політичного мислення та відповідного світового порядку, який мав би багатосторонній характер. Особливе місце в цьому процесі посіла сесія Генеральної Асамблеї ООН 2000 р. – «Сесія тисячоліття». У прийнятих нею резолюціях досить чітко визначені основні параметри світового порядку «століття глобалізації». У першу чергу це стосується «Декларації тисячоліття» ООН. У Резолюції ГА ООН 55/162, присвяченій реалізації Декларації, її положення розглядаються у контексті покладання морально-політичних зобов'язань, що підлягають впровадженню на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Підкреслюється, що уряди несуть відповідальність, індивідуально і колективно, за виконання положень Декларації [13].

В основу запропонованої версії світового порядку початково закладено цілі та принципи Статуту ООН, однак цей статут не виконується, свідченнями чого є численні порушення норм міжнародного права, прав людини, переважання силових факторів у міжнародних відносинах. У цьому контексті необхідно згадати спеціальну резолюцію Генеральної Асамблеї «Сприяння демократичному та справедливому міжнародному порядку». В ній, зокрема, підкреслюється, що «кожний має право на демократичний і справедливий

міжнародний порядок». Рішення відповідних проблем створення спільного майбутнього, заснованого на єдності людства при всьому його розмаїтті, вимагає широких і наполегливих зусиль. «Ці зусилля повинні включати політику і засоби глобального рівня, які відповідають потребам країн, що розвиваються, а також визначаються та здійснюються за їх ефективної участі». У цьому бачиться один із проявів справедливого та демократичного характеру світового порядку [14].

Російський учений А. Богатуров виділяє три основні підходи до інтерпретації порядку: реалістичний, соціально-конструктивістський та інституціональний. Для першого характерний акцент на співвідношеннях потенціалів між основними учасниками міжнародних відносин. Для другого підкреслюється інтерес до правил поведінки між учасниками міжнародної системи. Для третього робиться наголос на інструментарії регулювання, основою якого, як постулюється, виступають міжнародні інститути, що розуміються як механізми міждержавного співробітництва, які здатні чинити стримувальний вплив на поведінку окремих країн в інтересах співтовариства в цілому [2].

Всі три підходи в чомусь протистоять, а в чомусь доповнюють один одного. Однак, необхідно мати на увазі, що в реальності регулювання міжнародних відносин здійснюється за допомогою комбінації матеріально-силових, нормативних, інформаційних та інших засобів, у тому числі через посередництво міжнародних інститутів. Причому вплив матеріально-силових чинників відносно мінливий, оскільки співвідношення можливостей між країнами швидко змінюється, могутність одних країн безслідно зникає, і виникає могутність інших. Потенціал нормативного впливу окремих держав має здатність накопичуватися й ефективніше впливати на поведінку інших держав та лідерів. Вплив третього, інституціонального чинника, може зростати або знижуватися залежно від впливу силових факторів [2].

Інтерпретації порядку в реалістичній традиції представлені в класичних працях Г. Моргентау, Р. Арона і К. Уолтца. Ключовим для їх побудов було розуміння порядку як горизонтального тимчасового зрізу міжнародних відносин, їх «об'єктивно заданого стану», який в кожний момент визначався співвідношенням потенціалів між великими державами. Причому самі держави, як видно з офіційних заяв, не завжди адекватно оцінювали це співвідношення, тому нерідко не співвідносили свої дії з їх можливими наслідками. Це коло ідей переважало в науці і політиці в перші три-чотири десятиліття після Другої світової війни.

Основними інститутами та фундаментальними засадами західного механізму глобального управління та формування нового міжнародного порядку в ідеологічному плані стали Рада з міжнародних відносин (США) і Королівський

інститут міжнародних справ (Велика Британія). Вони відіграли значну роль в осмисленні світового розвитку та посиленні трансатлантичних зв'язків. У діяльності Ради з міжнародних відносин можна простежити ступені розвитку доктрини глобалізму. Вже у 1960-1970-х рр. були помітні результати цілеспрямованої роботи протягом усього ХХ ст. зі створення наднаціональних механізмів контролю над загальносвітовим розвитком.

Першими етапами цілеспрямованої діяльності в цьому напрямку стали міжнародні політичні та фінансові установи – Ліга Націй (1919-1920 рр.) і Банк міжнародних розрахунків (1930 р.). Підтримка в реалізації ініціатив глобального будівництва здійснювалася Тавістокським інститутом людських відносин, Стенфордським дослідницьким інститутом (зокрема, Стенфордським центром передових досліджень у галузі біохейвіоральних наук), Інститутом соціальних відносин, а також найширшим спектром дослідницьких організацій, фондами та міжнародними неурядовими структурами, що спеціалізуються на соціальній інженерії та прикладній соціальній психіатрії.

У цілому, ідея нового міжнародного порядку приймає різні концептуальні форми, в різноманітті яких можна виділити два основних підходи: політологічний (з акцентом на правових аспектах) і соціологічний. Такий поділ, звичайно, є досить умовним, і його значення не варто переоцінювати. Прихильники першого підходу виходять з об'єктивної потреби підвищення керованості світу і використання в цих цілях наявних інтеграційних процесів. Наполягаючи на необхідності створення міжнародної системи, що базується на законності, вони вказують на розширення ролі та сфер застосування міжнародного права і на підвищення значення міжнародних інститутів. При цьому, провідну роль у формуванні міжнародного порядку покликані відіграти численні міжнародні організації на чолі з Організацією Об'єднаних Націй, яка може розглядатися як основа майбутнього світового уряду.

Друга група дослідників, розглядаючи створення світових інститутів, що керують міжнародними економічними та політичними відносинами, як шлях до формування у віддаленому майбутньому планетарного уряду, вказують на роль регіональних процесів як каталізаторів, здатних прискорити створення таких інститутів. Так, наприклад, колишній керівник апарату генеральної дирекції ЄЕС з промисловості, техніки та науки К. Лейтон висунув модель регіонального співробітництва в контексті підтримки та інституціоналізації інтеграційних процесів не тільки в Європі, але і в АТР, Африці, Латинській Америці, що, на його думку, мало сприяти створенню ефективної світової федерації під егідою ООН [15, р. 54-55]. Однак деякі з прихильників регіонального підходу, вбачаючи зачатки майбутньої конфедерації держав в інтеграційних союзах, які, в свою чергу, мають тенденцію до взаємного зближення, вважають, що ООН не здатна очолити цей процес. Цьому заважає насамперед слабкість міжнародного

права, яке, по суті, ґрунтується на договорах, що містять у самому акті їх укладання можливість порушення. Тому, на їх думку, замість ООН потрібна принципово нова система держав, здатна забезпечити дієвість загальних принципів поведінки на світовій арені.

У контексті проблематики, що розглядається, на увагу заслуговує також концепція американського вченого Л. Міллера, з яким погоджуються майже всі дослідники міжнародного порядку та системи міжнародних відносин. Учений вважав головною ознакою міжнародного порядку наявність у міжнародній системі єдиного засадничого принципу, яким свідомо чи стихійно керувалися держави. Л. Міллер зазначав, що з середини XVII ст. і до Першої світової війни існував всього один порядок, який автор називає вестфальським. Однак багато вчених вважає, що сьогодні продовжує існувати вестфальський міжнародний порядок, який має субпорядки [16, с. 118].

Взагалі, в цьому контексті, варто згадати що з 1648 р., коли Вестфальські мирні договори зумовили закінчення Тридцятилітньої війни в Західній та Центральній Європі й санкціонували переформатування Священної Римської імперії у складі 355 фактично самостійних держав, в якості головної форми політичної організації суспільства повсюдно стверджується національна держава, або «держава-нація», а домінантним принципом міжнародних відносин стає принцип національного або державного суверенітету. До 1648 р. констатується розрізненість і несистемність взаємодії між учасниками світового процесу, головним проявом яких виступали короткочасні збройні конфлікти або тривалі війни. В цілому, Вестфальські договори мали на меті закріпити співвідношення сил, що склалося в результаті війни, закріпити кордони національних держав і створили протидію прагненню цих держав встановити своє панування над територіями одна одної [16, с. 118].

Л. Міллер вважав підставою для такого узагальнення ту обставину, що в основу міжнародних відносин з 1648 р. до Першої світової війни 1914-1918 рр. було покладено принцип «дозвільності» (*laissez-faire* – фр. «дозволяти робити») або «невтручання». Як зазначав Л. Міллер, «у найширшому сенсі концепція дозвільності припускає, що для загального добробуту найкраще надати найбільшу свободу та можливості індивідуальним особам служити своїм власним інтересам». Цей принцип передбачав відмову однієї держави від спроб перешкодити іншій державі у здійсненні її завдань в усіх випадках, коли це не стосується безпосередньо життєвих інтересів першої. Антиподом цієї політики Л. Міллер вважав «вільсоніанський» принцип міжнародного регулювання, вперше представлений В. Вільсоном у 1918 р. Цей принцип втілювався в «інтервенціоністській» політиці Ліги Націй, потім і в діяльності ООН, а з другої половини 1990-х рр. до теперішнього часу він реалізувався в політиці США і ситуативних коаліціях, які вони створюють. На відміну від реалістів, Л. Міллер

розумів «порядок» не як «устрій» і «стан», а як «спосіб дії» і «процес» [17, р. 50].

Таку ж саму позицію в інтерпретуванні порядку обстоював і британський дослідник Р. Купер. Відштовхуючись від класичної роботи Х. Булла «Анархічне суспільство. Дослідження порядку в світовій політиці» [18], він запропонував кілька можливих інтерпретацій «порядку». По-перше, таким може вважатися переважний тип зовнішньополітичної поведінки держав, незалежно від того, чи служить він упорядкуванню або дезорганізації системи, по-друге, порядок може означати певний ступінь стабільності і цілісності системи, по-третє, його можна розуміти як «правила, які керують системою та підтримують її в стані стабільності, моральний зміст яких втілюється в ідеях справедливості та свободи» [19, р. 8].

Ідейним натхненням для Л. Міллера і Р. Купера став науковий доробок Р. Гілпіна. В його роботах ще на початку 1980-х рр. були сформульовані уявлення про те, що системний порядок у міжнародних відносинах визначається в першу чергу наявністю зведення правил поведінки. Власне зміна цих правил може характеризувати зміну одного порядку іншим [20; 21].

Незважаючи на внесок ліберальної школи міжнародних відносин у розуміння міжнародного та світового порядку, в цілому, констатуємо, що закінчення біполярної конфронтації не привело до її явного теоретичного переважання. В кінцевому підсумку, теза Ф. Фукуями про «беззастережну перемогу» політичного лібералізму у всесвітньому масштабі не справдилася. В результаті, представники різних наукових напрямів постали перед потребою вироблення цілісного розуміння сутності міжнародного порядку, закономірностей його самоорганізації та оптимальних можливостей регулювання.

Однією з перших успішних спроб створити синтетичне бачення міжнародного порядку на початку XXI ст. стала наукова праця американського вченого Дж. Айкенбері «Після перемоги. Інститути, стратегічна стриманість і перебудова порядку після великих воєн» [22]. Автор позиціонує себе як інституціоналіста, втім його наукова інтерпретація являє собою гармонійний варіант інтерпретації сутності міжнародного порядку, що враховує досягнення кількох методологічних шкіл у межах єдиної аналітичної схеми. Дж. Айкенбері теж вважає ключовою ознакою міжнародного порядку наявність загально визнаних правил і принципів, якими учасники міжнародної системи керуються у відносинах між собою. Він навіть вводить поняття «конституційність» та «неконституційність» міжнародних порядків, підкреслюючи, що порядок, заснований тільки на співвідношенні сил, є неконституційним [22, р. 7]. Визнаючи, що феномен конституційності виник у сфері внутрішніх соціальних відносин держав, він підкреслює активізацію її

експансії у сферу міжнародних відносин на початку ХХІ ст. При цьому принцип конституційності, за Дж. Айкенбері, втілюється в заснованій на статутах або договорах діяльності міжнародних організацій та інших інститутів міждержавної взаємодії, до завдання яких належить забезпечення більш справедливого, рівномірного представлення інтересів менш сильних країн при прийнятті найважливіших міжнародних рішень, які найчастіше виробляються найпотужнішими країнами «егоїстично» і в розрахунку лише на власні національні інтереси.

На відміну від «потрійної» схеми міжнародного порядку (потенціали – ідеї – механізми) аналітична модель Дж. Айкенбері бінарна і передбачає співвідношення ідей та інститутів з одного боку і могутності держави-гегемона, – з іншого. В історії міжнародних відносин учений виділяє три типи міжнародного порядку: рівноважний, гегемонічний і конституційний. Не відчуваючи, очевидно, інтересу до першого, дослідник приділяє увагу взаємовідносинам другого з третім. Однак Дж. Айкенбері зауважує, що міжнародний порядок не обов'язково має на увазі дії сторін за узгодженими правилами – він може втілювати практику поведінки, якої дотримується найсильніша країна, дії якої в цьому випадку можуть ставати правилом як нормою, закріпленою ланцюгом прецедентів. «Сила перетворюється на право, а примус – на зобов'язання» [22, р. 19].

Погоджуємося з Дж. Айкенбері в тому, що роль інститутів конституційного регулювання буває важливою на етапах занепаду держави-гегемона або на етапах його раннього сходження, коли інститути можуть максимально впливати на міжнародну ситуацію. Натомість у ситуації перебування гегемона в zenіті могутності він може безкарно ігнорувати реакцію з боку «конституційних» інститутів. При цьому інститути, якщо вони відчують свою слабкість, можуть поступатися гегемону або гегемонам чільною роллю у формуванні порядку – на основі або гегемонії, або рівноваги. За Дж. Айкенбері, «політичний порядок – це базова згода між групою держав щодо їх керівних правил, принципів та інститутів» [22, р. 45].

Очевидно, Дж. Айкенбері так само, як і раніше згадувані вчені, розуміє порядок більше в межах прийняття рішень («образ дії»), ніж як порядок стану справ («стан»). Однак, маючи на увазі наявність ієрархії в міжнародних відносинах, яка сама втілює певний порядок, автор виводить за межі аналізу саму цю ієрархію. Складається враження, що важлива не об'єктивно наявна ієрархія, а лише те, як поведуться учасники міжнародних відносин поза нею. Теоретично схема Дж. Айкенбері логічна та співмірна, однак у прикладному аналізі вона не досить функціональна, бо для розуміння сутності порядку буває необхідно не тільки розуміти особливості прийняття рішень всередині ієрархії, а й виявити можливості впливу на цю ієрархію та виявити наявні ресурси для її

зміни. З огляду на зазначене, вважаємо за необхідне розширити схему аналізу міжнародного порядку, включивши до неї такі елементи: наявність визнаної ієрархії між учасниками міжнародних відносин, включаючи і держави, і нових учасників міжнародних відносин; сукупність принципів і правил зовнішньополітичної поведінки; систему прийняття рішення з ключових міжнародних питань, що включає в себе механізм представництва інтересів нижчих учасників ієрархії при прийнятті рішень на вищих її рівнях; набір морально допустимих санкцій за їх порушення та механізмів застосування цих санкцій; форми, методи і прийоми реалізації прийнятих рішень – режим реалізації міжнародного порядку. При цьому Дж. Айкенбері вважав, що в міжнародних відносинах сьогодні присутні всі елементи, згадані в цій схемі, що дозволяє вважати їх у цілому впорядкованими, а кризу світосистемного регулювання – подоланою [22].

З точки зору ліберально-конструктивістського підходу, в основу світового порядку ХХІ ст. повинно бути покладено основні цінності, які мають важливе значення для розвитку міжнародних відносин. До них насамперед належать такі:

- свобода – забезпечення прав людини, кращою гарантією яких є демократична форма правління, заснована на широкій участі та волі народу;
- рівність – жодна людина і жодна країна не повинні позбавлятися можливості користуватися благами розвитку;
- солідарність – глобальні проблеми повинні вирішуватися за умови справедливого розподілу витрат і тягара відповідно до фундаментальних принципів рівності та соціальної справедливості;
- терпимість – люди повинні поважати один одного при всьому різноманітті віросповідань, культур і мов. На особливу увагу заслуговує положення про те, що «культура миру і діалог між усіма цивілізаціями повинні активно підтримуватися»;
- повага до природи – спільними зусиллями забезпечити збереження природи;
- спільна відповідальність – відповідальність за управління світовою економікою та соціальним розвитком, а також за забезпечення миру і безпеки має бути спільною для всіх держав і реалізовуватися на багатосторонній основі [16].

Останнє положення є особливо важливим, бо характеризує сутність міжнародного порядку, що формується. Необхідність визнання спільної відповідальності підкреслюється не перший рік. З цього приводу колишній Генеральний секретар ООН К. Аннан зазначив, що «держави повинні міцно усвідомити свою подвійну роль у нашому глобальному світі. На додаток до своєї самостійної відповідальності, яку кожна держава несе щодо свого суспільства, держави спільно є гарантами нашого спільного життя на цій планеті... Немає

жодного гравця, здатного конкурувати або замінити державу». Не випадково, що спільна відповідальність неодноразово згадується в актах ООН. У Декларації тисячоліття керівники держав і урядів заявили, що поряд з відповідальністю перед своїми товариствами вони несуть колективну відповідальність перед народами світу за забезпечення їх благополуччя [23, р. 13].

Важливою датою у формуванні концепції міжнародного порядку стало 1 травня 1974 р., коли Генеральна Асамблея ООН прийняла «Декларацію про встановлення нового міжнародного економічного порядку» і відповідну «Програму дій». Відомий представник Римського клубу А. Печеї розглядав цей документ як «всесвітню соціально-політичну революцію бідних», яка «набиратиме сили і визначатиметься не якимись положеннями ідеологічного порядку, а гнівом, обуренням і протестом проти несправедливості. Мільярди людей будуть наполегливо вимагати перерозподілу влади, багатств, доходів. Неможливо передбачити, яких саме форм набуде надалі цей рух і якою буде реакція на нього більш благополучних країн, шокованих тиском в умовах, коли вони не мають єдиної тактики дій. Однак можна з упевненістю стверджувати, що ці революційні процеси неможливо зупинити і що найбурхливіші події ще чекають на людство попереду» [24].

Для дослідження можливих шляхів вирішення виявлених проблем у 1974 р. було розпочато проект ООН «Перебудова міжнародного порядку» (Reshaping the International Order; RIO). Цей проект очолив лауреат Нобелівської премії з економіки Я. Тінберген. Доповідь «Перебудова міжнародного порядку», опублікована у 1976 р., пропонувала протягом 40 років скоротити розрив у доходах між бідними та багатими з 13:1 до 3:1 (пропорція 3:1 вважалася гранично допустимим співвідношенням між багатими і бідними районами в рамках Європейського Економічного Співтовариства) або, що більш реально, принаймні до співвідношення 6:1. У Доповіді Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку «Наше спільне майбутнє», підготовленій у 1987 р., яка стала основою концепції сталого розвитку 1992 р., зроблено висновок, протилежний концепції «меж зростання»: «Ми здатні узгодити діяльність людини із законами природи та домогтися загального процвітання» [25].

Одним із найважливіших питань у контексті формування міжнародного порядку для розбудови нового світового порядку є питання про транснаціональні еліти. Значний внесок у розробку концепції транснаціональних еліт зробили такі західні дослідники, як Н. Хагер [26], Д. Рівера [27], Дж. Коулмен [28], Д. Гутмен [29], К. Харві [30] тощо. Головна ідея досліджень цих учених полягає в тому, що основними поширювачами західної культури виступають фінансові династії трансатлантичної спільноти, що кредитують найбільш прибуткові сектори світової економіки.

Так,, Д. Рокфеллер і його старший брат Н. Рокфеллер вважалися активними ідейними прихильниками концепції транснаціональних еліт як основи нового міжнародного порядку. Вони обстоювали тезу, що наднаціональний суверенітет інтелектуальної еліти та міжнародних банкірів переважають над національним самовизначенням. Погляди Рокфеллерів полягали в просуванні «інтернаціоналізму» в дусі вільсоніанської традиції американської зовнішньої політики, зорієнтованої на побудову більш інтегрованої глобальної політичної та економічної структури «єдиного світу», існування якого не мислиться без ефективної «м'якої сили».

У цілому, констатуємо, що дослідження проблематики регулювання міжнародних відносин і формування нового міжнародного порядку стало зміщуватися в область аналізу ідей «американської імперії», з одного боку, і відродження багатополярності, – з іншого, супроводжуючись зростанням інтересу до відомих напрацювань у сфері досягнення стабільності міжнародної системи за допомогою або гегемонії, або механізмів міжнародної взаємодії. За цих умов ретельний аналіз матеріалів на тему регулювання та лідерства видається актуальним з точки зору виявлення новітніх тенденцій у розвитку міжнародних відносин [31, р. 38-40].

Американські дослідники Г. Модельські та У. Томпсон ще наприкінці ХХ ст. зазначали, що «політична структура багатополюсного або поліцентричного світу буде складатися з автономних центрів, що мають власний арсенал ядерної зброї та космічні системи, а також володітимуть власною чітко вираженою культурою. Було висловлено передбачення, що кожний з цих центрів матиме власну сферу впливу. Водночас описаний варіант глобального устрою вважався близьким до класичного типу «балансу сил». Щодо питання, скільки і які центри сили формуватимуть багатополярну структуру міжнародних відносин, наприклад, К. Уолтц писав, що «три держави – ФРН, Японія або Китай – можуть вирости до статусу великої держави». Своєю чергою Р. Каплан додавав до цього переліку ще один можливий центр сили – Індію, але з застереженням, що США в даній схемі відводиться роль «першого серед рівних» [32].

Висновки.

В межах парадигми політичного реалізму міжнародний порядок уявляється як структура міжнародних відносин, яка впорядковує взаємовідносини та встановлює норми та правила поведінки між ними. Головним у структурі міжнародної системи вважається конфігурація співвідношення сил провідних держав, ієрархія їх відносин і захист державами власних національних інтересів.

Натомість із положень ліберально-ідеалістичної парадигми випливає, що міжнародний порядок є сукупність інститутів, які утворюють певну структуру. Вона має забезпечити основні потреби держав створювати і підтримувати умови їх сталого і стабільного розвитку. Ліберально-ідеалістична парадигма виходить із того, що якщо міжнародні відносини регулюються нормами, процедурами, інститутами або структурами транснаціонального та наднаціонального характеру, то можна констатувати наявність правового міжнародного порядку. Якщо вважати, що держава все більше взаємодіє з недержавними учасниками міжнародних відносин, діяльність яких не пов'язана з національно-державними кордонами, то мова йде вже про транснаціональний порядок.

В цілому, під «міжнародним порядком» розуміємо структуру взаємозв'язків, що ґрунтується на системі норм і правил, вироблених світовим співтовариством, і регулює міждержавні відносини у взаємодії з іншими учасниками міжнародної системи.

Натомість під «світовим порядком» розуміємо устрій, заснований на загальнолюдських цінностях і юридичних нормах та відмові держав від абсолютного суверенітету і на дотриманні норм міжнародного права, забезпеченні прав людини, спільному виробленні механізмів колективного вирішення глобальних проблем людства і демократизації міжнародної системи. Сьогодні чимало держав не дотримуються цілей та принципів Статуту ООН, наявні численні порушення норм міжнародного права, прав людини, превалювання силових факторів у міжнародних відносинах. «Міжнародний порядок» може перейти в якісно новий стан «світового» коли до процесу порядкуутворення залучатимуться всі без винятку міжнародні актори, а взаємини між ними регулюватимуться єдиними для всіх нормами, правилами, механізмами підтримки міжнародного порядку та на основі критеріїв, що відповідатимуть потребам усіх учасників міжнародних відносин. Саме тому сьогодні категорія «світовий порядок» є евентуальною моделлю розвитку людства.

Отже, зростання ролі теоретико-методологічних основ аналізу діяльності міжнародних акторів у сучасних умовах, ускладнення різнохарактерних процесів і явищ, що трансформують міжнародний порядок, визначають необхідність вироблення цілісної системи науково оформлених й обґрунтованих знань, принципів і методів дослідження, що найбільш адекватно відображають процеси становлення і розвитку сучасного світового порядку. Сьогодні державоцентрична вертикальна модель управління світовим порядком поступово відходить на другий план, передаючи повноваження різним мережевим структурам, що володіють засобами переконання планетарного масштабу. Однак констатується, що у науковому світі поки що не склалося єдиного розуміння подальшого формування міжнародного та світового порядку.

Конкурентні концепції не дають однозначної відповіді з приводу досліджуваної проблематики.

Список використаних джерел і літератури:

1. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Пер. с нем. Москва: ФОЛИО, 2003. 512 с.
2. Богатуров А. Современный международный порядок. *Международные процессы*. 2013. Том 11. № 1 (32). URL: <http://www.intertrends.ru/one/001.htm>.
3. Krasner S. Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables. *International Regimes* / Ed. by S. Krasner. Ithaca: Cornell University Press, 1983. 372 p.
4. Keohane R. O. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984. 320 p.
5. Young O. The Politics of International Regime Formation: Natural Resources and the Environment. *International Organizations*. 1989. Summer. Vol. 43. № 3. P. 349- 376.
6. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: Навч. посібник / В. М. Бебик, С. О. Шергін, Л. О. Дегтярьова. Київ: Університет «Україна», 2006. 208 с.
7. Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т.2.
8. Franck T. The Power of Legitimacy among Nations. Oxford: Oxford University Press, 1990. 320 p.
9. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / АН СССР. ИНИОН. Москва: ИНИОН, 1991. Вып. 2. 215 с.
10. Шумилов М.М. Послевоенный международный порядок. Ученые записки Санкт-Петербургского им. В.Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии. 2005. № 1 (21). С. 320-340.
11. Hoffmann S. L'ordre international. Grawitz, M Leca J. (eds). *Traite de science politique*. Vol. 1. Paris: P.U.F., 1985.
12. Ялі М.Х. Формування нового світового порядку в умовах глобалізації: дис...канд. політ. наук: 23.00.04; Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. Київ, 2007. 207 с.
13. Резолюція ГА ООН 55/162, 2000 р. *Офіційний сайт ООН*. Документи 55 сесії ООН. URL: http://www.un.org/ru/ga/third/55/third_res.shtml
14. Резолюція ГА ООН 55/107, 2000 р. *Офіційний сайт ООН*. Документи 55 сесії ООН. URL: <http://daccess-ods.un.org/TMP/5306985.97431183.html>
15. Leyton C. Une seule Europe. Paris, 1988.

16. Фесенко М.В. Проблеми та перспективи формування нового міжнародного порядку в умовах нестаціонарності. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць*. Випуск 120, Частина I. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, 2014. С. 113-127.
17. Miller L. *Global Order: Value and Power in International Politics*. Boulder Co.: Westview Press, 1994. 320 p.
18. Bull H. *Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*. London: Macmillan, 1977. 335 p.
19. Cooper R. Is there a New World Order? *Prospects for Global Order* / Ed. by Seizaburo Sato and Trevor Taylor. Vol. 2. London, 1993. P. 8-16.
20. Gilpin R. G. *War and Change in International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 272 p.
21. Gilpin R. The Richness of the Tradition of Political Realism. *International Organization*. 1984. № 2 (38). P. 288-304.
22. Ikenberry J. *After Victory. Institutions, Strategic Restrain, and the Rebuilding of Order After Major Wars*. Princeton, N.J., 2001. 293 p.
23. Annan K. We the Peoples – The Role of the United Nations in the 21st Century. *U.N. official webcite*. 03.04.2000. URL: <http://www.un.org/News/Press/docs/2000/20000403.ga9704.doc.html>
24. Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1985. 312 с.
25. «Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР)». М.: Прогресс, 1989. 372 с.
26. Hagger N. *The Syndicate. The Story of the Coming World Government*. W.: O Books, 2004. 320 p.
27. Rivera D. *Final Warning – A History of the New World Order*. California: InteliBooks, 1984. 372 p.
28. Коулмэн Дж. Комитет 300. Тайны мирового правительства. Москва: ИД «Витязь», 2005. 320 с.
29. Guttman D. *The Shadow Government* / D. Guttman, B. Willner. New York : Pantheon Books, 1976. 354 p.
30. Harvey Ch. John D. Rockefeller, Jr., and the Interchurch World Movement of 1919-1920: A Different Angle on the Ecumenical Movement. *Church History*. 1982. Vol. 51. № 2. P. 70-92.
31. Huntington S. The Lonely Superpower. *Foreign Affairs*. 1999. March-April. P. 35-45.
32. Kaplan R. Center Stage for the 21st Century. *Foreign Affairs*. 2009. March – April. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/64832/Robert-d-kaplan/center-stage-for-the-21st-century>

ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ КОНЦЕПЦІЙ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті розглянуто еволюцію теоретичних концепцій європейської інтеграції у XX та на початку XXI ст. Досліджено особливості формування федералістського та функціоналістського підходу до процесу інтеграції в середині XX ст. Висвітлено становлення неофункціоналістської моделі європейської інтеграції та формування, у відповідь на її недоліки, інтерговернменталістської концепції. Проаналізовано перегляд деяких положень цих теорій у 1990-х рр. та простежено появу альтернативних підходів на основі конструктивістських та постфункціоналістських політичних теорій.

Ключові слова: *Європейський Союз, європейська інтеграція, теорія міжнародних відносин, неофункціоналізм, інтерговернменталізм, супранаціоналізм, конструктивізм, постфункціоналізм.*

Ivanov D.I. Evolution of the European integration concepts in the XX - early XXI centuries.

The paper examines the evolution of theoretical framework of European integration in the XX and early XXI centuries. The peculiarities of the formation of the federalist and functionalist approaches to the integration process in the mid-twentieth century are studied. The formation of the neo-functional model of European integration and the emergence of the interdependent concept in response to its shortcomings are highlighted. The author analyses the revision of some provisions of these theories in the 1990s and traces the emergence of alternative approaches based on constructivist and post-functionalist political theories.

Keywords: *European Union, European integration, theory of international relations, neofunctionalism, intergovernmentalism, supranationalism, constructivism, postfunctionalism.*

Європейський Союз став одним з перших в історії прикладів успішного інтеграційного проекту, який об'єднав держави європейського континенту в єдину геополітичну спільноту з метою припинення війн між ними та покращення добробуту їх громадян через економічну кооперацію та торгівлю. Цілком очікувано, що ця наднаціональна структура стала об'єктом дослідження з метою проаналізувати інтеграційні процеси, зрозуміти їх внутрішню логіку, спробувати спрогнозувати подальший напрямок її еволюції та сформулювати висновки, які б стали у нагоді для інших подібних проектів у Південній Америці, Азії та Африці. У цій роботі ми розглянемо еволюцію теорій європейської регіональної інтеграції від завершення Першої світової війни до сьогодення.

Однією з ключових тем, яка пронизує дослідження цієї проблеми, є пошук балансу між ідеалізмом та прагматизмом. Ця тенденція прослідковується вже в дебатах 1930-х – 1950-х рр. між федералістами, які ставили собі за мету перетворення Європи на федеративну державу, та функціоналістів, які вважали, що регіональна інтеграція має більше шансів на успіх, якщо вона буде підкріплена прагматичною кооперацією в рамках міжнаціональних організацій, зосереджених на вирішенні конкретних проблем. Після перемоги функціоналістського проекту європейської економічної інтеграції, через неготовність національних урядів до передачі суверенних повноважень наднаціональним інституціям, дослідники почали обговорювати роль національної держави в інтеграційному процесі, зокрема питання, наскільки вона готова посилювати інтеграцію заради власних національних інтересів та чи може цей процес стати самодостатнім.

Протягом 1960-х – 1980-х рр. прихильники неофункціоналістської моделі інтеграції на чолі з Ернстом Хаасом аргументували, що необхідність покращувати роботу існуючих міжнаціональних організацій може створити синергетичний ефект, який дозволить перевести європейську інтеграцію на якісно новий рівень. Їх суперники з інтерговернменталістської школи на чолі зі Стенлі Хоффманом висловлювали заперечення, стверджуючи, що жодна держава не погодиться на посилення інтеграції навіть під тиском громадськості та впливових груп інтересів, якщо вона побачить у цьому загрозу для себе.

На початку 1990-х рр., із заснуванням Європейського Союзу, євроінтеграційний проект перейшов з економічної площини в політичну, що доволі швидко призвело до його перетворення з абстрактного міжурядового проекту в міжнаціональний союз зі спільною валютою, наднаціональними регуляторними органами та частково уніфікованим судочинством. Відтепер європейська інтеграція стала частиною повістки політичних партій, які намагалися переконати виборців у її недоліках або перевагах. У цьому контексті відбулися й суттєві зрушення в дослідженні інтеграційної теорії. Окрім неофункціоналістської (супранаціоналізм) та інтерговернменталістської (ліберальний інтерговернменталізм) теорій інтеграції з'явилися дві нові концепції, які поставили під сумнів ключову тезу домінуючих шкіл про те, що всі актори, які приймають участь у євроінтеграційному процесі, керуються виключно раціональними міркуваннями. Конструктивісти аргументували, що ідеї та ідентичності грають ключову роль в інтеграційній політиці, оскільки від них залежить сприйняття громадянами цього процесу та їх готовність пожертвувати часткою національного суверенітету заради спільного блага. Постфункціоналісти виходили з тих же міркувань, однак вони вважали, що посилення інтеграції неминуче спричинить посилення спротиву з боку населення, як почне вбачати в ній загрозу власній національній ідентичності.

Ідея створення пан'європейського об'єднання, яке б наслідувало за своєю структурою Сполучені Штати Америки, почала обговорюватися в інтелектуальних колах ще у XIX столітті, однак серйозне обговорення цієї ідеї розпочалося лише після Першої світової війни. Хвиля революцій, спровокованих глобальним конфліктом, та перемога більшовиків у

громадянській війні в Росії (1917-1922 рр.), змусили політичні та інтелектуальні кола європейських країн замислитися про перегляд існуючого суспільного договору, заснованого на засадах *laissez-faire* капіталізму, та системи міжнародних відносин в якій превалювало «право сили».

У цьому контексті розпочалося становлення двох перших теорій інтеграційного процесу – федералізму та функціоналізму. Федералізм був, в першу чергу, політичним рухом, найбільш відомим завдяки Пан'європейському руху, який вважав історичною неминучістю поступове відмирання національних держав на місці яких мали постати міжнаціональні федерації. Головними фундаторами федералістських ідей стали засновник Пан'європейського Союзу граф Ріхард фон Куденхове-Калергі та італійський соціаліст Альтьєро Спінеллі.

Пан'європеїсти, на чолі з Куденхове-Калергі, поставили собі за мету об'єднати Європейський континент у федеративну наддержаву, яка мала б попередити виникнення нових війн на континенті та дозволити європейським народам захистити себе від експансії інших колоніальних держав світу. Свої ідеї Куденхове-Калергі виклав у праці «Пан-Європа» (1923 р.) [1], що стала основним документом пан'європейського руху, в якому було викладено обґрунтування європейського проекту.

Куденхове-Калергі аргументував, що у ХХ столітті відбувається процес формування союзів народів за географічними та економічними принципами, які мають замінити старі аристократичні імперії, і що Європа відстає від цього процесу через те, що вона загрузла у міжнаціональних чварах, що може призвести до її занепаду. Він поділяв світ на 5 ключових сфер впливу: американську, британську, російську, східноазійську та європейську [1, с. 19]. На його думку, об'єднання Європи в демократичну федерацію було необхідним для того, щоб вона могла конкурувати з іншими світовими державами і бути здатною протистояти можливій експансії Радянського Союзу. Для цього він закликав знайти шлях до примирення Франції та Німеччини задля формування ядра пан'європейської держави та унеможливлення утворення російсько-німецького геополітичного союзу [1, с. 85].

План Куденхове-Калергі, сформульований в умовах 1920-х рр., справдився лише частково. За іронією долі, зі вказаних ним потенційних союзів народів, успіху у цьому проекті в кінцевому підсумку досягла тільки Європа, яка спромоглася створити Європейське Економічне Співтовариство та пізніше Європейський Союз. Прогнози щодо пан-американського та пан-азійського федералізму виявилися не реалістичними, а Британська колоніальна імперія розпалася через об'єктивні економічні та політичні причини.

Власне, еволюція європейського інтеграційного проекту підтвердила, що створення наднаціональних об'єднань – це складний і комплексний процес, який вимагає великих витрат політичного капіталу з боку акторів, які приймають у ньому участь. Ідеї пан'європеїстів не набули широкої підтримки у міжвоєнний період, оскільки після початку світової економічної кризи 1929 р. європейський континент накрила хвиля націоналістичного ресентименту. Більшість держав Європи шукали можливості для свого посилення за рахунок інших, що в кінцевому результаті стало однією з ключових причин початку Другої світової

війни. Політичні еліти західноєвропейських країн погодилися на створення європейської економічної спільноти, оскільки після двох руйнівних світових війн вони нарешті зрозуміли, що їм необхідно залишити позаду свої історичні чвари, щоб бути спроможними захищати свої спільні (європейські) та специфічні національні інтереси на світовій політичній арені.

Іншим провідним мислителем федералістської течії був Альтієро Спіннеллі – італійський демократичний соціаліст, який, перебуваючи у в'язниці за часів режиму Муссоліні, підготував маніфест «За вільну та єдину Європу» (1941 р.) [2]. Цей маніфест містив заклик до створення Європейської федерації, яка об'єднала б демократичні держави Європи. Спінеллі вважав, що через особливості своєї інституційної побудови національні держави вразливі до тиску реакційних політичних сил, і що тільки перехід до наднаціональних федералістських інституцій створить умови для побудови соціалістичного суспільства.

На противагу федералізму постала інша інтеграційна концепція – функціоналізм, чийм головним теоретиком став Девід Мітрані. Функціоналісти одними з перших почали досліджувати феномен глобалізації та природу наднаціональних організацій. Функціоналісти аргументували, що необхідність співпраці між державами призведе до поступової ерозії національного суверенітету та передачі державних повноважень міжнародним організаціям, створеним за функціональним принципом. Функціоналісти скептично ставилися до ідей федералістів, вважаючи побудову європейської федерації утопічним завданням.

У своєму есе «Працездатна світова система» [3] Д. Мітрані аргументував, що створення міжнаціонального федеративного об'єднання є набагато більш складним завданням, аніж федеративної національної держави, оскільки воно б не мало спільного культурного та ідеологічного фундаменту, який дозволив би звести разом національні інтереси різних народів одного регіону, не кажучи вже про весь світ [3, р. 95]. Мітрані запропонував підійти до цієї проблеми в іншому ракурсі. Оскільки, на його думку, жодна держава не погодиться добровільно віддати суверенні повноваження на користь наднаціонального об'єднання, треба було створити систему міжнародних агенцій для міжнародної кооперації технократичного характеру, які б координували співпрацю національних урядів. З часом цей процес мав би створити умови для утворення світового уряду, який би координував роботу міжнародних організацій та звів би нанівець міждержавні протиріччя [3, р. 105-106].

Із завершенням Другої світової війни розпочалося становлення біполярної системи міжнародних відносин, у якій дві нові наддержави – США та СРСР – створили навколо себе геополітичні союзи ідеологічно сумісних країн з метою посилення свого зовнішньополітичного впливу. В рамках цього процесу відбувалося посилення економічної кооперації, з метою відбудувати країни, зруйновані протягом війни, та гарантувати, що вони будуть достатньо стійкими до комуністичного впливу (у випадку з країнами Заходу) або залишаться лояльними до Москви (у випадку з країнами-учасницями Варшавського договору). Окрім того, за результатами угод, ратифікованих державами

антигітлерівської коаліції, було створено систему міжнародних організацій на базі Організації Об'єднаних Націй, які мали забезпечити функціонування нової системи міжнародних відносин, побудованих на принципах непорушності кордонів, вирішенні міждержавних протиріч дипломатичних шляхом та неприпустимості агресивних загарбницьких війн.

У цьому контексті розпочалося активне дослідження феномену інтеграційного процесу та специфіки формування наддержавних організацій. Дослідження еволюції інституцій ЄЕС та пізніше ЄС опинилося в епіцентрі цього процесу завдяки визначним досягненням європейських країн у побудові системи міждержавних організацій, які заклали підвалини для утворення спільного ринку та прибрали митні бар'єри.

Протягом 1950-х рр. стало зрозумілим, що сподівання федералістів на швидку побудову Європейської федерації виявилися занадто оптимістичними. Істеблїшмент західноєвропейських країн виявився не готовим передавати наднаціональним органам суверенні повноваження з питань, які мали критичне значення з точки зору забезпечення національних інтересів. Пропозиції зі створення спільних європейських збройних сил (European Defense Community) та федерального парламенту на базі Ради Європи зазнали невдачі. У зв'язку з цим пан'європеїстам довелося піти іншим шляхом, узявши за основу функціоналістські ідеї Д. Мітрані.

Один з лідерів руху, Жан Моне, запропонував створити спільне франко-німецьке об'єднання вугілля та сталі з метою інтегрувати гірничу та сталеливарну промисловість Франції та Німеччини. Моне розсудив, що якщо виборці поки що не готові до політичної інтеграції, то процес необхідно розбудовувати на засадах прагматичної економічної кооперації, яка б зблизила між собою країни Західної Європи та зробила б практично неможливою війну між ними через надмірну економічну ціну. Ця пропозиція, яка заклала основу для створення Європейського Економічного Співтовариства, призвела до розколу у пан'європейському русі. А. Спінеллі та його прихильники вважали, що треба продовжувати агітувати за політичну інтеграцію європейських держав на основі федералістських ідей, у той час як Моне вирішив піти більш прагматичним шляхом та зосередитися на побудові функціоналістських наднаціональних організацій, які б перетворили Західний Європу на єдиний економічний організм. Саме на основі ідей Моне було закладено концепцію неофункціоналізму, яка стала теоретичною базою процесу європейською інтеграції у 1950-х – 1970-х рр.

Неофункціоналісти, такі як Ернст Б. Хаас, Філіпп Шміттер та Джозеф Най провели синтез функціоналістських ідей Д. Мітрані та Ж. Моне з метою розробити теорію побудови Європейської федеративної держави через економічну інтеграцію. У статті 2005 р. «Ернст Хаас та спадок неофункціоналізму» [4, р. 257-258] його учень, Ф. Шміттер, аргументував, що серед інших інтеграційних теорій неофункціоналізм вирізнявся акцентом на інтересах різних політичних груп і припущенням, що поступове зменшення ролі національної держави у системі міжнародних відносин призведе до поступової заміни інтересів національних урядів інтересами наднаціональних організацій.

Сам Е. Хаас вважав що «політична інтеграція – це процес, у ході якого політичні суб'єкти, що перебувають у різних умовах, передають свою довіру до нового центру, чий інститут має або потребують юридичного оформлення контролю над національними державами» [5, р. 366-367].

Ключовою ідеєю цього напрямку була концепція «переливання», сформулювала Хаасом в його фундаментальній праці «Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили, 1950-1957 рр.» [6]. Згідно цієї концепції посилення інтеграційних процесів в якійсь галузі, наприклад у вугільній та сталеливарній промисловості, як це відбулося у випадку з об'єднанням вугілля та сталі, створює стимули, які будуть підштовхувати політичних акторів до розширення та поглиблення інтеграційних процесів в інших галузях з метою посилення кумулятивного ефекту від інтеграції та зміцнення економічних позицій учасників. Неофункціоналісти розрізняли два типи «переливання»: функціональне та політичне. Перше описувало ситуацію, коли незавершеність інтеграційного процесу погіршувала ефективність роботи причетних галузей і, відповідно, вимагала посилення інтеграції. Політичне перетікання, в свою чергу, описувало самопосилувальний процес розширення інтеграції завдяки наднаціональним організаціям, який вимагав створення нових інституцій, що мати керувалися спеціалістами-технократами [7, р. 474-475].

Неофункціоналісти вважали, що економічна кооперація в рамках Європейського Економічного Співтовариства стала першим кроком на шляху до поступової побудови європейської федерації через економічну інтеграцію Західної Європи. Однак варто зазначити, що Хаас не вважав цей процес неминучим чи незворотнім. Власне неофункціоналісти одними з перших почали розглядати інтеграцію як перманентний процес, в якому державні та недержавні політичні актори намагаються захистити свої інтереси через посилення, або навпаки, стримування інтеграційного процесу [8, р. 94].

Неофункціоналісти вважали, що в якийсь момент інтеграція може стати самопідтримуваним процесом, коли вплив наднаціональних організацій та їх важливість для підтримання добробуту громадян держав-учасниць інтеграційного проекту стане настільки великою, що політичним елітам не залишиться нічого іншого окрім як очолити цей процес, навіть якщо це матиме певні негативні наслідки для них. Ключовою умовою для успішності цього процесу вважалося посилення взаємопов'язаності між державами, яка могла виникнути внаслідок економічної кооперації. З цієї ж причини на погляд неофункціоналістів успішний інтеграційний процес був найбільш вірогідним серед розвинутих індустріальних країн, в яких існували суспільно-політичні групи, зацікавлені в посиленні економічної співпраці з державами регіону, з якими вони мали ідеологічну та культурну спорідненість.

Протягом 1950-х – 1970-х рр. неофункціоналізм залишався панівною теорією у колах прихильників європейської інтеграції, оскільки вони мали можливість підтвердити правоту функціоналістського підходу через створення пан'європейських наднаціональних інституцій Європейського Економічного Співтовариства, побудованих на засадах прагматичної економічної співпраці. Однак вже в 1960-ті рр. почало ставати зрозумілим, що сподівання

неофункціоналістів на швидку побудову європейської федерації виявилися невиправданими. Уряди західноєвропейських країн все частіше почали ставити короткострокові національні інтереси вище за потенційну довгострокову вигоду від поглиблення європейської інтеграції. Цю ситуацію дослідники описали як «дуальний парадокс» інтеграції: якщо держава могла дозволити собі передати якісь некритичні повноваження до юрисдикції наднаціональної інституції, то в неї зникла будь-яка мотивація для подальшого посилення інтеграційного процесу [4, р. 262-263]. Власне найбільш красномовним проявом цієї тенденції став приход до влади у Франції Шарля де Голля (1958 р.), який особливо й не приховував, що він розглядав інституції ЄЕС в якості інструменту для побудови альтернативної архітектури безпеки в Європі з Францією в якості лідера та без впливу США та Великої Британії. За цих обставин Е. Хаас прямо стверджував в своїй публікації 1971 та 1975 рр., що неофункціоналістська теорія інтеграції застаріла й вимагає перегляду своїх ключових положень. Він не приховував своїх побоювань, що контроль над пан'європейськими, за своєю сутністю, інституціями ЄЕС перехоплять націоналісти, які перетворять їх на інструмент домінування. У своїй публікації 1976 р. Е. Хаас констатував, що неофункціоналістська концепція, так само як і інші теорії європейської інтеграції, будувалася на трьох припущеннях: що за наслідками інтеграційного процесу буде створено певну систему наднаціональних інституцій; що держави які приймають участь в інтеграційних об'єднаннях, будуть ставити інтереси своїх регіональних партнерів вище за інтереси інших держав; і що національні уряди будуть приймати рішення стосовно інтеграційної політики поетапно. На думку Е. Хааса дослідники цього періоду, як і він сам, припустилися суттєвої помилки. Вони будували свої ідеї про майбутнє ЄЕС не враховуючи загальносвітового контексту і вважали, що цей процес неминуче призведе до побудови європейської федеративної держави [9, р. 175]. Як відомо, у середині 1970-х рр. світова економіка опинилася у стані економічної кризи через «нафтовий шок» 1973 р., що поставило національні уряди перед необхідністю боротьби з безпрецедентною стагфляційною кризою. У цей же період у західних державах розпочався перехід до постіндустріального суспільства, який також вимагав перегляду попередніх припущень про те, як національні еліти будуть ставитися до процесу інтеграції.

Посилення євроскептичних настроїв у західноєвропейських суспільствах знайшло своє відображення в теорії інтерговернменталізму, чийі ключові положення були сформульовані Стенлі Хоффманом. На відміну від неофункціоналізму та федералізму, які були побудовані на теоретичних засадах політичного ідеалізму, інтерговернменталізм використовував в якості основи ідеї політичних реалістів. Інтерговернменталісти вважали, що політична інтеграція – це процес, який є виключною прерогативою національних урядів. У повній відповідності з «реалістичними» інтерпретаціями системи міжнародних відносин, держави розпочинають інтеграційний процес та посилення взаємозалежності з іншими державами виключно з метою посилення власних позицій, і за жодних обставин не приймуть рішення, яке може піти на шкоду національним інтересам.

На відміну від неофункціоналістів, інтерговернменталісти вважали, що інтеграційний процес буде обмежуватися виключно економічною сферою, і національні уряди будуть жорстко зупиняти будь-які спроби передачі наднаціональним організаціям суверенних повноважень, які стосуються питань національної безпеки. З точки зору прихильників цього напрямку міжнародна кооперація та міжнародні інституції є колективним результатом діяльності раціональних акторів (національних держав), які у рамках переговорного процесу досягають домовленостей між собою на основі сили власних позицій. Розмірковуючи у своїй статті 1982 р. [10] про стан дослідження європейської інтеграції, Хоффман вважав, що криза 1970-х рр. підтвердила коректність інтерговернменталістського підходу до цього питання. На його думку, під час економічної кризи інституції ЄЕС посилили позиції національних держав, у той час як одна з ключових тез неофункціоналістської теорії передбачала їх поступовий занепад та передачу функцій до технократичних наднаціональних організацій. Хоффман критикував Моне та Хааса, які вважали, що потреба в економічній модернізації західноєвропейських держав створить достатні умови для політичної інтеграції. На його думку, на практиці неофункціоналісти недооцінили спротив інтеграції з боку урядів та національних бюрократій. Адже труднощі у створенні спільної економічної політики, направленої на боротьбу з економічною кризою 1970-х рр., полягали в суттєвих відмінностях у підходах серед західноєвропейських країн, пов'язаних з їх різним історичним досвідом. Наприклад, німецькі економісти ставили у пріоритет боротьбу з інфляцією і, відповідно, контроль державних видатків через травматичний досвід гіперінфляції 1923 р. У цей же час французькі еліти були більше занепокоєні проблемою безробіття і значно спокійніше ставилися до грошової емісії заради підтримки політичної стабільності [10, р. 23]. Велика Британія взагалі мала особливу структуру економіки і торговельний баланс, що в значній мірі пояснювало особливе бачення того, як має проходити євроінтеграційний процес. На цій підставі Хоффман прийшов до висновку, що інституції ЄЕС парадоксальним образом допомогли державам Західної Європи адаптуватися до кризових реалій, оскільки вони змусили національні уряди провести економічну модернізацію та зняли з них електоральну відповідальність за проведення непопулярних, але необхідних економічних реформ [10, р. 35].

Як бачимо, вже у той період панівні теорії європейської інтеграції в різній мірі відповідали ідеологічним настановам прихильників курсу на побудову європейської федерації або відображали бачення Європи як «Союзу націй». Еліти Франції та ФРН використовували неофункціоналістську теорію як базис для євроінтеграційного проекту, що власне ніколи і не було великим секретом. І так само важко не побачити, що інтерговернменталістська інтерпретація інтеграційного процесу явно мала б бути до вподоби прихильникам примату національної держави у цьому процесі, які превалювали у британському істеблішменті.

На початок 1980-х рр. в середовищі дослідників почало поширюватися розуміння, що ключові тези обох цих підходів до євроінтеграційного процесу вимагали перегляду через відновлення активних перемовин про поглиблення

інтеграції між державами-членами ЄЕС. Ключовою причиною цього процесу стало занепокоєння еліт, що з прискоренням науково-технічної революції та настанням постіндустріальної доби країни Західної Європи почали відставати у своєму розвитку від США та Японії [4, р. 264]. Ця стурбованість тільки посилювалася після невдалих спроб соціалістичного уряду Ф. Міттерана поліпшити макроекономічну ситуацію у Франції, в якій добігло кінця «золоте тридцятиліття» і розпочалися системні проблеми пов'язані зі сповільненням економічного зростання. Як наслідок, у ході тривалого процесу переговорів урядам держав-членів ЄЕС вдалося домовитися про підписання Єдиного Європейського акту (1986 р.), який зробив можливим створення Спільного ринку, та Маастрихтський договір (1992 р.), який став першим установчим документом Європейського Союзу.

Утворення ЄС стало поворотним моментом в євроінтеграційному процесі. До цього моменту європейська політика була сконцентрована на економічних процесах та була прерогативою політичних еліт країн, які могли домовлятися про неї за зачиненими дверима. Тепер же європейська інтеграція стала політичним процесом, який через діяльність своїх наднаціональних інституцій та законодавство прямо впливав на життя простих громадян країн-членів ЄС. Відповідно проблематика майбутнього Європи, її політичного курсу та перспектив подальшого поглиблення інтеграції стало однією з ключових тем політичної повістки, яка завжди була присутня у парламентських дискусіях, публічному обговоренні та політичних програмах усіх провідних партій. Політологи активно слідкували за цими змінами, які знайшли своє відображення у нових теоріях політичної інтеграції, які розвивали ідеї неофункціоналізму та інтерговернменталізму – супранаціоналізмі та ліберальному інтерговернменталізмі.

Супранаціоналістська концепція використовувала в якості фундаменту неофункціоналістські ідеї і так само базувалася на постулатах політичного ідеалізму. Супранаціоналісти вважали процес інтеграції відповіддю на міжнародну взаємодію, яка вимагає створення наднаціональних організацій. До ключових відмінностей супранаціоналістів від неофункціоналістів слід віднести зосередженість на дослідженні еволюції процесу інституціоналізації, який описував формування системи наднаціональних правил з метою побудови впорядкованої системи міжнародних відносин та здатність національних та транснаціональних акторів впливати на них з метою задоволення своїх інтересів.

Так само, як і попередні теоретичні школи, супранаціоналісти будували логіку своєї теорії на тому, що гравці, які приймають участь в інтеграційному процесі, є раціональними акторами і будуть ухвалювати найбільш корисні для себе рішення. На відміну від інтерговернменталістів, супранаціоналісти вважали, що окрім держав та впливових внутрішньополітичних груп значну роль в інтеграційному процесі також відіграють транснаціональні та наднаціональні актори. До цієї групи акторів було також віднесено мультинаціональні корпорації та транснаціональні групи інтересів. Використовуючи політичну теорію плюралізму, супранаціоналісти аргументували, що групи інтересів, а не держави, грають ключову роль в

інтеграції, і саме їх конкурентна боротьба виступає рушієм цього процесу [8, р. 94].

Прихильники концепції супранаціоналізму продовжували вважати, що інтеграція за певних обставин може стати самопідтримуваним процесом, і що політичні актори мають обмежені можливості впливу на деякі зі змін в еволюції інституцій. Відповідно, чим довше триває інтеграційний процес, тим сильніше від нього віддача й тим складніше його припинити. Супранаціоналісти вважали, що ключовими бенефіціарами інтеграційного процесу є експортоорієнтовані галузі та висококваліфіковані мобільні «білі комірці», оскільки вони найбільше виграють від відкритих кордонів та відсутності митних бар'єрів.

У цей же час інтерговернменталістська теорія також зазнала суттєвих уточнень у вигляді концепції ліберального інтерговернменталізму, чії ідеї розвивав Ендрю Моравчик. У порівнянні зі своїми попередниками, яких тепер у спеціальній літературі відносять до течії реалістичного інтерговернменталізму, ліберальний інтерговернменталізм перейняв деякі ідеї неофункціоналізму і визнає, що як внутрішньополітичні групи, так і міжнародні інституції приймають участь в інтеграційному процесі та впливають на прийняття рішень національними урядами. На думку Моравчика «для того, щоб зрозуміти європейську інтеграцію, необхідно спиратися на загальну теоретичну базу теорії міжнародних відносин» [7, р. 477]. Е. Моравчик критично ставився до попередніх спроб деяких неофункціоналістів описати ЄС як унікальний інтеграційний проект, який вимагає «унікальної» теорії. Власне у свої засадничій статті 1993 р. він наполягав, що неофункціоналістській теорії не вдалося ефективно спрогнозувати подальшу еволюцію євроінтеграційного проекту, що було одним з її ключових завдань. Е. Моравчик погоджувався з зауваженнями дослідників, які критикували недооцінку впливу зовнішніх факторів на процес інтеграції [7, р. 476].

В якості теоретичної основи ліберальний інтерговернменталізм використовує неоліберальний інституціоналізм в теорії міжнародних відносин та спирається на три припущення: раціональну поведінку державних акторів, ліберальну теорію формування національних уподобань та інтерговернменталістський аналіз міждержавних переговорів [7, р. 480]. У відповідності з постулатами цієї школи Моравчик вважає, що зовнішня політика держави є відображенням внутрішньополітичного процесу та інтересів домінуючих груп інтересів. Крім того, ліберальний інтерговернменталізм погоджується з тезою, що міжнародні інституції грають важливу роль у впровадженні та стабілізації міждержавної кооперації. В рамках концепції ліберального інтерговернменталізму інституції ЄС пропонується сприймати як «міжнародний режим, створений з метою координації роботи національних урядів» [7, р. 478].

В цьому контексті Моравчик запропонував триступеневий аналіз інтеграційного процесу на основі положень теорії раціонального інституціоналізму. В його розумінні «європейська інтеграція найкраще зрозуміла як серія раціональних рішень, зроблених національними лідерами. Ці рішення є відповіддю на вимоги та обмеження, утворені економічними

інтересами впливових внутрішньополітичних груп, відносним впливом кожної держави в системі міжнародних відносин та роллю інституцій у підтримці легітимності міждержавних зобов'язань» [11, р. 18]. На думку ліберальних інтерговернменталістів, народні маси зазвичай не приймають участь у формуванні інтеграційної політики, оскільки у більшості випадків негативні чи позитивні наслідки тієї чи іншої інтеграційної політики занадто незначні та абстрактні для добробуту виборця, що ускладнює мобілізацію мас. Через це національні уряди використовують інституції ЄС з метою подолати внутрішню опозицію до прийняття тих чи інших зовнішньополітичних рішень і використовують їх для посилення власного впливу, оскільки вони дозволяють зменшити ризики для політичного процесу через його ізоляцію від внутрішньої політики.

Не зважаючи на суттєві відмінності супранаціоналістської та інтеговернменталістської концепції варто пам'ятати, що вони не є взаємовиключними. Дослідники з обох шкіл погоджуються з багатьох питань в описанні логіки інтеграційного процесу і регулярно запозичують нові ідеї один в одного. Наприклад, у статті 2015 р. «Крокуючи через поразки уперед? Криза Єврозони та незавершеність європейської інтеграції» [12] її автори звернули увагу на парадокс у центрі процесу європейської інтеграції, який вони намагалися пояснити, використавши одночасно інтерговернменталістські та супранаціоналістські підходи. З одного боку, коли держави-члени ЄС мали дати раду в кризовій ситуації, вони спочатку у кожному випадку відмовлялися від комплексного довгострокового рішення. У випадку з кризою Єврозони, це була першопочаткова відмова від міждержавної фіскальної інтеграції, яка б забезпечила стабільність монетарного союзу, на користь половинчастих рішень. Такий стереотип цілком вписувався в прогнози інтерговернменталістів, які обстоювали думку, що під час міжурядових переговорів зазвичай перемагає позиція, яка є мінімально прийнятною для всіх учасників процесу. Однак у кінцевому результаті ці половинчасті рішення створювали передумови для нових кризових ситуацій, які змушували національні еліти до поглиблення інтеграції. Адже альтернативою був ризик розпаду інституцій ЄС, що цілком вписувалось у постулати супранаціоналістів про те, що необхідність покращення функціонування наднаціональних інституцій створює умови для «переливання» інтеграції в нові сфери всупереч інтересам конкретних національних держав [12, р. 1017].

Не важко помітити, що обидві розглянуті теорії європейської інтеграції спираються на ідею раціонального вибору, згідно якої політичне рішення завжди є результатом боротьби політичних акторів за найбільш корисний для себе результат. Утім, протягом останніх 20 років череда кризових ситуацій, через які довелося пройти Європейському Союзу – криза Єврозони, міграційна криза та Брекзит – та реакція на них громадян і політичних груп, поставили під питання коректність цієї тези.

У 1999 р. наукове видання «Журнал європейської державної політики» опублікувало спеціальний випуск під назвою «Соціальна конструкція Європи» [13], в якому розглядався вплив ідей на ставлення соціальних груп до

європейської інтеграції, і з якого розпочалося формування конструктивістської школи європейської інтеграції.

На відміну від інтерговернменталізму та супранаціоналізму, конструктивізм спирався на теорію соціологічного інституціоналізму, яка постулювала примат ідейних структур над матеріальними, та вважала, що актори підкоряються «логіці доречності». Конструктивісти вважають, що ідентичність грає важливу роль у формуванні сприйняття соціальними групами свого місця у світі і, відповідно, їх ставлення до регіональної інтеграції. На їх думку ідеї, які в своїй сукупності утворюють культуру, мають суттєвий вплив на те, як політичні актори інтерпретують взаємозалежність. Так само й мотивації та обмеження організації вмотивовані їх організаційною культурою. Через вищезазначені причини актори здатні приймати ірраціональні рішення, які здатні збити з пантелику зовнішніх спостерігачів.

Для того щоб зрозуміти конструктивістську логіку треба детально розглянути концепцію «логіки доречності», згідно якої актори розглядають альтернативні рішення не за наслідками їх корисності для них, а з огляду на відповідність їх цінностям, нормам, ідентичностям та соціальним зобов'язанням. Якщо певні ідеї не є загальноприйнятними, конструктивісти вважають, що в цьому випадку актори розпочинають дискурс між собою з метою знайти правильне рішення.

У своїх дослідженнях конструктивісти спираються на три теорії соціологічного інституціоналізму: спільнотну теорію інституцій, теорію аргументації та теорію соціалізації. Спільнотна теорія розглядає міжнародні організації в якості представників спільнот, чії цілі та процедури сформовані легітимністю та припустимістю в очах міжнародної співтовариства, а не утилітарною необхідністю у вирішенні проблем. Відповідно міжнародні спільноти з різними колективними ідентичностями та цінностями утворюють інституції для виконання різних завдань. Аргументаційна теорія, як власне випливає з її назви, розглядає формування дебатів стосовно прийнятності тих чи інших ідей. На погляд конструктивістів, сторона суперечки з найкращими аргументами має завжди перемагати та отримувати перевагу у просуванні своїх пропозицій. Теорія соціалізації стверджує, що міжнародні організації не тільки є представниками спільнот, але й приймають участь у їх побудові [8, р. 122].

Конструктивісти розглядають європейську інтеграцію як процес побудови спільноти (англ. – community-building). На їх думку, з часом побудова спільноти та інституціональна інтеграція можуть почати посилювати одна одну. Сильні спільноти зі спільними ідеями та позитивною колективною ідентичністю стимулюють посилення інтеграції, яка в свою чергу створює умови для посилення комунікаційної взаємодії між громадянами держав через створення інтеграційних інституцій. Загалом, конструктивісти вважають, що процес інтеграції починається з формулювання ідей та їх обговорення, і чим більша кількість громадян поділяє ідентичності, норми та цінності інтеграційного проекту, тим більша вірогідність успішної інтеграції.

Як бачимо, конструктивісти привнесли в євроінтеграційний дискурс ідею суб'єктивного сприйняття євроінтеграційного проекту громадянами та

соціальним групами, стверджуючи, що їхня оцінка інтеграційних процесів впливала на еволюцію усього проекту. У цьому контексті цілком логічною стала поява наукової школи, зосередженої на дослідженні цього феномену – постфункціоналізму.

Постфункціоналістська концепція була вперше запропонована 2009 р. у статті Лізбет Хуг та Гері Маркса [14] в якості опозиції до домінуючих «функціональних» теорій інтеграції – інтерговернменталізму та супранаціоналізму. На відміну від них постфункціоналізм веде своє коріння від теорії демократії та порівняльної політології, аніж від теорій міжнародних відносин, як це було у випадку з традиційними інтеграційними концепціями.

В основу постфункціоналізму покладено теорію багаторівневого управління (англ. – multi-level governance), яка розглядає політичну владу в якості системи розкиданих у просторі просторових та функціональних юрисдикцій. Прихильники цього напрямку, так само як і конструктивісти, погоджуються з базовими засадами соціологічного інституціоналізму про важливість спільнот споріднених культур та ідентичностей і вважають, що з підписанням Маастрихтського договору європейська інтеграція стала частиною масової політики. Відповідно, постфункціоналісти акцентують увагу на політизації та посиленні внутрішнього спротиву процесу євроінтеграції [8, р. 161].

Постфункціоналісти приділяють велику увагу ідентичностям та ідеологіям в якості чинників інтеграційного процесу. В рамках цього процесу вони розглядають конфлікт між націоналізмом та інтернаціоналізмом як реакцію на супранаціональну інтеграцію. В цьому вони відрізняються від конструктивістів, які розглядають ідейні концепції в ширшому контексті. Однією з ключових особливостей постфункціональної концепції є акцент на внутрішньополітичних акторах і чинниках та їх ролі в інтеграційному процесі: громадській думці, політичних партіях та процесах демократичної політики. Постфункціоналісти, на противагу конструктивістам, вважають, що ідеї можуть грати велику роль у стримуванні інтеграційних процесів, як це відбулося у випадку з Брекзитом. На їх думку внутрішня мобілізація національних ідентичностей та ідеологій є потужним бар'єром на шляху регіональної інтеграції, яка породжує так званий «стримуючий диссенсус» (англ. – constraining dissensus). Стверджується, що цей процес починає впливати на внутрішню політику, коли громадяни починають сприймати регіональну інтеграцію в якості загрози національній ідентичності [14, р. 5].

На думку постфункціоналістів, політизація європейської інтеграції, яка породжує негативну реакцію на неї, спричинена трьома факторами: прогресом інтеграції, партійною боротьбою та політикою ідентичності. Поки інтеграційна політика була кулуарним процесом, який мало впливав на щоденне життя простих громадян, вони не проявляли до нього інтересу, однак із підписанням Маастрихтського договору та утворенням ЄС інтеграційні процеси почали грати пряму роль у формуванні законодавства, міграційній політиці, фіскальних та економічних питаннях і відповідно почало виникати невдоволення серед груп населення, які вважали, що вони програли у цьому процесі.

Цілком закономірно політичні партії також починають активно використовувати європейську політику у своїх передвиборчих програмах, що особливо помітно на прикладі різноманітних євроскептичних партій, які апелюють до почуття ностальгії виборців. У випадку ж з політикою ідентичності постфункціоналісти справедливо наголошують, що у країнах ЄС сформувалося дві ідентичності – космополітична та комунітарна. Космополіти, які найбільше виграли від відкриття кордонів та ліквідації митних бар'єрів, підтримують побудову єдиної європейської ідентичності. Комунітаристи, в свою чергу, хочуть повернення до епохи цілковитого контролю національних урядів, які вони обрали на демократичних виборах, над життям своїх країн.

У підсумку постфункціоналістську теорію можна розглядати як спробу пояснити посилення євроскептицизму в європейських суспільствах та спрогнозувати можливий занепад євроінтеграційного процесу. І, як і у випадку з іншими концепціями, ми можемо помітити, що зосередженість дослідників на ідентитарних питаннях можливо призводить до недооцінки практичного зиску, який громадяни отримують від євроінтеграційного процесу.

Як інтерговернменталісти, так і супранаціоналісти – кожен зі своїх позицій, аргументували, що країни та їх громадяни погоджуються на участь у регіональній інтеграції з метою захистити національні інтереси. Відповідно постає питання, на яке поки ще немає остаточної відповіді: чи погодяться громадяни відмовитися від об'єктивних переваг європейської інтеграції (нижчі ціни на товари та послуги, соціальна мобільність, економічне зростання) в ім'я ірраціональних факторів національної ідентичності та потенційних переваг від повернення до національного контролю?

Допоки єдиним прецедентом рішення на користь відновлення повного державного суверенітету став вихід Сполученого Королівства з ЄС за підсумками референдуму 2016 р. Брекзит, який супроводжувався відновленням митних бар'єрів з ключовими економічними партнерами в Європі, став насамперед тяжким економічним випробуванням. Водночас Брекзит стимулював значне прискорення суспільно-політичних процесів у країні, зміни у керівництві провідних політичних течій та послаблення електоральних позицій правлячої Консервативної партії, яка була ініціатором виходу Сполученого Королівства з ЄС.

Висновки.

Проведений аналіз дозволяє сформулювати ряд висновків та узагальнень:

– Європейська інтеграція розпочиналась у якості ідеологічного проекту з метою створення Європейської федеративної держави. Поява перших інтеграційних теорій була спричинена необхідністю обґрунтувати необхідність цього процесу та пояснити, чому попередні ідеалістичні проекти середини 20 століття зазнали невдачі.

– Функціоналістська теорія, запропонована Д. Мітрані в якості альтернативи федералістичному ідеалізму, запропонувала досягнення позитивних результатів через прагматичний підхід до інтеграційного процесу. Функціоналістська фракція пан'європейського руху взяла за основу ідеї Мітрані

з метою створити передумови для політичної інтеграції через економічну кооперацію.

– Неофункціоналізм став новою засадничою теорією європейської інтеграції, в рамках якої припускалося, що економічна кооперація через процес «переливання» зможе створити передумови для поглиблення політичної інтеграції та зробить його самопідтримуваним процесом. Неофункціоналістські ідеї, які були покладені в основу інституцій Європейського Економічного Співтовариства, підтвердили можливість створення пан'європейського інтеграційного проекту на базі економічної кооперації. Однак неофункціоналісти недооцінили можливий спротив національних еліт переходу процесу інтеграції з економічної в політичну площину, через що їх сподівання на побудову європейської федеративної держави у середньостроковій перспективі виявилися не реалістичними.

– Інтерговернменталістська теорія сформувалася в результаті і реалістичної конструктивної критики політичного ідеалізму неофункціоналістської концепції та запропонувала підхід, зосереджений на ролі національних урядів в інтеграційному процесі. Інтерговернменталісти аргументували, що за урядами залишається останнє слово в процесі інтеграції, і що вони будуть приймати рішення виключно на користь своїх національних інтересів.

– Спротив національних еліт процесові інтеграції та економічна криза 1970-х рр. призвели до перегляду положень ключових інтеграційних теорій. Дослідники почали приділяти більше уваги ролі недержавних акторів та груп інтересів у цьому процесі, а також розглядати європейську інтеграцію у загальносвітовому контексті.

– Утворення ЄС на початку 1990-х рр. призвело до фундаментальних змін у сприйнятті процесу євроінтеграції через його політизацію. Відтепер перед дослідниками постала потреба враховувати не тільки позицію національних еліт та їх інтереси, але й думку виборців, оскільки посилення інтеграції почало прямо впливати на їх повсякденне життя.

– Перетворення європейської інтеграції на частину повсякденного політичного життя країн Європи поставило під питання усталені припущення про раціональність акторів, які приймають участь в інтеграційному процесі. У зв'язку з цим дослідники почали досліджувати роль ідентичності та ідей у сприйнятті європейської інтеграції виборцями, що призвело до залучення методологічного апарату конструктивістської теорії міжнародних відносин та розвитку підходу багаторівневого управління у постфункціоналістській концепції.

Список використаних джерел і літератури:

1. Куденгове-Калерги Р. Пан-Європа. М.: «Вита Планетаре», 2006. 120 с.

2. Spinelli A. The Ventotene Manifesto. Towards a free and united Europe – a draft manifesto. URL: <https://web.archive.org/web/20050408162709/http://www.federalunion.org.uk/archives/ventotene.shtml>
3. Mitrany D. A Working Peace System. Quadrangle Book. 221 p.
4. Schmitter P.C. Ernst B. Haas and the legacy of neofunctionalism. *Journal of European Public Policy*. 2005. Vol. 12, Issue 2. P. 255-272.
5. Haas E.B. International Integration: The European and the Universal Process. *International Organization*. 1961. Vol. 15 (3). P. 366-392.
6. Haas E.B. Uniting Europe: political, social, and economic forces, 1950-1957. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1958. 552 p.
7. Moravcsik A. Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach. *Journal of Common Market Studies*. 1993. Vol. 31, Issue 4. P. 473-524.
8. Leuffen D., Rittberger B., Schimmelfennig F. Integration and Differentiation in the European Union. Theory and Policies. Palgrave Macmillan, 2022. 440 p.
9. Haas E.B. Turbulent fields and the theory of regional integration. *International Organization*. 1976. Vol. 30, Issue 2. P. 173-212.
10. Hoffman S. Reflections on the Nation-state in Western Europe Today. *Journal of Common Market Studies*. 1982. Vol. 21, Issue 1. P. 21-38.
11. Moravcsik A. The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht. Ithaca, NY: Cornell University Press. 1998. 528 p.
12. Jones E., Kelemen R.D., Meunier S. Failing forward? The Euro crisis and the incomplete Nature of European Integration. *Comparative Political Studies*. 2015. Vol. 49, Issue 7. P. 1010-1034.
13. Christiansen T., Jorgensen K.E., Wiener A. The social construction of Europe. *Journal of European Public Policy*. 1999. Vol. 6(4). P. 528-544.
14. Hooghe L., Marks. G. A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus. *British Journal of Political Science*. 2009. Vol. 30, Issue 1. P. 1-23.

УДК 327(470)

Лоссовський І.Є.

ДВІСТІ РОКІВ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ «ДОКТРИНИ МОНРО» ТА ЇЇ МОЖЛИВЕ ЗАСТОСУВАННЯ НОВИМ «ГЕГЕМОНОМ» В АЗІЇ

Здійснено аналіз основних положень і практичних наслідків реалізації сучасної зовнішньої політики РФ щодо країн пострадянського простору, насамперед України, від початку збройної агресії Росії проти нашої держави. На основі аналізу фундаментальних внутрішніх військово-політичних, правових та нормативних документів РФ, публічних заяв російського диктатора зроблено висновок про формування кремлівським режимом зовнішньополітичної доктрини, яка за своїм змістом нагадує нову доктрину «обмеженого

суверенітету». В роки блокового протистояння та «холодної війни» принцип «обмеженого суверенітету» був основоположним елементом так званої «доктрини Брежньєва» – зовнішньополітичної доктрини СРСР стосовно країн «народної демократії». Проаналізовано передумови виникнення, сформульовано основні положення та характеристики «доктрини Путіна», як «нової доктрини обмеженого суверенітету». Зроблено спробу екстраполяції можливої концептуальної еволюції поняття «обмеженого суверенітету» на наступний історичний період та інший регіон планети – Азійський, із провідною роллю КНР як нового потенційного гегемона на світовій шахівниці.

Ключові слова: «доктрина Монро», воєнно-політична агресія, «доктрина Брежньєва», «доктрина Путіна», реальний суверенітет, обмежений суверенітет.

Lossovsky I.E. Two hundred years of the conceptual evolution of the 'Monroe doctrine' and its possible application by the new 'hegemon in Asia'.

The article presents a review of the main provisions and practical consequences of the implementation of contemporary foreign policy of the Russian Federation in relation to the countries of the post-Soviet space after Russia's full-scale armed invasion of Ukraine. Based on the analysis of fundamental military-political, legal and regulatory documents of the Russian Federation, public statements of the Russian officials, a conclusion is made about the formation of a new foreign policy doctrine by the Kremlin ruling regime. Its fundamental element is the 'limited sovereignty' of dependent states, which during the years of bloc confrontation of the Cold War was the main component of the so-called 'Brezhnev doctrine' as the main element of Soviet policy towards the countries of 'people's democracy'. The author analyzed the prerequisites for the emergence, the main provisions and characteristics of the 'Putin doctrine', as a new manifestation of the 'limited sovereignty' treatment.

An attempt has been made to extrapolate the possible rebirth of the concept of 'limited sovereignty' in the new historical circumstances of contemporary Asia with the leading role of PRC as a new possible hegemon on the geopolitical chessboard.

Keywords: *Monroe doctrine, military-political aggression, Brezhnev doctrine, Putin doctrine, real sovereignty, limited sovereignty.*

Зовнішня політика РФ останніх 15 років щодо країн пострадянського простору, насамперед України, є експансіоністською та агресивною, з поступовим нарощуванням рівня агресивності аж до повномасштабного військового вторгнення на територію України та продовження останні два з половиною роки кривавої загарбницької війни з численними людськими жертвами серед мирного населення та масштабними руйнуваннями тисяч населених пунктів та міст України. Починаючи з часів сумнозвісного виступу В. Путіна на Мюнхенській безпековій конференції 2007 року можна по аналогії з зовнішньополітичною доктриною «обмеженого суверенітету» («доктрина Брежньєва») часів «холодної війни», вважати, що Москва реалізує нову схожу доктрину – «доктрину Путіна», змістовне концептуальне наповнення якої активно формувалося після 2007 року, й найбільш концентровано – впродовж

2014 р. на тлі анексії Криму та військової агресії на Донбасі, що вже тоді призвело до значних людських жертв серед військових і мирного населення [1].

Елементи концепції «обмеженого суверенітету» містилися ще у відомій «Декларації Монро», розробленій держсекретарем і майбутнім шостим президентом США (сином другого президента, колишнім послом США в Петербурзі) Джоном Куінсі Адамсом та проголошеній 2 грудня 1823 р. в щорічному посланні до Конгресу тодішнім п'ятим президентом США Джеймсом Монро. «Доктрина Монро» стала ідеологічною основою зовнішньої політики та наступної експансії США в усій Західній півкулі. Двохсотлітній ювілей виникнення цієї доктрини відзначався в грудні 2023 року. Свого часу «доктрина Монро» була покликана легітимізувати численні факти прямого та опосередкованого втручання США у внутрішні справи країн Латинської Америки під приводом сприяння розв'язанню їхніх внутрішніх конфліктів. Керуючись «доктриною Монро», США докладали чималих зусиль для підкорення Південноамериканського континенту своїм інтересам, а декларативний захист регіону від потенційних агресій з боку європейських держав сприяв закріпленню там американської гегемонії та протидії можливому втручання в справи країн регіону з боку європейських монархій, насамперед Великої Британії, Іспанії, Франції та Росії. Таким чином, ще не будучи достатньо сильною за міжнародними мірками державою, США вже наприкінці першої чверті ХІХ ст. наважилися висунути ультиматум більш потужним на той час європейськими країнам.

Досить символічно, що в листопаді 2013 р., невдовзі перед початком вторгнення російських військ в Автономну Республіку Крим 20 лютого 2014 р., адміністрація США, після 190 років її використання, офіційно відмовилась від «доктрини Монро». Беручи участь у саміті Організації Американських Держав, держсекретар США Джон Керрі демонстративно заявив, що його країна офіційно відмовляється від використання цієї зовнішньополітичної доктрини. Цьому сприяли об'єктивні політичні тенденції розвитку міжнародних відносин у Південній Америці, та, зокрема, розгортання з кінця 1980-х рр. регіональних інтеграційних процесів, включаючи створення у 1991 р. економічного об'єднання держав Південної Америки – організації MERCOSUR («Південний спільний ринок»).

Після понад 120-річного панування США в Західній півкулі, по завершенні Другої Світової війни «доктрина Монро» зазнала певної модифікації з огляду на визнання можливості постійної військово-політичної присутності США в Західній Європі, за чим прослідувало створення НАТО (1949 р.) як військово-політичного альянсу країн трансатлантичного регіону. Трохи пізніше, в 1960-х – 1980-х роках «доктрина Монро» знайшла своє концептуальне віддзеркалення у формі офіційно не проголошеної, але визнаної в політичних та експертних колах Західного світу й реально діючої «доктрини Брежнєва», яка визначала політику СРСР щодо країн «соціалістичного табору». «Доктрина Брежнєва» вочевидь містила концептуальні елементи «обмеженого суверенітету», що були закладені в основі «доктрини Монро».

Повний, або реальний, суверенітет [2; 3] у такій системі мали лише дві супердержави блокового протистояння – США та СРСР. «Обмеженим суверенітетом» наділялися їхні сателіти – країни, що належали до двох ворогуючих блоків: з одного боку, «капіталістичні країни» Західної Європи та Північної Америки та лояльні країни Азії та Південної Америки, а з іншого – «соціалістичні країни» Східної Європи й окремі країни Азії та Латинської Америки. Оскільки ці країни не були цілком суверенними й самостійними у своїй зовнішній і внутрішній політиці, вони діяли відповідно до національних інтересів і настанов, вироблених двома наддержавами – лідерами блоків. При цьому обмеження суверенітету в рамках Західного блоку було значно м'якшим, ніж у рамках Східного. Практика політичних відносин СРСР з країнами «комуністичного блоку» отримала серед політологів і політиків Західного світу назву «доктрина Брежнєва». Основні положення цієї доктрини були сформульовані в статті «Суверенітет і інтернаціональні обов'язки соціалістичних країн», надрукованій 26 вересня 1968 р. в газеті «Правда» відразу після розгрому «Празької весни» [1].

Головні ідеї та основні елементи «Доктрини Путіна» були сформульовані в публічних виступах російського диктатора, зокрема у зверненні до обох палат Федеральних зборів РФ у зв'язку з пропозицією «Державної ради Республіки Крим про прийняття республіки до складу РФ» (так звана «Кримська промова», 18 березня 2014 р.), «Валдайській промові» 24 жовтня 2014 р., зверненні до Федеральних зборів РФ 4 грудня 2014 року. Крім того, 26 грудня 2014 р. Путіним було ухвалено нову Військову доктрину РФ, яка порівняно з попередньою редакцією 2010 р. до головних зовнішніх небезпек Росії включає «встановлення в суміжних з РФ державах режимів, ...політика яких загрожує інтересам Росії». Цим документом РФ «легітимізувала» майбутні розширення своєї території за рахунок сусідів. Так, серед головних завдань російських збройних сил у мирний час було проголошено «захист громадян РФ за її межами від збройного нападу на них». Стверджувалось, що навіть у далеких країнах російськомовні громадяни, що там проживають, мають право на військовий захист російської армії. Таким чином, на офіційному нормативному та законодавчому рівні фактично закріплювалася легітимізація поглиблення та продовження загарбницької війни в Україні та в майбутньому на інших територіях, які в уявленні російського диктатора мали «підстави» бути проголошеними «історичними російськими територіями», або такими, що входять до зони «виключних інтересів Російської Федерації».

Такі чинники, як: російський імперський націоналізм, що переходить у великодержавний шовінізм; захист «цивілізаційної» ідентичності (культурні та релігійні псевдоправославні цінності, заперечення базових свобод, плюралізму громадської думки, гомосексуальності тощо); пропаганда переваг «суверенної», «контрольованої» демократії (на противагу цінностям ліберальної демократії), слугують прикриттям клептократичної сутності режиму Путіна, який на третьому десятилітті його правління набув відвертих рис тоталітаризму.

Принципові складові компоненти «доктрини Путіна» офіційно не проголошені російським керівництвом. Однак те, що застосовується в

практичній міжнародній діяльності, насамперед на пострадянському просторі, можна окреслити у формі наступних постулатів:

- РФ більше не розглядає Захід як партнера, що заслуговує на довіру, оскільки попри попередження, які звучали ще у відомій «Мюнхенській промові» Путіна 2007 р., США, НАТО і ЄС нібито продовжують ігнорувати життєво важливі та історично обумовлені регіональні інтереси Росії на пострадянському просторі, поширюючи свій вплив і «затягуючи» країни регіону в свої структури, проводячи політику «стримування Росії».

- РФ більше не розглядає себе частиною євроатлантичної спільноти. Вона позиціонує себе як країну «суверенної», «контрольованої» демократії, понад 80% населення якої однозначно підтримують агресивну загарбницьку політику Путіна щодо України, анти-американізм і конфронтацію з Заходом. Росія має свою виключну ідентичність і належить до окремої цивілізації, яка сповідує власну систему цінностей.

- У нинішніх умовах розпаду/ослаблення однополярного світопорядку, коли новий «багатополярний» (або «багатоцентричний») світ тільки формується, наявними є «некерований хаос» і «відсутність правил гри», що значно розширює кордони допустимої поведінки у світі для сильних та агресивних держав.

- Система міжнародних договорів і міжнародне право в цілому для РФ більше не є системою правил/координат у міжнародних відносинах, а є «ресторанним меню», з якого обирається те, що вигідно в конкретний історичний момент. Роль міжнародних організацій суттєво скорочується, оскільки співпраця з ними для сильних держав втрачає сенс, як тільки це починає заважати їхнім національним інтересам.

- Поняття «національний/державний суверенітет» для більшості держав є відносним.

Російські офіційні політичні теоретики подають «реальний», повноцінний суверенітет як виключний атрибут сильних держав [2]. Інші країни так чи інакше віддають частину свого суверенітету або сильнішим партнерам/союзникам, або міжнародним безпековим організаціям. Права на реальний суверенітет фактично позбавляються пострадянські країни, оскільки вони наділяються лише таким суверенітетом, який не суперечить життєво важливим інтересам Росії. Такими «концептуальними аргументами» виправдовуються «легітимність» агресії та вторгнення, у тому числі триваюча війна РФ в Україні, спроби анексії Криму та інших українських територій, інтервенція 2008 р. в Грузії у наступне олігархічне «захоплення» цієї держави. Спроби застосовувати аналогічні до грузинської ситуації методи апробуються і в Молдові напередодні чергових президентських виборів 20 жовтня 2024 р., у тому числі з урахуванням перемоги проросійського кандидата на виборах керівника автономного регіону Гагаузія, що відбулися у травні 2023 р.

Такими ж «аргументами» можуть виправдовуватися й майбутні агресивні плани Москви. Серед пострадянських країн під «обмежений» Росією суверенітет формально не підпадають три країни Балтії (Естонія, Латвія, Литва), які є членами Євросоюзу і НАТО й перебувають під безпековою парасолькою цих організацій. Разом з тим, новий світовий і європейський порядок, який

намагається розбудувати В. Путін, повинен передбачати поширення впливу Росії на весь Балтійський регіон (окрім Німеччини), і навіть не лише на пострадянську його частину. Оскільки сформульована вище нова доктрина «обмеженого суверенітету» («доктрина Путіна») має відношення до принципів категорій Вестфальської системи міжнародних відносин 1648 року, таких, як: національний інтерес, державний суверенітет, територіальна цілісність, обов'язковість виконання міжнародних договорів, то можна вважати, що на фоні суміжного процесу зростання нових центрів сили вона є спробою чергової модифікації Вестфальського світопорядку. Якщо однополярний світопорядок з глобальним домінуванням США, встановлений після завершення «холодної війни», можна вважати 7-ю модифікацією Вестфалю [1], то актуальні російсько-китайські потуги його руйнування є спробами 8-ї модифікації Вестфальської системи міжнародних відносин. Незважаючи на той факт, що країни Балтії є повноправними членами найпотужнішої у світі системи колективної безпеки, з боку РФ на них продовжує здійснюватися провокаційний тиск, який свідчить про те, що Росія перевіряє на міцність єдність у рамках НАТО і не залишає сподівання поширити дію «доктрини Путіна» на балтійські країни. На думку балтійських і західних аналітиків, наступною ціллю російської агресії після України, у разі поразки останньої, можуть стати саме країни Балтії та Польща.

Складовою практичної реалізації «доктрини Путіна» стало формування «неоімперської» стратегії. Серед головних елементів неоімперської стратегії РФ, враховуючи понад 30-річний історичний досвід її формування, можна відзначити такі:

- Нав'язування незалежним країнам пострадянського простору «обмеженого суверенітету», союзницького або нейтрального статусу, категоричне заперечення можливості подальшого розширення НАТО на Схід та вступу до Альянсу України та Грузії.

- Формування так званих «сепаратистських» анклавів та розпалювання «проксі-війн/конфліктів» за безпосередньої участі Росії та її військових контингентів. Політична, військова, логістична, фінансова та ресурсна підтримка Росією проксі-сил та їх військових підрозділів.

- Просування у внутрішньому дискурсі та на міжнародній арені нарративу про виключно внутрішній характер конфліктів у країнах пострадянського простору (включаючи міжетнічні, міжнаціональні, міжконфесійні), намагання завуалювати ініціативну деструктивну роль Росії як розпалювача та зацікавленої сторони цих конфліктів.

- Нав'язування федеративного державного устрою унітарним країнам, що може призвести до послаблення їх внутрішньої державної єдності та набуття анклавними «права вето» в питаннях зовнішньої політики та безпеки.

- Формування окупаційних місцевих адміністрацій «сепаратистських» анклавів за участі російських посадовців та окупаційних військових підрозділів, очолюваних кадровими російськими офіцерами і генералами, які є складовою ЗС РФ, під видом місцевих «проксі»-військ.

- Примушування незалежних країн у суміжному з РФ просторі вести прямі переговори щодо припинення конфліктів з маріонетковими окупаційними адміністраціями, як незалежними, самостійними сторонами конфліктів.

- Нав'язування в переговорному процесі специфічної ролі Росії як «неупередженого», «безстороннього» посередника та «гаранта» виконання досягнутих мирних домовленостей між «сторонами» конфлікту.

- Призначення на ключові посади в місцеві органи окупаційної адміністрації російських громадян, у т. ч. професійних чиновників високого рівня з РФ.

- Участь російських військових контингентів ЗС РФ в якості «миротворців», «нейтральних» і «неупереджених» підрозділів з підтримання миру чи спостереження за дотриманням миру.

- Повзуча русифікація «сепаратистських» анклавів: створення безальтернативного російського пропагандистського мас-медійного простору, встановлення російського законодавства в сферах громадського життя та економіки; нелегальна масова видача російських паспортів/громадянства населенню (часто густо примусова), формування російського рубльового фінансово-платіжного середовища; протизаконне створення виборчих дільниць і проведення «місцевих» та російських виборів, референдумів, розміщення офісів російських політичних партій на окупованих територіях.

- Переведення середніх шкіл та ВНЗ окупованих територій на російські програми й виключно на російську мову навчання з притаманними Росії ідеологічною пропагандою та так званим «патріотичним вихованням молоді».

- Знищення проявів та заперечення будь-яких національних та культурних особливостей окупованих територій, відмінних від «руського мира».

Військове вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. стало кульмінацією агресивної неоімперської політики правлячого в РФ тоталітарного режиму, зовнішньополітичною мрією якого є знищення державності України, а в подальшому, – інших незалежних країн пострадянського простору та відродження Російської імперії під проводом Москви.

Після фактичного підкорення Білорусі як самостійної держави, здатної проводити свою незалежну політику, наступною жертвою російської експансії було обрано Україну, ослаблену революційними подіями осені 2013 р. – весни 2014 р. та позиційною війною на Донбасі, розв'язаною Росією після анексії Криму в 2014 р. Вибір часу та схвалення планів військового вторгнення РФ були обумовлені хибними уявленнями про українські реалії В. Путіна, які базувалися на неадекватних оцінках російської Служби зовнішньої розвідки. Російське керівництво не враховувало стрімке та зростаюче віддалення України від Росії у політичному, економічному, суспільному та культурному вимірах, яке на момент вторгнення набуло ознак незворотності, а також готовності українського суспільства до тотального спротиву агресору.

З часів розпаду СРСР, а особливо, з приходом до влади в РФ представників імперських силових структур, в Москві було обрано шлях авторитарного розвитку та відновлення 300-літньої імперії, яка, продовж 2010-х

рр. поступово трансформувалася у тоталітарне суспільство зі специфічними елементами націонал-фашизму⁹.

Позиція і плани РФ щодо так званого «близького зарубіжжя», окреслені в доктрині «обмеженого суверенітету», реалізуються в формі «неоімперської» стратегії Росії [1; 5; 6]. Напередодні повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р., яке стало кульмінацією в імплементації «неоімперської» стратегії Росії, її попереднім проявом стало розгортання операції «колективних миротворчих» сил ОДКБ в Казахстані 6 січня 2022 р. Розміщення в Казахстані військового контингенту, який складався переважно з російських військовослужбовців, був першим випадком застосування механізму колективної безпеки ОДКБ у формі втручання у внутрішній конфлікт еліт в одній з країн-членів організації. Таке втручання може загрожувати переростанню конфлікту в міжнародний російсько-казахський за участі військових контингентів інших країн ОДКБ. Таку небезпеку може спричинити, перш за все, тотальна незгода з будь-яким зовнішнім втручанням більшості політичних сил та населення Казахстану. Тут також важливо згадати, до чого призводили попередні за останні понад 30 років випадки розгортання російських «миротворців» на так званому «пострадянському просторі». Це призводило до «заморожування» конфліктів, на розв'язання яких ці операції нібито й були спрямовані. «Миротворці» залишалися в країнах розгортання на тривалий, невизначений час, що неминуче послаблювало суверенітет та внутрішні інтеграційні процеси країн-реципієнтів, затягувало конфлікти, а також зміцнювало залежність цих країн від Росії.

Феномен «російських миротворців» є фундаментальним елементом неоімперської стратегії Росії для відновлення та зміцнення свого військово-політичного впливу на пострадянському просторі. Хоча кожний конфлікт на пострадянському просторі має свої відмінності та особливості, усі вони мають чимало аналогій і спільних рис, серед яких головним є очевидний дестабілізуючий російський фактор. Докладний аналіз та адекватне усвідомлення російської стратегії встановлення неоімперського контролю над «близьким зарубіжжям» шляхом його дестабілізації, політичної та безпекової ерозії, обмеження суверенітету, силового нав'язування проросійської політики, а також належне врахування помилок найдовше триваючого Придністровського врегулювання повинно упередити повторення попередніх помилок при визначенні подальшої політики України, Молдови, Грузії та Азербайджану з повернення окупованих Росією та її проксі-силами міжнародно визнаних суверенних територій, а також у разі будь-яких інших можливих конфліктів на пострадянському просторі за активної участі Росії.

Не всі описані компоненти зазначеної неоімперської стратегії знаходять в рівній мірі відображення в конфліктах на пострадянському просторі. Проте вони в тій чи іншій формі спостерігаються в політиці Росії щодо Придністров'я, тимчасово окупованих територій України та Грузії.

⁹ В сучасній політології його подекуди позначають неологізмами «рашизм» або «шизофашизм».

Придністровські аналогії та російсько-українська війна.

Гаряча фаза Придністровського конфлікту припала на березень-липень 1992 р., коли за активної участі 14-ї армії РФ відбувалися військові дії з втратами серед військових та мирного населення. Аналогічну експансіоністську тактику Росія сповідує з 2014 р. і в окупованій частині Донбасу та з весни 2022 р. на інших тимчасово окупованих українських територіях. На цих територіях у примусовому порядку роздавалися російські паспорти, піддавалося репресіям українське населення, не згідне з російською окупацією, що є спробою «легітимізації» окупаційної «влади» та проявом насильницьких методів зміцнення російської присутності. Проводилися так звані нелегітимні «референдуми» про включення окупованих територій до складу РФ. Така тактика є елементом гібридної війни, продовженням в інший спосіб агресії проти країн пострадянського простору.

Незважаючи на значні фінансові та економічні зусилля ЄС, Придністров'я залишається контрольованим сепаратистами регіоном, який перебуває під політичним та ідеологічним впливом Росії. Це той випадок, коли безальтернативний «телевізор» перемагає «холодильник». Зазначене є наочним прикладом для України в її зусиллях з деокупації та реінтеграції окупованих районів. Провідного значення набуває формування ефективної інформаційно-роз'яснювальної політики як в Придністров'ї, так і на тимчасово окупованих територіях України, створення високопрофесійного альтернативного російськомовного телебачення та якісного, конкурентного інформаційного продукту.

Після 2014 р. Росія продовжила розігрувати «Придністровську карту». Готувалася взаємодія цього утворення з т. зв. «новоросійськими республіками» України, які планувалося створити в Одесі та Бесарабії за сприяння спецслужб ПМР. Значне напруження в регіоні спричиняла потенційна небезпека російського морського десанту в Одеській області та Бесарабії [4; 5]. Інший чинник, який позначає фактор російської загрози, пов'язаний з перемогою 14 травня 2023 р. проросійської кандидатки Є. Гуцул на виборах керівника місцевої влади в автономному регіоні Молдови – Гагаузії.

Фактор «міжнародних миротворчих сил» за участі лише одного російського військового контингенту.

Операція російських «миротворців» в Придністров'ї з самого початку перетворилася на чинник «консервування» конфлікту та збереження загрози миру і безпеці в регіоні. Симпатії «миротворців» до окупаційного режиму в Тирасполі були очевидні, а згодом і сам склад контингенту почав формуватися з місцевих мешканців, що мали російське громадянство, під проводом російських офіцерів. Подібна практика спостерігалася і в інших випадках «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі, коли приймалися рішення про створення «колективних» миротворчих сил на базі російського контингенту (Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах). Росія не дозволяла забезпечувати належну збалансованість та безсторонність й обмежувалася лише власним

«миротворчим» контингентом, що ставало чи не головним фактором на заваді справедливого розв'язання конфліктів, призводило до їх «заморожування».

Негативні приклади «заморожених» конфліктів в Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії, де приймалися рішення про «багатосторонні» миротворчі сили, наочно свідчать чого не треба робити при розгортанні колективних миротворчих сил. Цей досвід має бути обов'язково врахований у разі можливого ухвалення в майбутньому рішень про розгортання міжнародного миротворчого контингенту в будь-якому місці спровокованого Росією конфлікту на пострадянському просторі. Центральній владі країн, в яких зовнішніми силами спровоковані «сепаратистські конфлікти», не можна погоджуватися на ведення прямих переговорів з окупаційною маріонетковою владою так званих «сепаратистських» районів. Переговори потрібно вести лише з самостійними зовнішніми гравцями, які цей конфлікт спровокували і здатні приймати власні рішення, тобто з федеральною владою Російської Федерації.

Не можна погоджуватися на розгортання односторонніх миротворчих сил. Вони мають складатися з представників нейтральних, або якомога більшої кількості національних контингентів, що гарантуватиме безсторонність. «Миротворчі операції» за участі лише військового контингенту РФ, що діяли в Абхазії, Південній Осетії та Нагірному Карабаху, є уособленням традиційного імперського поводження РФ щодо своїх сусідів, що виявляється у прямій військовій присутності в зоні конфлікту та привласненні Росією права формувати «миротворчий контингент».

Після 32 років безуспішних «зусиль» «миротворчого» контингенту Росії в Придністров'ї постає логічне й до певної міри риторичне запитання – чи не є цей довготривалий формат «каменем спотикання», що стоїть на заваді розв'язання конфлікту, тобто є фактором його «заморозки».

Спочатку 1990-х рр. конфлікти на пострадянському просторі, хоча й починалися під впливом російського фактору, але розвивалися дещо спонтанно. З початку 2000-х рр. (з приходом до влади Путіна) РФ сформовано концепцію використання російських «миротворців» для дестабілізації та тиску на сусідів. Стамбульська декларація ОБСЄ 1999 р. стала своєрідним вододілом, оскільки погодившись в ній на беззастережне виведення військ з території Молдови та Грузії, пізніше Росія категорично заперечувала таку можливість.

Перелічені аргументи необхідно враховувати в усіх конфліктах пострадянського простору, триваючих та майбутніх, включаючи конфлікт, що може розгорнутися в Казахстані навколо північних і західних регіонів країни, щодо яких окремі російські політики вже певний час висловлюють відверті зазіхання. Втручання «колективних миротворчих сил» ОДКБ під проводом Росії у внутрішньополітичні процеси в Казахстані може загрожувати переростанню внутрішнього конфлікту в конфлікт міжнародний, враховуючи незгоду з цією операцією переважної більшості політичних сил та населення Казахстану. За останні 32 роки всі попередні випадки розгортання російських «миротворців» на «пострадянському просторі» призводили до «заморожування» конфліктів, на улагодження яких ці операції нібито й були спрямовані. При цьому «миротворці» залишалися в країнах розгортання на тривалий час.

Це послаблювало суверенітет та внутрішні інтеграційні процеси країн-реципієнтів, а також зміцнювало їх залежність від Росії. У випадку з Казахстаном російські «миротворці» досить швидко були відкликані з поясненням, що «успішно виконавши поставлене перед ними завдання». Однак, за наявною інформацією, це відбулося за наполяганням китайського керівництва, через що російська армія була змушена так швидко ретируватися з Казахстану. Чи стали такі дії репетицією можливих майбутніх «миротворчих» акцій Росії, можна лише здогадуватися. У будь-якому разі, в усіх попередніх конфліктах на пострадянському просторі був очевидно присутній російський деструктивний фактор. Це також стосується й конфліктів у Киргизстані та Таджикистані.

Підйом нового «гегемона» в Східній Азії.

В сучасних геополітичних умовах продовжується процес політичного, економічного та військового зміцнення нового «гегемона» в Східній Азії – Китайської Народної Республіки, яка з початку XXI ст. поступово набуває ознак повноцінної «великої» держави, співмірної зі США як єдиним, до останнього часу, полюсом глобальної і однополярної системи. Китай сьогодні відверто заявляє про свої виключні претензії на широку присутність і контроль в таких регіонах, як Південно-Китайське море, Тайвань і Тайванська протока, і навіть Африканський континент. Подальший підйом цієї країни на фоні поступового зменшення впливу в цих регіонах США, а також провідних європейських країн може з часом призвести до формування «нової доктрини обмеженого суверенітету», пов'язаної з гегемоністськими зазіханнями Піднебесної. Вже сьогодні цілком очевидно, що амбіції «нового гегемона» можуть поширюватися далеко за межі Східно-Азійського регіону, сягати просторів Південної та Центральної Азії, а також Африканського континенту та Росії, в разі справжньої федералізації чи конфедератизації останньої в результаті просування процесів її можливої децентралізації.

Китай також розглядає себе в якості лідера держав так званого «Глобального Півдня», що є сьогодні певною альтернативою коаліції «Рамштайн», до якої входить бл. 60 країн, які підтримують Україну в її протистоянні російському агресору.

Потреба в виникненні та можливому декларуванні подібної доктрини Китаєм ставатиме все більш очевидною по мірі продовження військово-політичного та економічного зростання цієї країни, що неминуче супроводжуватиметься перетинанням та загостренням суперечностей національних інтересів США і КНР, як двох великих держав та глобальних гравців світової шахівниці, насамперед у перелічених регіонах світу. Найбільш проблемними та екзистенціально важливими й чутливими у відносинах США і КНР можна вважати такі райони, як Малаккська протока, Південно-Китайське море та Тайванська протока.

Список використаних джерел і літератури:

1. Лоссовський І.Є. Зовнішньополітична стратегія Росії щодо країн пострадянського простору як реалізація нової доктрини обмеженого суверенітету. *Стратегічна панорама*. 2018. № 2. С. 19–30. URL: <https://niss-panorama.com/index.php/journal/article/view/79/81>
2. Кокошин А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе. – М. : Изд-во «Европа», 2006. 175 с.
3. Севрюков Д. Суверенітет. Генеалогія ідеї в контексті політичної та правової історії. К. : Талком. 2018. 234 с.
4. Лоссовський І.Є. Придністровське врегулювання: Внесок України та досвід для деокупації Донбасу. *Стратегічна панорама*. 2020. № 1-2. С. 48-64. URL: <https://niss-panorama.com/index.php/journal/article/view/113/113>
5. Lossovskiy I. Russia's strategy toward post-soviet states as implementation of the new doctrine of limited sovereignty (Putin Doctrine). *Ukraine Analytica*. 2020. No. 4. С. 8-17. URL: <https://ukraine-analytica.org/wp-content/uploads/Lossovskiy1-1.pdf>
6. Kushnir O. Russia's neo-imperial powerplay in Ukraine: The factors of identity and interests. *Canadian Institute of Ukrainian Studies; Forum for Ukrainian Studies*. 2022. January 31. URL: <https://ukrainian-studies.ca/2022/01/31/russias-neo-imperial-powerplay-in-ukraine-the-factors-of-identity-and-interests/>

ЧАСТИНА II

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ВИМІРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

УДК 430.324.321.72

Мартинюв А. Ю.

ЗМІНА ЕПОХ ('ZEITENWENDE') У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ФРН (2022-2023 рр.)

У статті проаналізовані історичні умови зміни пріоритетів східноєвропейської політики Німеччини після масштабування російської агресії проти України. Впродовж століть Німеччина в східноєвропейській політиці орієнтувалась на Росію. У ХХ ст. політика Рапалло закріпила російську пріоритетність у зовнішній політиці Веймарської Німеччини. Зазначені традиції збереглися і у «новій східній політиці» соціально-ліберальної коаліції. Її успішним результатом вважається возз'єднання ФРН і НДР. Після 1990 р. Німеччина підтримувала інтенсивне співробітництво з Росією як інструмент посилення німецьких позицій у глобальній конкуренції. Імперський ре-сентимент Кремля перекреслив стратегічне значення такого курсу. Внаслідок цього коаліція соціал-демократів, партії зелених і вільних демократів оголосила про зміну епох в східноєвропейській політиці Німеччини. Пріоритетною країною у цій політиці була визначена Україна. Кремль намагається шантажувати Німеччиною застосування ядерної зброї як інструменту неможливості поразки російського імперіалізму. Німеччина розглядає підтримку України як запоруку нової архітектури європейської та євроатлантичної безпеки.

Ключові слова: *зміна епох, зовнішня політика Німеччини, Європейський Союз, НАТО, російська агресія проти України.*

Martynov A. Yu. Change of eras ('Zeitenwende') in the Eastern European policy of Germany (2022-2023).

The article analyzes the historical conditions of the change in the priorities of Germany's East European policy after the escalation of Russian aggression against Ukraine. For centuries, Germany has oriented itself towards Russia in Eastern European policy. In the twentieth century, Rapallo's policy established Russian priority in the foreign policy of Weimar Germany. These traditions were also

preserved in the 'new Eastern policy' of the social-liberal coalition. Its successful result is considered to be the reunification of the Federal Republic of Germany and the GDR. After 1990, Germany maintained intensive cooperation with Russia as a tool to strengthen German positions in global competition. The Kremlin's imperial resentment overshadowed the strategic importance of such a course. As a result, the coalition of social democrats, parties of greens and free democrats announced a change of eras in the East European policy of Germany. Ukraine was identified as a priority country in this policy. The Kremlin is trying to blackmail Germany into using nuclear weapons as a tool for the impossibility of defeating Russian imperialism. Germany sees support for Ukraine as a key to the new architecture of European and Euro-Atlantic security.

Keywords: *change of eras, foreign policy of Germany, European Union, NATO, Russian aggression against Ukraine.*

Постановка проблеми. Впродовж майже століття східноєвропейська політика Німеччини була проросійськи ангажованою. До Першої світової війни євангельський теолог і ліберальний політик часі другого рейху Фрідріх Науман (1860–1918 рр.) ввів поняття Середина Європа (Zwischeneuropa). Тоді Білорусь і Україну вважали частиною «історичної» Росії. Навіть Брестський мир 1918 р. та тимчасова окупації території Білорусі та України радикально не змінили таке ставлення. Зрештою, у квітні 1922 р. було підписано Рапальський договір, який встановив «особливі відносини» між Веймарською Німеччиною і радянськими більшовиками. Своєрідним новим виданням рапальської політики можна розглядати «нову східну політику» ФРН, яка забезпечила мирне возз'єднання з НДР. Після 1990 р. були ілюзії щодо можливості орієнтації РФ не тільки на економічне співробітництво з ЄС і Німеччиною, а й адаптації до європейських ліберально-демократичних цінностей. Стратегічним завданням вважалося поєднання російських ресурсів і німецьких грошей та технологій як «передумови» автономії Євросоюзу. Це нібито надавало німецько-російським відносинам глобального стратегічного виміру. Причому це співробітництво спирається на багаторічний досвід, який у багатьох сферах нараховує не одну сотню років. Однак масштабування російської війни проти України після 24 лютого 2022 р. інспірувало оголошену канцлером О. Шольцем «зміну епох» у східноєвропейській політиці ФРН.

Огляд літератури. ФРН до 2022 р. залишалася провідним партнером РФ в Євросоюзі. Однак російський шантаж військовою силою Заходу та України влітку 2021 р. поставив під сумнів перспективи такої політики. Експерт берлінського «Фонду науки і політики» С. Стюарт проаналізувала наслідки агресивного зовнішньополітичного курсу Кремля для відносин з Євросоюзом і ФРН [6, s. 4]. Продовження такої політики висуненням ультиматуму країнам

НАТО ще більше загострило відносини ФРН і РФ. В. Ріхтер доводив необхідність послідовної підтримки Берліном українського суверенітету над Кримом [4, s. 3]. Зазначений експерт також наголошував на необхідності прийняти України в НАТО [5, s. 4]. А. Хертель констатував, що епоха після А. Меркель неодмінно трансформує політику ФРН щодо України та РФ [2, s. 3].

Мета статті полягає у висвітленні тенденцій розвитку східноєвропейської політики ФРН після 24 лютого 2022 року.

Ще до 24 лютого 2022 р. правляча коаліція соціал-демократів, партії зелених і вільних демократів (за кольорами партійних прапорів «світлофорна коаліція») виступала проти превентивного надання Україні навіть оборонної зброї. Показово, що німецькі експерти закликали до негайної підтримки України [1, s. 2]. Водночас німецька дипломатія до останнього намагалась переконати Кремль у недоречності різких військових дій проти України [3, s. 2]. Посол України в ФРН А. Мельник закликав німців превентивно запровадити санкції проти РФ, аби стримати її агресію [7, s. 3].

Перший візит керівниці німецької дипломатії Анна-Лени Бербок до Києва та Москви відбувся у тандемі з французьким колегою Жан-Івом Ле Дріаном за умов максимального загострення відносин із Росією. Напередодні візиту німецька преса жваво обговорювала публічне звернення понад сімдесяти німецьких експертів міжнародників до федерального уряду з пропозицією радикально переглянути політику щодо Росії. Власне такий поворот поступово відбувався вже наприкінці правління Ангели Меркель. Нагадаємо, що арешт опозиціонера Олексія Навального, заборона діяльності в Росії неурядової організації «Меморіал», взаємні обмеження на діяльність журналістів державних інформаційних агентств «Росії сьогодні» та «Німецької хвилі», вислання дипломатів Німеччини у відповідь на висилку з Берліну російських «дипломатів», причетних до прикриття вбивства у Тіргартені колишнього чеченського польового командира Хінгагішвілі були чинниками, які повертали німецько-російські відносини до найгірших часів холодної війни.

Зрештою, коаліційна угода соціал-демократів, партії зелених і вільних демократів передбачає надання послідовної підтримки Україні в протистоянні гібридній війні з боку Росії. Однак цей документ обходить гострі кути. Конфліктні питання експлуатації газопроводу «Північний потік-2», надання німецької зброї Україні були виведені за межі тексту коаліційного договору. Показово, що на початку січня 2022 р. сенатор республіканець Том Круз не отримав підтримки свого проекту резолюції щодо запровадження американських санкцій проти цього сумнозвісного газопроводу. Але канцлер Олаф Шольц не використовує «політичний ресурс» для тиску на регулюючі органи у питанні сертифікації газопроводу. Не в останню чергу тому, що в бундестазі не тільки партії урядової коаліції, а й опозиційні християнські

демократи та християнсько-соціальний союз сприймали аргументи щодо української газотранспортної системи як одного із запобіжників розширення російської збройної агресії проти України.

Крім того, німецькі політичні еліти були стурбовані російськими погрозами посилити військову інфраструктуру в Калінінградській області. Тобто російський ультиматум щодо «не розширення» НАТО на схід Європи становив безпосередню загрозу не тільки євроатлантичній безпеці загалом, а й є прямою військовою загрозою Берліну. Зважаючи на це, навіть лідер опозиційної Християнсько-демократичної партії Фрідріх Мерц висловлював стурбованість, що гіпотетичне відключення Росії від міжнародної розрахункової системи «SWIFT» може мати не прогнозовані наслідки для міжнародної фінансової системи. Як бачимо, німецькі еліти до 24 лютого 2022 р. не закінчили дискусію з приводу проведення жорсткішої політики щодо Кремля.

Росія сповна користувалася цією ситуацією. Гіпотетичну готовність Німеччини збільшити військово-технічну та консультативну допомогу Україні Кремль розглядав як втрату Німеччиною статусу посередника у нормандському форматі. Загрозу санкцій проти Путіна та його безпосереднього оточення тлумачили як привід для розриву відносин.

Росія продовжувала підіймати ставки у протистоянні із Заходом. Незмінними залишаються її завдання: 1) максимальне послаблення Євросоюзу і США, культивування протиріч у євроатлантичному просторі; 2) послідовна дискредитація України та співпраці України з Євросоюзом і США; 3) консолідація російського доміантного впливу на пострадянському просторі шляхом формалізації «союзу» з Білорусією та ймовірно Казахстаном.

Така диспозиція визначила смисл етапу «човникової дипломатії» Німеччини і Франції, які намагалися відновити роботу усіх зацікавлених сторін у Нормандському форматі. Ця місія виглядала неможливою, адже Росія самовпевнено вважала, що може виграти цей раунд боротьби. По-перше, тому, що Путін сподівався спробувати підірвати внутрішньополітичну стабільність у Німеччині шляхом стимулювання розпаду правлячої «світлофорної коаліції», скориставшись із гострої конфліктної для соціал-демократів і зелених теми сертифікації газопроводу «Північний потік-2». По-друге, Кремль розраховував на хаос у Франції під час виборчої кампанії та після квітневих президентських виборів 2022 р. Тим паче, що на квітень припадали й важливі для Росії, зважаючи на особливі відносини Путіна та Орбана, загальні вибори в Угорщині. Тобто у Кремлі розраховували, що Європейський Союз принаймні до літа 2022 р. займатиметься передусім власними проблемами та внутрішньополітичною нестабільністю у державах учасницях ЄС. По-третє, Росія розраховувала, що письмова відмова США і НАТО визнати легітимними її вимоги щодо денонсації наслідків процесу розширення НАТО на схід не

означатиме надання Україні та Грузії на мадридському саміті НАТО 29-30 червня 2022 р. офіційного статусу держав, які готуються до вступу. Реалізувати згадані цілі Кремль намагався фактично взявши Україну у заручники.

Однак спроба підризу стабільності правлячої коаліції в Німеччині виглядала малоімовірною. Адже суто гіпотетично за ймовірного конструктивного вотуму недовіри можна буде створити коаліцію за участю соціал-демократів, християнських демократів і вільних демократів. Але навіть ця вірогідна коаліція навряд чи проводитиме проросійську східноєвропейську політику, адже вона вже не відповідає німецьким інтересам.

За цих обставин консолідація та зміцнення євроатлантичних союзників України залишається критично важливим питанням дипломатичних зусиль у всіх форматах. Франція у першому півріччі 2022 р. головувала в Євросоюзі.

Німецьке суспільство і еліти були шоковані масштабною агресією РФ проти України, тим паче, що до 24 лютого 2022 р. канцлер Олаф Шольц і міністр закордонних справ Анналена Бербок докладали максимум зусиль, аби запобігти такому розвитку подій. Але, попри «особливі» німецько-російські відносини, РФ не дослухалася до німецьких аргументів.

Російський розрахунок був на об'єктивне зацікавлення ФРН в дешевих російських ресурсах та на суб'єктивний вплив «розуміючих Путіна» на прийняття рішень у Берліні. Кремль не сподівався на християнських демократів, особливо коли їхнім лідером став Фрідріх Мерц. Натомість соціал-демократи вважалися історично ностальгійно-проросійськими. Тим дивніше для РФ була позиція канцлера Шольца щодо підтримки України. Але Кремль не полишав спроб посіяти розкол в соціал-демократичній партії щодо оцінки перспектив мирних переговорів та умов завершення війни.

Опитування соціологічної служби тижневика «Шпігель» на початку листопада 2022 р. засвідчили, що німецьке суспільство поділене за регіональною ознакою в питанні оцінок російської агресії проти України. У східнонімецьких федеральних землях зберігається проросійська ностальгія. Східнонімецька економіка потерпає від режиму санкцій та від втрати вигоди від експлуатації зруйнованого у вересні 2022 р. «Північного потоку».

Поки що такі суспільні настрої не є критичними. Насамперед тому, що вдалося накопити достатній обсяг газу, аби взимку 2022-2023 рр. забезпечити функціонування німецької провислості та домогосподарств. На стабілізацію енергетичного балансу спрямовано рішення відкласти закриття атомних станцій, хоча це суперечить коаліційній угоді із партією зелених і вільних демократів. Але німецька влада не може нехтувати тим фактом, що німці стурбовані війною в центрі Європи. Канцлер Шольц на початку листопада 2022 р. у Пекіні закликав китайського лідера Сі Цзінпіна вплинути на РФ, аби не допустити використання тактичної ядерної зброї проти України. РФ продовжує шантажувати захід

ядерною зброєю, граючи на ризиках стрімкого переростання конвенційної війни у ядерну.

Суспільно-політичні дискусії у ФРН також зважають на той факт, що за останні три десятиліття бундесвер не був перетворений на сучасну професійну армію. Більша частина конвенційних озброєнь йшла на світовий ринок зброї, а не на модернізацію бундесверу. З точки зору внутрішньої безпеки німці стурбовані ризиком сутичок російських мігрантів, які давно мешкають у ФРН із біженцями з України (попри те, що більшість серед них становлять жінки і діти).

Німеччина в 2022 р. головувала у «великій сімці» та анонсує допомогу Україні у відновленні економіки. Але розпочати цей процес навряд чи можливо до завершення бойових дій, що стає додатковим аргументом на користь припинення війни. Відкритим є питання, чи готові німці забезпечити правові процедури заради направлення арештованих російських авуарів на користь Україні.

В німецькому суспільстві, просякненого ідеалами пацифізму, існують страхи ескалації російсько-української війни та її виходу на ширші рубежі. Попри це, в бундестазі залишається відносно стабільною ідея підтримки України. Правляча коаліція (соціал-демократи, зелені, вільні демократи) обережно ставиться до збільшення обсягів постачання важких озброєнь Україні. Склади бундесверу у цьому сенсі не безмежні. Ідеологічні антиподі «Альтернатива для Німеччини» і «Ліва партія» критикують за допомогу Україні як правлячу коаліцію, так і правоцентристську опозицію (християнські демократи і християнсько-соціальний союз). Загалом «Альтернатива для Німеччини» і «Ліва партія» покривають весь право-лівий спектр передусім німецьких антиглобалістів, які індоктриновані путінізмом. Посилення їхніх позицій залежить від спроможності федерального уряду та земельних урядів взимку 2022–2023 рр. зберегти соціально-політичну стабільність. Передумови для цього наявні. Але треба мати на увазі, що РФ неодмінно використовуватиме будь-які похибки, так само як втому від інфляції, невизначеність зі стратегію перемоги України над РФ у війні.

Німецький інформаційний наратив працює на попередження такому розвитку подій у ФРН. Тут навряд чи ефективною буде тактика вимагати від Німеччини неможливого. Варто вітати німецькі зусилля щодо консолідації позиції країн-членів Євросоюзу у продовженні підтримки України та щодо готовності ФРН очолити реалізацію європейського плану післявоєнної відбудови економіки та інфраструктури України.

Після 24 лютого 2022 р. Берлін і Париж погодили санкції ЄС проти РФ. Кремль розраховував на протиріччя між Францією і Німеччиною. Наприклад, Франція найбільший виробник атомної енергії в Європі. Німеччина донедавна згортала власну атомну енергетику. Франція домоглася визнання Євросоюзом

атомної енергетики екологічно чистою, що викликало роздратування німецької партії зелених. Зрештою у квітні 2023 р. останні німецькі атомні станції були закриті.

Суперечливим є питання готовності перейти до скасування права вето в процесі прийняття рішень в Євросоюзі. Вихід Британії залишив надто глибоку рану в ЄС. Британія вибудовує власну сферу впливу в ЄС, інтенсифікуючи відносини з Польщею, Естонією, Латвією, Литвою. Правий переворот у Швеції та Італії, особлива «проросійська позиція» Угорщини, претензії Польщі на репарації від Німеччини максимально ускладнюють процес прийняття рішень в ЄС. Найближче випробування це здатність демонструвати солідарність ЄС взимку 2022–2023 р. щодо енергетичної політики.

Найбільш бажаним для РФ є розкол між Німеччиною і Францією щодо стратегії розвитку Євросоюзу. Зокрема, існують розбіжності щодо темпів прийняття до ЄС країн Західних Балкан, щодо позиції Сербії у питанні визнання незалежності Косово, щодо розморожування переговорів про вступ Туреччини до Євросоюзу. Розбіжності між Німеччиною і Францією можуть бути особливо небезпечними для найближчого майбутнього Євросоюзу. Суть суперечок стосується використання спільного «антиковідного» фонду Євросоюзу, який збільшив інфляційний тиск на спільну європейську грошову одиницю «євро».

Активна фаза російської війни проти України з 24 лютого 2022 р. радикально посилила тиск на економіку ЄС. Суттєво збільшується обсяг державного боргу, Європейський центральний банк (який впродовж вересня-жовтня радикально збільшив облікову ставку по кредитах у євро) наляканий перспективою стагфляції (одночасної інфляції і падіння темпів розвитку економіки) не може схилити національні уряди країн-членів ЄС до більш скоординованої економічної політики. Країни «Вишеградського блоку» (тільки Словаччина замінила національну валюту на євро) Польща, Угорщина, Чехія, а також Естонія, Латвія, Литва натякають на готовність більше орієнтуватись на Лондон і Вашингтон, а не на Брюссель, Париж і Берлін. Особливо Польща та Угорщина перебувають у правовому конфлікті з Євросоюзом щодо специфіки розуміння національних форм правової держави. Право-популістські форми європейського скептицизму представлені після перемоги правих у Швеції та Італії. Хронічна внутрішньополітична нестабільність залишається властивою Болгарії і Румунії. Проблеми Західних Балкан органічно доповнюються грецько-турецькими протиріччями. Причому навіть спільними зусиллями німецької і французької дипломатії не завжди вдається нейтралізувати грецько-турецькі територіальні суперечності, наприклад, на Кіпрі, або щодо островів у Егейському морі.

Ці протиріччя намагається використати РФ. Функціонально їхні можливості обмежені бойкотом російських ЗМІ в більшості європейських країн

та практикою оголошення російських «дипломатів» персонами нон-грата в багатьох європейських столицях. Тому тактика Кремля ґрунтується на просуванні своїх інформаційних наративів опосередковано через соціальні мережі (лідерів думок російських громад у відповідних країнах), що фрагментує аудиторію як об'єкт пропаганди. Поки що російські пропагандистські установки не працюють на значну частину європейської громадської думки, до тих пір, коли наявні протиріччя ще не вступили у зв'язок у одній системі координат. Тобто російська пропаганда залишається неефективною, поки криза процесу європейської інтеграції не набула системних ознак. Досі криза має характерні ознаки у окремих кластерах (одним із її проявів вважається російська збройна агресія проти України) та опосередковано впливає на систему Євросоюзу. Німеччина дуже важко приймала рішення про надання військової допомоги Україні, маючи переважаючі пацифістські суспільні настрої та глибоку структурну кризу бундесверу.

19 січня 2023 р. замість К. Ламбрехт міністром оборони ФРН став Б. Пісторіус. Він відомий публічною політичною підтримкою України у війні з РФ, наголошував, що Росія у війні проти суверенної України має зазнати поразки. Це викликало обурення проросійської частини німецького істеблішменту, представленої партіями «Альтернатива для Німеччини» та «Лівої партії». Спираючись на їхню позицію, 2 лютого 2023 р. з нагоди 80-річчя перемоги у Сталінградській битві російський диктатор заявив, що німецькі танки на «російській землі» є повторенням сумних сторінок Другої світової війни. Німецька преса обурювалась таким пересмикуванням історичних фактів, зазначаючи, що Путін не лише не вчив історію, але й нехтує уроками історії.

25 січня 2023 р. Бундестаг розглянув питання постачання роти танків «Леопард» для України. Того ж дня відбулася телефонна розмова президента України В. Зеленського і канцлера ФРН О. Шольца. Мова йшла про підтримку тренувальних місій. 1 лютого 2023 р. прем'єр-міністр України Д. Шмигаль провів переговори з головою фракції «Зелених» у бундестазі Катрін Герінг-Екардт щодо «танкової коаліції». 7 лютого 2023 р. президент України В. Зеленський провів переговори з міністром оборони ФРН Б. Пісторіусом. Німеччина надала Україні танки. 8 лютого 2023 р. у Парижі відбулися переговори канцлера ФРН О. Шольца, президента Франції Е. Макрона і президента України В. Зеленського, який закликав допомогти розбити РФ.

4 березня 2023 р. у Вашингтоні побував канцлер О. Шольц. Канцлер ФРН заявив, що виведення російських військ з території України є передумовою будь-яких переговорів. РФ намагалась мобілізувати свої мережі впливу, аби організувати у містах ФРН мітинги пацифістів, які вимагали припинити постачання зброї Україні. Але регулярні соціологічні опитування свідчили, що більшість громадян ФРН підтримувала всебічну допомогу Україні.

Висновки.

Впродовж тривалого часу в німецькій політиці побутували уявлення, що події в Україні не варті посилення ризику у відносинах з РФ. Й лише невдовзі з'явилося розуміння, що якщо не займатися РФ, вона займеться Євросоюзом. Тобто за умов, якщо Україна не стане перевагою для російської агресії, зіткнення РФ з НАТО стане неминучим. Зберігаючи відданість євроатлантичній орієнтації, Олаф Шольц свідомо дистанціювався від закликів французького президента Емануеля Макрона «враховувати російські інтереси безпеки».

Напередодні російського вторгнення в Україну та впродовж 2022 р. такий підхід був свідченням відсутності єдиної німецько-французької позиції щодо необхідності жорсткого курсу проти експансіоністських намірів РФ. У цю шпарину втискається російська пропаганда, яка працює на поглиблення розколу як всередині Євросоюзу, так і між ЄС і США. Власну лепту у блокування спільної політики ЄС вносила Угорщина, яка робила непоодинокі спроби накласти вето на рішення щодо виділення Україні військової та фінансової допомоги.

Загалом слід відзначити, що «злам епох» у німецькій зовнішній політиці відбувається вкрай непрогнозовано та болісно, як стосовно перегляду застарілих концепцій і схем політики, так і для еліт, які не встигають за динамікою історичного процесу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Deutsche – Russlandpolitik Korrektur forderung. URL: <https://www.zeit.de/politik/ausland/2022-01/deutsche-russlandspolitik-korrektur-forderung-sicherheitspolitik>
2. Härtel A. Das deutsch-ukrainische Verhältnis am des Post-Märkel-Ära. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr.69. 2021.
3. Klein M. Ukraine – Konflikt: Eskalation in Grenzen. URL: <https://www.swp-berlin.org/publikation/ukraine-konflikt-eskalation-in-grenzen>
4. Richter W. Moskau zieht Zusätzliche Truppen nahe der Ukraine und auf der Krim wieder ab. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr.39. 2021.
5. Richter W. Ukraine im NATO-Russland Spannungsfeld. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr.11. 2022.
6. Stewart S. Eine Robustere Russlandpolitik für die EU. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr.96. 2020.

7. Ukrainischer Botschafter Melnyk: Sanktionen gegen Russland müssen auf den Tisch. URL: <https://www.deutschlandfunk.de/sanktionen-gegen-russland-muessen-auf-den-tisch-102.html>

УДК 94(569.3)«2005»+327(73)+321«2010/2012»

Зелінський А.Л.

АРАБСЬКА ВЕСНА КРІЗЬ ПРИЗМУ «КЕДРОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКУ США НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Успіх «Кедрової революції», котра відбулася 2005 р. у Лівані значною мірою був спричинений відчутною підтримкою антисирійської опозиції з боку Сполучених Штатів Америки. Через 6 років США спробували підтримати, чи навіть впровадити, схожі сценарії побудовані на здебільшого ненасильницькому супротиві консолідованого громадянського суспільства у більшості країнах арабського світу під загальним гаслом Арабської весни. Проте, зрештою, Арабська весна жодним чином не виправдала західних, зокрема американських, очікувань. Причиною такого стану речей, на мою думку, стало механічне застосування ліванського досвіду до інших арабських країн без урахування як їхньої специфіки, так і ліванської винятковості. Зокрема, не було враховано популярність в арабських країнах потужного (переважно сунітського) фундаменталістського тренду, котрий з точки зору громадян низки близькосхідних держав виявився значно привабливішим від демократичних цінностей.

Ключові слова: Сполучені Штати Америки, Ліванська Республіка, Кедрова революція, Арабська весна, ісламський фундаменталізм.

Zelinskyi A.L. The Arab Spring through the prism of the ‘Cedar Revolution’: the context of U.S. policy in the Middle East.

The success of the ‘Cedar Revolution’, which took place in Lebanon in 2005, was largely due to the support of the anti-Syrian opposition from the United States of America. 6 years later, the US tried to support, or even implement, similar scenarios built on the mostly non-violent resistance of consolidated civil society in most countries of the Arab world under the general slogan of the Arab Spring. However, in the end, the Arab Spring did not meet Western, and particularly American, expectations. The reason for this, in my opinion, was the mechanical application of the of the Lebanese experience to other Arab countries without taking into account both their specificity and Lebanese exceptionalism. In particular, the popularity of a

powerful (mainly Sunni) fundamentalist trend in Arab countries was not taken into account, which, from the point of view of citizens of a number of Middle Eastern states, turned out to be much more attractive than democratic values.

Keywords: *United States of America, Republic of Lebanon, 'Cedar Revolution', 'Arab Spring', Islamic fundamentalism.*

Під поняттям «Арабська весна» як правило розуміється хвиля успішних і невдалих суспільно-політичних зрушень насильницького та ненасильницького характеру, котра протягом 2010-2012 рр. прокотилася майже усіма країнами арабського світу. Результатом цього масштабного явища стало повалення світських псевдо-республіканських диктаторських режимів З. бен Алі у Тунісі, Х. Мубарака у Єгипті, М. Каддафі у Лівії та А. Салеха у Ємені, а також здійснення незначних конституційних реформ у королівстві Марокко. Натомість, не зважаючи на протести різного ступеня інтенсивності, змогли встояти світські авторитарні та напівавторитарні режими Алжиру, Джибуті, Мавританії, Сирії та Судану. Також не зазнали відчутних змін традиційно міцні владні позиції правителів монархій Перської затоки (Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Оману, Катару та Кувейту) й ідеологічно спорідненої з ними Йорданії. Певним винятком з цього правила можуть служити масові протести у Королівстві Бахрейн, зрештою придушені завдяки прямому військовому втручанням об'єднаних збройних сил Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, а фактично – армії Саудівської Аравії.

У цій статті йдеться про відмінні й розділені у часі процеси – про спільну чи розрізнену реакцію на демократичні тенденції 2010-2012 рр., відомі як «Арабська весна», та хвилю масових протестів 2018-2019 рр. з боку прибічників світського авторитаризму та ісламського фундаменталізму, або про так звану «Арабську зиму».

Починаючи з 2011 р., Арабська весна опинилася у фокусі численних політологічних та історичних досліджень, присвячених суспільно-політичним, соціально-економічним, релігійно-ідеологічним, соціологічним, психологічним, демографічним і культурологічним аспектам зазначеного явища. Не маючи можливості бодай перерахувати усіх відповідних авторів, не кажучи вже про їхні різномасштабні, різноспрямовані й різновартісні тексти, обмежуся переліком співвітчизників, чії роботи, так чи інакше, містять наведений у цьому дослідженні фактологічний та аналітичний матеріал, пов'язаний з подіями Арабської весни. Протягом 2011–2012 рр. з'явилися перші, здебільшого описові й описово-аналітичні, публікації, авторами яких стали: І. Горобець, А. Мартинов [1], А. Захарченко [2], Ж. Ігошина [3], С. Зінько [4], М. Субх [5], В. Кокорський, К. Смирнова [6], С. Троян [7] та В. Швед, котрий не полишав тему Арабської весни й протягом подальшого часу [8; 9; 10]. Серед авторів, котрі здійснювали

більш чи менш успішні спроби постфактумного узагальнення й аналізу подій 2010-2013 рр. звертають на себе увагу: О. Бондар [11], В. Осьодло, Л. Будагьянц [12], І. Погорська [13], Л. Кияниця [14], М. Якубович [15], А. Ждамарова та С. Білан [16; 17]. Окремо слід згадати дві різнопланові книги, безпосередньо присвячені проблематиці Арабської весни. Йдеться про збірку журналістських репортажів і нарисів: «Майдан Тахрір. У пошуках втраченої революції» Н. Гуменюк [18] і про наукову монографію О. Богомолова: «Імена революції: дискурс Арабської весни» [19]. Згадана праця була покладена в основу докторської дисертації зазначеного дослідника на тему: «Дискурс Арабської весни: когнітивно-семантичний та комунікативно-функціональний аспекти (на матеріалі єгипетських медійних текстів)» [20].

Слід зазначити, що у сучасному інформаційному просторі у зв'язку з Арабською весною сформувалася низка усталених уявлень, котрі з різним ступенем слушності набули форми *communis opinio*. Одним з таких усталених поглядів, який цілковито поділяє й автор цих рядків, виступає положення про пряму чи бодай опосередковану причетність до протестних рухів у країнах арабського світу Сполучених Штатів Америки. Трагедія 11 вересня 2001 р. спонукала офіційний Вашингтон до початку жорсткої всеохоплюючої боротьби з ісламським тероризмом, базованим на ірраціональних екстремістських і фундаменталістських засадах. Один із напрямків цієї боротьби полягав у сприянні демократизації політичного життя ісламських країн, які здебільшого являють собою авторитарні диктатури чи абсолютні монархії. Досягнення зазначеної мети означало б створення широких можливостей для реалізації амбіцій місцевих позавладних харизматичних лідерів у межах легальної внутрішньополітичної боротьби. Такий стан речей призвів би до суттєвого зменшення бажаючих витратити власну енергію, організаторські здібності, матеріальні статки і, зрештою, життя своїх прибічників на досягнення ефемерних цілей ісламського фундаменталізму та світового джихадизму зокрема вже традиційним шляхом тероризування західного суспільства¹⁰. При цьому, схоже, що офіційний Вашингтон мав на увазі не тотальне позбавлення влади правлячих політичних лідерів (йдеться наприклад про таких союзників Сполучених Штатів, якими були З. бен Алі, Х. Мубарак, А. Салех, не кажучи вже про аравійських монархів), а саме демократизацію очолюваних ними політичних режимів.

Проте, масові народні протести, що відбувалися у межах Арабської весни призводили до чого завгодно, тільки не до встановлення демократій західного

¹⁰ Діаметрально протилежною логікою керуються володарі нафтових монархій Перської затоки. З їхньої точки зору, спонукання власних соціально активних підданих до зовнішнього джихадизму відволікає останніх від ідеї політичної боротьби на батьківщині і відповідно сприяє стабільності становища правлячих режимів.

зразку. У першому наближенні, вони породили і досі невщухаючі громадянські війни з яскраво вираженою ісламістською складовою у Сирії, Лівії та Ємені, або призвели до посилення чи навіть домінування політичних сил ісламістського характеру (як це сталося в Тунісі та Єгипті). Своєю чергою, з докладанням мінімальних зусиль протестні рухи приборкали правителі традиційних монархій, чия влада інституційно базується на ісламістських засадах фундаменталістського гатунку¹¹. Вищезгаданим винятком із зазначеного правила стали події, котрі мали місце у Бахреїні; однак слід враховувати, що у цій країні народні протести значною мірою базувалися на протистоянні представників двох ісламських конфесій: шіїтської народної більшості та сунітської владної меншості¹². Нарешті, навіть низка світських диктаторів, котрим вдалося зберегти свою владу (зокрема, йдеться про алжирського А. Бутефліку, суданського О. аль-Башира та сирійського Б. аль-Асада), спромоглися залишитися на плаву почасти завдяки союзу з певними внутрішніми чи зовнішніми ісламістськими силами. Таким чином, можна стверджувати, що події 2010–2012 рр. замість демократизації країн арабського світу сприяли вивільненню з ув'язнення «ісламістського джина».

З моєї точки зору, поблажливе споглядання з Вашингтону на події Арабської весни, або навіть відверте сприяння виступам, спрямованим проти правлячих режимів певною мірою було зумовлене паралелями, проведеними між вищезгаданими подіями та перебігом близької за часом Кедрової революції, котра відбулася у лютому-червні 2005 р. в Лівані [21, р. 5–14]. Зазначена подія, про яку писали: О. Волович [22], К. Кнію [23], У. Харріс [24], О. Сафа [25], Е. Зіссер [26], Е. Куртулус [27], В. Фарес [28, р. 131–147], А. Зелінський [29; 30] та ін., сама по собі небезпідставно розглядається на заході, і зокрема у США, як історія успіху. На користь успішного характеру та відповідності західним очікуванням Кедрової революції свідчить низка нижчеперерахованих обставин: 1) позитивні перетворення у Лівані відбулися не зважаючи на попереднє вбивство тодішнього лідера місцевої опозиції, екс-прем'єра Р. аль-Харірі; 2) не зважаючи на багатоконфесійність ліванського населення революційні зрушення було здійснено ненасильницьким шляхом; 3) результатом революції стало виведення з Лівану окупаційного сирійського збройного контингенту, підвладного дамаському режиму спадкового диктатора Б. аль-Асада, і повернення демократичних засад до політичного життя країни кедрів; 4) в ході

¹¹ Навіть у прозахідному Марокко під час референдуму 2011 р. щодо внесення демократичних змін до місцевої конституції значна частина населення підтримала запропоновані реформи лише з огляду на те, що їхнім ініціатором був сам король Могамед VI, котрий між іншим виступає найвищим релігійним авторитетом країни.

¹² Шіїтська релігійна меншина виступила головною рушійною силою локальних протестів й у сунітській Саудівській Аравії, безпосередньо причетній як до придушення заворушень у Бахреїні, так і до невдалих спроб приборкання шіїтських бойовиків у Ємені.

революційних подій поряд із загальною демократизацією ліванських владних структур мало місце часткове збереження позицій дореволюційних носіїв державної влади (зокрема, свої посади зберегли президент республіки Е. Лахуд і спікер парламенту Н. Беррі); 5) одним з наслідків Кедрової революції стало тимчасове послаблення ворожої до Сполучених Штатів радикальної воєнізованої шіїтської організації Хезболла; 6) не зважаючи на практику залучення до ліванського протестного руху ісламістів салафітського толку, сунітський джихадизм не набув політичної форми ні в революційному, ні у перші роки існування постреволюційного Лівану [31, р. 123-124, 134-135].

Усі вищенаведені чинники, з мого погляду, надавали США підстави сподіватися, що події Арабської весни у випадку кожної окремо взятої країни, за умов принагідно застосування ліванського рецепту, також призведуть до системної демократизації політичного життя при обмеженні, проте збереженні влади лояльних до Вашингтону правителів. По суті, можна навіть сказати, що Кедрова революція *post factum* мала сприйматися як своєрідний пілотний проект пізніших загальноарабських подій [21, р. 5-14]. Однак, як вже було зазначено вище, усі ці очікування себе не виправдали. При чому, такий стан речей був детермінований низкою суттєвих відмінностей між ліванськими подіями 2005 р. і реаліями Арабської весни.

Перш за все, слід мати на увазі винятковість Лівану на фоні інших держав арабського світу. Зокрема, йдеться про особливості конфесійної палітри країни кедрів. На відміну від інших арабських країн, у Лівані відсутнє абсолютне демографічне привалювання тієї чи іншої ісламської конфесії. На додачу, знову ж-таки, винятковою ліванською особливістю виступає наявність широкого, переважно прозахідного, християнського сегменту, котрий становить приблизно третину населення і має дуже вагоме представництво у владних структурах країни [32]¹³.

До того ж, ще з часів перебування Лівану у статусі французької підмандатної території (1920–1943 рр.), представники усіх світських конфесійних еліт країни кедрів глибоко перейняли засади легітимної політичної боротьби, притаманної демократичним суспільствам [33, р. 88-109]. До того ж, переваги подібного політичного *modus vivendi* набули у Лівані

¹³ Ілюстрацією конфесійного колориту ліванського політичного життя виступає принцип розподілу мандатів у місцевому однопалатному парламенті, котрий налічує 128 депутатів. Половина депутатських місць у ньому зарезервована за християнами, а друга половина – за мусульманами. Серед перших: 34 місця належать маронітам, 14 – православним, 8 – греко-католикам (мелькітам), 5 – вірним вірменської апостольської церкви, 1 – вірмено-католикам, 1 – протестантам, 1 – представникам інших немусульманських конфесій. Своєю чергою, 27 мусульманських місць закріплено за сунітами, 27 – за шіїтами, 8 – за друзами, 2 – за алавітами [32, с. 156]. При цьому, як друзів, так і алавітів можна вважати за мусульман лише з певним ступенем умовності.

особливої привабливості після кривавої громадянської війни 1975–1990 рр. [33, р. 193-252] і подальших 15-ти років сирійської окупації [34]. Водночас, не зважаючи на конфесійний колорит ліванського політикуму, переважна більшість місцевих політичних партій носить світський характер. Важливий виняток з цього правила становить фундаменталістська Хезболла, та й та почасти залежить від свого світського союзника – шиїтського руху Амаль (обидві партії становлять на ліванській політичній арені, так званий, «шиїтський дует»). Зрештою, під час Кедрової революції, Хезболла перебувала у таборі переможених сирійських лоялістів.

Окрім цього, на відміну від ситуації з Арабською весною, США мали необхідні важелі, за допомогою яких вони могли відчутно впливати на перебіг Кедрової революції. По-перше, йдеться про масштабну міжнародну підтримку, виражену у прийнятій 2 вересня 2004 р. резолюції Ради Безпеки ООН № 1559 щодо виведення сирійських військ з Лівану [35]; по-друге, мається на увазі можливість для потенційного збройного вторгнення до Сирії, котра з'явилася внаслідок встановлення Сполученими Штатами військового контролю над Іраком [36, р. 209-210; 37, р. 265].

Нарешті, якщо під час Кедрової революції США повною мірою могли розраховувати на політичну підтримку своїх близькосхідних союзників, зокрема Саудівської Аравії, то у випадку Арабської весни нафтові монархії Перської затоки нерідко виступали противниками демократичних віянь, які охопили країни регіону.

Виходячи з усього вищесказаного, можна прийти до висновку, що невинуваті очікування Сполучених Штатів Америки стосовно результатів Арабської весни, з-поміж іншого були зумовлені хибним розумінням як загальних регіональних тенденцій, так і місцевої специфіки кожної окремо взятої країни. В основі зазначеної цивілізаційної нестиківки, між іншим, могло перебувати неслухне розглядання подій Арабської весни через призму доволі успішної із західної точки зору ліванської Кедрової революції. Остання, значною мірою *post factum*, могла розглядатись як своєрідний пілотний проект, чий досвід заслуговує на мало не механічне застосування до реалій Арабської весни.

Список використаних джерел і літератури:

1. Горобець І., Мартинов А. Сирійський гордіїв вузол. *Зовнішні справи*. 2011. № 10. С. 30-33.
2. Захарченко А.М. «Арабська весна» у дзеркалі Європейських ініціатив. *Зовнішні справи*. 2011. № 10. С. 26-29.

3. Ігошина Ж. У полоні «Арабської весни». *Зовнішні справи*. 2011. № 11–12. С. 34-36.
4. Зінько С. Сирійський політичний пасьянс. *Зовнішні справи*. 2011. № 11–12. С. 37-39.
5. Субх М. Сирія: тунель без світла в кінці. *Зовнішні справи*. 2011. № 11–12. С. 40-43.
6. Кокорський В.Ф., Смирнова К.Є. Арабські революції: перспективи демократизації в регіоні. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Güeyu/2011_48/Güeyu48/P34_doc.pdf
7. Троян С.С. Арабські революції 2010–2011 рр. та їх наслідки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 19. С. 170-176.
8. Швед В. Арабська революція як вияв цивілізаційно–культурного ренесансу арабського світу. *Ісламознавчі студії. Науковий альманах*. 2013. С. 46-51. URL: <http://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/almanah–islamoznavchi–studiyi>
9. Швед В.О. Ісламський проект як підґрунтя феномену «Арабської весни»: головні актори, ключові моменти реалізації, провідні моделі. *Глобальна периферія в XXI ст.: засади, закономірності та умови цивілізаційного ренесансу*: Зб. наук. праць / ред. В.К. Гура. Київ: LAT&K, 2014. С. 346-367.
10. Швед В.О. «Арабська весна» у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 109–122.
11. Бондар О.М. Деякі політичні наслідки «Арабської весни». *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу* (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 218-220.
12. Осьодло В.І., Будагьянц Л.М. Виклики «Арабської весни»: соціально–психологічний та соціально–політичний аналіз. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 1. С. 48-57.
13. Погорська І.І. «Арабський вектор» сучасної зовнішньої політики США: глобальні підвалини і регіональні особливості. *Проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 8. С. 177-195.
14. Кияниця Л.Л. Зовнішня політика Туреччини в контексті «Арабської весни»: від ізольованої держави до претендента на регіональну гегемонію. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2014. Вип. 160. С. 49-53.
15. Якубович М. Плоди Арабської весни. *Український тиждень*, 14 січня 2017. URL: <https://tyzhden.ua/plody-arabskoi-vesny/>
16. Ждамарова А.В. «Арабська весна» як вектор трансформації Близького Сходу та Північної Африки у контексті зовнішньополітичних інтересів України. *Сумська старовина*. 2018. Вип. LIII. С. 63-70.
17. Ждамарова А., Білан С. Арабська весна та неконституційні зміни урядів в Африці. *Acta de Historia & Política: Saeculum XXI*. 2022. Вип. 4. С. 28-35.

18. Гуменюк Н. Майдан Тахрір. У пошуках втраченої революції. Київ: Політична критика, 2015. 320 с.
19. Богомолов О.В. Імена революції: дискурс Арабської весни. Київ: Видавничий дім Д. Бураго, 2018. 380 с.
20. Богомолов О.В. Дискурс Арабської весни: когнітивно–семантичний та комунікативно–функціональний аспекти (на матеріалі єгипетських медійних текстів): дис...докт. філол. наук. Київ: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2019. 444 с.
21. The Arab Spring: An Assessment Three Years. *The Henry Jackson Society*. 2014, April. 71 p. URL: <https://henryjacksonsociety.org/publications/the-arab-spring-an-assessment-three-years-on/>
22. Волович А.А. Ливан и Сирия после Харири: испытание на прочность. *Ближний Восток и современность*. 2005. Вып. 25. С. 273-309.
23. Knio K. Lebanon: Cedar Revolution or Neo-Sectarian Partition? *Mediterranean Politica*. 2005. No. 2. P. 225-231.
24. Harris W.W. Bashar al-Assad's Lebanon Gamble. *Middle East Quarterly*. 2005. Summer. P. 33-44.
25. Safa O. Getting to Arab Democracy: Lebanon springs forward. *Journal of Democracy*. 2006. No. 1. P. 22-37.
26. Zisser E. Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change. *Orient*. 2006. H. 4. P. 460-483.
27. Kurtulus E.N. «The Cedar Revolution»: Lebanese Independence and the Question of Collective Self-Determination. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2009. № 2. P. 195-214.
28. Phares W. The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East. N. Y.: Threshold Editions, 2010. 400 p.
29. Зелінський А. Вбивство Рафіка аль-Харірі: замовники та причини. Схід та Україна. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Схід та Україна: наук. конф. присвячена пам'яті Ярослава Дашкевича»*. 17–18 жовтня 2022 / ред. Я.В. Пилипчук. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2022. С. 102–106.
30. Зелінський А.Л. Ліванська Республіка у 2005–2023 рр.: здобутки Кедрової революції та спадщина сирійської окупації. *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 1(21). С. 176-195; № 2(22). С. 114–136.
31. Pall Z. Salafism in Lebanon: Local and Transnational Movements. / PhD diss. Utrecht: Utrecht University, 2014. 335 p.
32. Зелінський А.Л. Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 3. С. 151–171.
33. Traboulsi F. A History of Modern Lebanon. 2nd ed. L.: Pluto Press, 2012. 308 p.

34. El-Husseini R. Pax Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon. 2nd ed. Syracuse (NY): Syracuse University Press, 2012. 319 p.
35. United Nations Security Council Resolution S/RES/1559, 2004. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en>
36. McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. 2nd ed. New York, London: The New Press, 2014. 320 p.
37. Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76–2018. Leiden – Boston: Brill, 2018. 504 p.

УДК 327.355.4(510) «2022»

Цанко О.М.

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ЕВОЛЮЦІЮ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КНР ПІСЛЯ ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКОГО ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ НА ТЕРИТОРІЮ УКРАЇНИ У 2022 Р.

В статті розкривається основна сутність та зміст процесу еволюції зовнішньої політики КНР після початку російського повномасштабного вторгнення. Автор статті зазначає, що сучасна зовнішня політика керівництва держави є досить непослідовною і важкопрогнозованою. В оцінці російського повномасштабного вторгнення на територію України, китайські керманічі загалом зайняли позицію нейтралітету і невтручання. Серед основних внутрішніх та зовнішніх чинників, які впливають на цю політику, в першу чергу відносимо, необхідність розширення «життєвого простору» для КНР та його економіки, яка перетворилася у другу по величині економіку світу, а також прагнення її лідерів перетворити Китай у провідну країну світу. Тому свою нинішню зовнішню політику, КНР вибудовує, виходячи виключно із власних національних інтересів, що змушує цю країну постійно балансувати між обома сторонами конфлікту, намагаючись віднайти для себе максимальну користь.

В статті також робиться висновок, що подальший вектор еволюції зовнішньої політики КНР в сучасних умовах російсько-української війни, буде залежати напряду від успіхів України в цій війні та її якнайшвидшої перемоги над російським агресором.

Ключові слова: КНР, Україна, зовнішня політика, «китайська мрія», російське повномасштабне вторгнення, США, економічне зростання.

Tsapko O.M. Factors affecting the evolution of foreign policy of the People's Republic of China after the Russia's full-scale invasion on the territory of Ukraine in 2022.

The article reveals the main essence and content of the evolution of the foreign policy of the People's Republic of China after the beginning of the Russian full-scale invasion. The author of the article concludes that the foreign policy of the state leadership is rather inconsistent and difficult to predict. In assessing the Russian full-scale invasion of the territory of Ukraine, the Chinese leaders generally took a position of neutrality and non-interference. Among the main internal and external factors that influence this policy, we primarily include the need to expand the 'living space' for the PRC and its economy, which has turned into the second largest economy in the world, as well as the desire of its leadership to turn China into a leading country in the world. Therefore, the PRC builds its current foreign policy based solely on its own national interests, which forces this country to constantly balance between both sides of the conflict, trying to find the maximum benefit for itself.

The article concludes that the future vector of the evolution of the foreign policy of the People's Republic of China in the current conditions of the Russian-Ukrainian war will depend directly on Ukraine's success in this war and its quick victory over the Russian aggressor.

Keywords: PRC, Ukraine, foreign policy, 'Chinese dream', Russian full-scale invasion, USA, economic growth.

Російське повномасштабне вторгнення, яке розпочалося 24 лютого 2022 р. на територію України і злочини, які чинять російські загарбники на окупованих українських землях, викликали рішучий протест з боку всієї прогресивної світової спільноти. На сьогодні весь цивілізований світ надає українському народу всесторонню моральну, економічну, військово-політичну та гуманітарну підтримку у веденні війни проти російських агресорів. Що ж стосується сучасної зовнішньополітичної позиції КНР та ставлення її керівництва до російського вторгнення на територію України, то вона є досить невизначеною і важкопрогнозованою. Слід зазначити, що ця невизначеність прослідковується ще з початку російської агресії на територію України, яка розпочалася в лютому-березні 2014 р. Саме починаючи з цього періоду, китайське керівництво намагається уникати будь-яких різких зовнішньополітичних заяв, в яких містилася б чітка політична та міжнародно-правова оцінка російської агресії щодо України. Зазвичай керівництво цієї країни, дотримуючись принципу невтручання, обмежувалося заявами та закликами до української та російської сторін вирішувати свої проблеми шляхом дипломатичних переговорів. Така непослідовна і безпринципна політика привертає до себе увагу не лише через

впливову роль Китаю в світі в останні десятиліття, а й з огляду на її специфіку та особливості. За таких обставин, перед сучасними науковцями постала потреба визначити і з'ясувати основні чинники, які впливають на сучасну зовнішню політику КНР та визначають напрями її подальшої еволюції.

Ступінь дослідження теми. Питання зовнішньої політики КНР досліджуються в цілому ряді провідних установ України, до числа яких відносимо: Національний інститут стратегічних досліджень; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України; Державну установу «Інститут всесвітньої історії НАН України» тощо. Серед вітчизняних досліджень, які присвячені різним аспектам зовнішньої політики КНР слід відзначити праці О. Кожухара [1], В. Кіктенка [2], Є. Левитської–Доби [3] тощо. Питання зовнішньополітичних відносин України та КНР висвітлюються також у дискусійній аналітичній записці «Аудит Зовнішньої політики Україна-Китай» [4].

Однак, на сьогоднішній день, у зв'язку з російським повномасштабним вторгненням постала необхідність по-новому оцінити зовнішню політику КНР. Зважаючи на це, автор статті **ставить за мету** дослідити основні чинники які впливають на зміни зовнішньої політики сучасної КНР починаючи з 2014 р.

З метою досягнення зазначеної мети, автор намагатиметься **вирішити наступні завдання:**

- з'ясувати основні доктринальні засади, на яких формується зовнішня політика сучасної КНР;
- визначити основні внутрішні та зовнішні фактори, які впливають на її еволюцію;
- спрогнозувати подальший вектор еволюції зовнішньої політики КНР.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з періоду «великих реформ» або епохи Ден Сяопіна, КНР декларує мирну зовнішню політику, яка була спрямована на підтримку країн, що розвиваються та заперечення будь-яких претензій на світову гегемонію. Однак, стрімкий економічний і військовий модернізаційний розвиток, який відбувався в країні, починаючи з 1970-80-х рр. і який фактично перетворив КНР в країну з другою по величині, після США, економікою світу, спонукав її керівництво до зміни зовнішньополітичних пріоритетів.

Новим етапом у процесі еволюції зовнішньої політики КНР став прихід до влади на XVIII з'їзді КПК, що проходив у 2012 р., «п'ятого покоління» китайських лідерів, на чолі із Сі Цзіньпіном. У цей період нове керівництво країни зіштовхнулося з низкою складних внутрішніх і зовнішніх проблем. Зокрема, внутрішні проблеми стали наслідком попередніх двох десятиліть

стрімкого економічного зростання країни, яке, поряд з безсумнівним позитивом, супроводжувалося і рядом негативних процесів. До них, в першу чергу слід віднести: екологічні проблеми; посилення соціальної нерівності й напруги всередині китайської спільноти; загострення етнічних суперечностей; уповільнення, внаслідок світової кризи 2008–2009 рр., темпів зростання ВВП з 10% до 7-8% на рік тощо. Вирішення цих проблем вимагало не лише проведення дієвих соціально-економічних заходів, а й нової зовнішньої політики, яка б відповідала тогочасним геополітичним викликам і рівню розвитку країни. Тим паче, що економіка КНР і надалі залишалася експортоорієнтованою, і її подальший розвитку напряду залежав від загальної світової ринкової кон'юнктури та зовнішньополітичних процесів.

Починаючи з кінця 2012 р., керівництво КНР активізувало пошук нової моделі взаємовідносин із зовнішнім світом. На відміну від своїх попередників, які у зовнішній політиці дотримувалися настанов Ден Сяопіна, зокрема його гасла «Стриманість, стриманість і ще раз стриманість» [5, с. 240]. Сі Цзіньпін вже в перші місяці дав зрозуміти, що Китай більше не має наміру залишатися в стороні від вирішення важливих глобальних проблем, навіть якщо вони напряду не стосуються країни [6].

У листопаді 2012 р. Сі Цзіньпін запропонував нову концепцію, яка отримала назву «китайська мрія». Вона передбачала перетворення КНР у сильну і багату державу, вирішення проблеми бідності, потужне національне і культурне відродження, яке базувалося на давній китайській духовно-філософській традиції тощо [7]. Найбільш повно ця концепція була розкрита у виступі Сі Цзіньпіна в Нью-Йорку на 70-й Генасамблеї ООН 28 вересня 2015 р. Зокрема, Сі Цзіньпін закликав створити міжнародні відносини нового типу, серцевиною яких повинно стати співтовариство обопільного зиску і спільної долі, і виділив п'ять ключових принципів для успіху такої трансформації [8].

Перший принцип полягає в тому, що партнерські відносини країн можливі тільки тоді, коли кожна держава буде ставитися до іншої як до рівної і постійно проводити консультації, прагнути до взаєморозуміння. Суверенітет і територіальна цілісність є недоторканими. Принцип суверенітету – це також невтручання у внутрішні справи незалежних країн; право всіх країн обирати свій суспільний лад і шлях розвитку; заперечення політики формування блоків і односторонніх дій.

Другий принцип стосується, необхідності створення нової системи безпеки, основою якої буде справедливість, законність та формування необхідних умов задля стабільної безпеки та недопущення війни.

У відповідності до **третього принципу**, світ має перейти до відкритого, інноваційного, інклюзивного, взаємовигідного розвитку, а добробут

майбутнього неможливо будувати на хиткому фундаменті ринку, який не має моральних обмежень.

Щодо **четвертого принципу**, то на думку китайського керівництва, держави мають здійснювати міжцивілізаційний діалог, який повинен ґрунтуватися на умовах поваги і толерантності, обміну найкращим і гармонійному співіснуванню.

П'ятий принцип стосувався того, що людство має побудувати екологічну цивілізацію, що передбачає зняття основні суперечності між подальшою індустріалізацією і захистом природи [8].

Слід зазначити, що у викладених китайським лідером принципах вбачаються претензії КНР на геополітичне лідерство і прагнення керівництва цієї країни нав'язувати світовій спільноті свої правила зовнішньої політики. Тут слід також мати на увазі, що перед КНР на той час, постала гостра потреба у розширенні власного «життєвого простору».

В подальшому, керівництво КНР зробило ставку на створення всіх необхідних внутріполітичних та зовнішньополітичних умов, що мали сприяти реалізації вищезазначених завдань [9]. Зокрема, в 2013 р. КНР виступила з ініціативою «Одним пояс, один шлях» – безпрецедентного за масштабом плану розвитку транспортної інфраструктури на всьому Євразійському континенті, яка має зв'язати єдиною розгалуженою транспортною, логістичною та комунікаційною мережею різні континенти світу, у першу чергу Азію, Європу та Африку. Пізніше цей проєкт було поширено і на американський континент. Дана ініціатива зорієнтована на посилення взаємодії між країнами, що розвиваються з різних континентів. І саме Китай, за баченням його керівництва, як найбільша в світі країна, що розвивається, має бути лідером та взяти відповідальність за посилення ролі таких держав у світових процесах. З метою фінансового забезпечення проєкту за ініціативи Китаю було створено Азійський банк інфраструктурних інвестицій, Новий банк розвитку БРІКС та Фонд Шовкового шляху. 140 країн та 32 міжнародні організації підписали 206 документів про співробітництво. ООН визнала «Один пояс, один шлях» проєктом глобального масштабу. Очікувалося, що в його рамках буде залучено від 2,5 до 3 трлн дол. Майбутнє країни Сі Цзіньпін поєднує саме з цією ініціативою. Успішна реалізація проєкту залежить від забезпечення належних умов для його функціонування. Тому питанню підтримки безпечного середовища керівництво Китаю надає важливого значення. Як зазначає з цього приводу С. Кошовий: «Потенційно на країни, що беруть участь в проєкті «Один пояс, один шлях», припадає 55% світового ВВП, 70% населення планети і 75% всіх відомих енергоресурсів» [10].

Активізація зовнішньополітичної діяльності КНР символізувала зростання глобальних амбіцій Китаю [11]. При цьому, Китай все більше позиціонував себе як протипага Заходу [12].

Важливою віхою у подальшій еволюції зовнішньої політики КНР став XIX з'їзд Комуністичної партії КНР у жовтні 2017 р. під час якого голова Сі Цзіньпін у загальних рисах виклав пріоритетні завдання на майбутнє. На цьому з'їзді, зокрема, зазначалося, що «велике відродження китайської нації» буде головним пріоритетом політики країни аж до 2049 р., який стане роком святкування столітнього ювілею створення КНР. До цього часу країна мала стати «сучасною могутньою соціалістичною державою». Сі Цзіньпін також заявив, що соціалізм з китайською специфікою вступив у нову епоху, що означало, що китайська нація встала на ноги та стала жити кращим життям, що дозволило їй перетворитися на сильну і могутню [13].

На думку більшості експертів, вищезазначені заяви Сі Цзіньпіна на з'їзді, свідчать про претензії Китаю на світове лідерство. Як підтвердження цього висновку, особливо знаковим є виступ на з'їзді тогочасного міністра закордонних справ Китаю Ван І., який зазначав, що в епоху глобалізації країни мають якнайменше демонструвати силу і більше співпрацювати в умовах спільних загроз. За словами доповідача, Китай буде розширювати глобальну мережу партнерств. Як партнер, на якого можуть розраховувати всі сторони, він буде й надалі на рівних звертатися до усіх країн, незалежно від їхніх розмірів, сили і добробуту, буде виступати за діалог і політичне врегулювання як за єдиний підхід до вирішення суперечок і протиріч [14].

При цьому, Китай виступає рішучим противником створення однополярного світу на чолі з США. З китайської точки зору, США вже стали на безповоротний шлях послаблення гегемонії. США характеризується лідерами держави, як «одинок наддержав», але не «єдиний повелитель». Однак вважається, що, хоча міжнародний порядок зараз рухається від однополярності до багатополарності, Китай ще не зможе перехопити ініціативу та переформатувати сучасний світоустрій у біполярність [15]. З розумінням, що мирне піднесення Китаю триває, Сполучені Штати, як вважають в КНР, розглядатимуть Китай з більшою увагою або навіть приймуть певне мирне «остаточне врегулювання». Це призведе не лише до прийняття провідної позиції, яку Китай може отримати за рівнем ВВП, обсягу зовнішньої торгівлі й економічних впливів в Азії, але й прийняття взаємного стратегічного стримування між Китаєм і США. США також повинні приймати військовий паритет з КНР або навіть незначну перевагу Китаю над США, що в результаті призведе до мирного возз'єднання двох сторін Тайванської протоки. Це означає, що США повинні прийняти Китай як нову стратегічну наддержаву [3, с. 96].

Таким чином, керівництво КПК формулює основний зовнішньополітичний постулат сучасної зовнішньої політики Китаю – мирне співіснування з усіма народами. На перший погляд ця ідея здається банальною і очевидною, оскільки будь-яка держава, навіть КНДР, постійно декларує свою прихильність до миру в усьому світі [3, с. 98]. Однак теорія не завжди відповідає практиці, а декларації конкретним крокам. Особливо, якщо ми говоримо про таких активних геополітичних гравців, як, наприклад, США та РФ, які час від часу для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей використовують військові методи, то Китай на їхньому тлі зі своєю миролюбною риторикою виглядає переконливіше.

Наприклад, за даними Стокгольмського інституту досліджень проблем миру (SIPRI), Китай посідав лише п'яте місце у списку країн, які володіють найбільшою кількістю ядерного озброєння. «У 2017 році у світі налічується 14 935 ядерних боєголовок (в 2016 р. ця цифра становила 15 395). 93 відсотки світового ядерного арсеналу припадає на дві країни: Росія має загалом 7 000 ядерних боєголовок, США – 6 800, з них на озброєнні перебувають відповідно 1 950 і 1 800. Решта розподілена між сімома державами: Францією, Великобританією, Китаєм, Індією, Пакистаном, Ізраїлем і Північною Кореєю» [16].

Отже, Китай, який має величезні економічні можливості, до останнього часу не займався активно гонкою озброєнь та не інвестував колосальні кошти в модернізацію і виробництво нових типів ядерного озброєння, щоб наздогнати і перегнати РФ, США та інші країни, вважаючи за краще більш мирні шляхи здійснення своєї зовнішньої та оборонної політики.

Розв'язана в 2014 р. Москвою війна проти України оцінювалась керівництвом КНР, виходячи із вищезазначених зовнішньополітичних засад. Як правило, у своїх заявах, які стосуються українсько-російської війни, КНР зазначала, що в цьому конфлікті є винуватими обидві сторони, і тому закликає ці сторони сісти за стіл переговорів та шукати компроміс. Тим самим китайські керівники оправдували російську агресію щодо України, підтримуючи її як в економічному, так і в політичному плані. Це, в свою чергу, визначає багатовекторну, багаторівневу і багатовимірну дипломатичну концепцію, на якій ґрунтується сучасна дипломатія Китаю із китайською специфікою.

Окрім того, на офіційному рівні КНР заявляла, що українсько-російська війна є з економічної точки зору невигідна країні, оскільки вона завдає значної шкоди реалізації проекту «Один пояс-один шлях». Окрім того, КНР визнавала, що запроваджені західними країнами, санкцій проти Росії та її країни-поплічника Білорусі суттєво скоротило рух вантажів з Китаю до Європи, а керівництво ЄС також зупинило дію всеохоплюючої інвестиційної угоди з КНР [16].

Для розуміння еволюції китайської зовнішньої політики слід також розуміти і специфіку китайського світосприйняття. Так, за словами міністра закордонних справ України у 2014–2019 рр. П. Клімкіна, на сьогодні ми намагаємося зрозуміти китайську позицію крізь двояку призму, а саме вона більш проросійська – чи більш проукраїнська? Хоча насправді ця політика в першу чергу є прокитайською. На практиці, це означає, що Китай хоче й сподівається одночасно працювати і з Україною, і з Росією. Звісно, по-різному, але не приймаючи нічиєї позиції і, понад те, не наближаючись ні до чиєї позиції й отримуючи зиск із обох [17].

Однак, російське повномасштабне вторгнення, яке розпочалося в лютому 2022 р. змусило владу Китаю інакше поглянути на власну зовнішню політику. Зокрема, як повідомляють західні ЗМІ, китайські керманічі, зважаючи на військово-стратегічні невдачі РФ у цій війні, почали задумуватися про покращення відносин із західними країнами [17]. Тим самими, Китай намагається пом'якшити для себе наслідки російської агресії.

Однак, саме в цей період КНР черговий раз проявив зовнішньополітичну непослідовність і двоякість у своєму ставленні до російського повномасштабного вторгнення на територію України. Так, на початку лютого 2022 р., за двадцять днів до вторгнення Росії в Україну, Володимир Путін зустрічався з китайським лідером Сі Цзіньпіном. Після тієї зустрічі з'явилася спільна заява про дружбу між обома країнами, яка «не має меж», а «у співпраці немає заборонених зон» [18].

В перший день повномасштабного російського вторгнення Китай відмовився його таким називати, паралельно зазначивши, що «українське питання має дуже складне історичне підґрунтя». Саме ж міністерство закордонних справ КНР закликала обидві сторони «проявити стриманість» [18].

28 лютого 2022 р. міністр закордонних справ Китаю Ван Веньбінь заявили, що потрібно поважати та підтримувати суверенітет та територіальну цілісність усіх країн. У своїй заяві він також зазначав, що «цього принципу Китай послідовно дотримується». Однак, вже під час голосування у Генасамблеї ООН за резолюцію на підтримку України 2 березня 2022 р. Китай утримався, хоча в документі йшлося саме про підтримку територіальної цілісності України, а Росію закликали вивести свої війська .

У середині березня 2022 р., у західних ЗМІ з'явилася інформація, що Росія просить Китай про військову допомогу. Однак, у посольстві Китаю в Україні заявили, що ніколи про такі прохання не чули. За словами посла Фань Сяньжуна, Китай є стратегічним партнером України та підтримуватиме її в економічному плані.

В цьому ж місяці війну в Україні прокоментував Сі Цзіньпін, який зазначав що «це зовсім не те, що хочеться бачити Китаю» [18]. Однак, будь-

якого засудження дій Росії не було, навпаки, МЗС КНР постійно наголошувало про «непорушність дружби» КНР і РФ. У квітні Сі Цзіньпін висловив свій сум з приводу подій в Україні, але в контексті того, що у разі подальшої ескалації на відновлення світової економіки підуть роки чи десятиліття. Китайська сторона також заявляла, що українсько-російська війна може призвести до виникнення третьої світової війни в якій КНР «не є зацікавленою» [19].

В липні 2022 р. керівництво КНР у своїх зовнішньополітичних заявах стало ще більш радикальним, звинувативши США у «розпалюванні кризи» в Україні [18]. Однак, на осінь 2022 р., риторика Китаю дещо змінилася. КНР знову виступив за мирне врегулювання, зазначивши, що «жодна країна не стоїть вище за інших, жодна країна не повинна зловживати своєю силою, щоб залякувати інші суверенні країни» [19].

Незважаючи на це, у жовтні 2022 р. Китай знову утримався під час голосування у Генасамблеї ООН – цього разу під час голосування за резолюцію проти анексії Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей. Крім того, Китай голосував проти резолюції щодо створення механізму компенсації Україні збитків, завданих внаслідок російського вторгнення [20].

Така, лояльна по відношенню до Росії політика КНР пояснюється тим, що, на відміну від складної діалектики відносин між США і КНР, російсько-китайські зв'язки виглядають стабільнішими, особливо у економічній та військово-технічній сферах. Так, за оцінками аналітиків аналітичного центру Stratfor, Китай відіграватиме важливу роль у зовнішній і внутрішній політиці Росії. Зокрема, після 2014 р., як найбільший торговий партнер Росії, Китай допоміг їй послабити економічну залежність від Заходу. Окрім того, в період з 2018 по 2022 р. суттєво активізувалася інвестиційна політика КНР в російській економіці, зокрема в сфері енергетики, транспорту та сільського господарства. Крім того, Пекін допомагав Москві в її намаганнях зміцнити свої фінансові системи і кіберможливості [21].

У період 2018–2022 рр. взаємодія між РФ і Китаєм проходила по лінії координації підходів щодо ситуації на Корейському півострові, Близькому Сході і в Північній Африці, в Україні та навколо іранської ядерної програми. В рамках багатосторонньої дипломатії російсько-китайська співпраця підтримувалася в ООН, «Групі двадцяти», АТЕС, БРІКС, ШОС. В цей час, значно активізувалася співпраця КНР і Росії в енергетичній сфері. Зокрема, китайська економіка споживала в добу 1,5. млн. барелів російської нафти зі значною ціною знижкою [21].

Окрім того, враховуючи обставини, які виникли в результаті війни, керівництво КНР змушене реагувати на застереження з боку Заходу щодо згортання відносин з Пекіном у випадку надання підтримки російським окупантам. Тому китайське керівництво стримано поставилося до запитів

кремлівських лідерів щодо надання військово-технічної підтримки, натякнувши, що воно не підтримує загарбницької політики щодо України. У результаті відмова керівництва Китаю постачати до РФ комплектуючі для військової техніки та надавати інші форми військово-технічної підтримки поставило останню в складні умови.

В 2023 р. політика КНР стосовно України і надалі характеризувалася нечіткістю та двозначністю. Зокрема, у лютому 2023 р. напередодні роковин російського вторгнення, Китай не підтримав запропоновану Україною резолюцію, яка закликала РФ зупинити бойові дії та вивести свої війська з України. Своєю чергою, 24 лютого 2023 р. МЗС КНР оприлюднило заздалегідь анонсований позиційний документ щодо війни в Україні («Позиція Китаю з політичного врегулювання української кризи»).

Цей документ містив 12 констатуючих принципів:

1. повага до суверенітету всіх країн;
2. відмова від «менталітету холодної війни»;
3. припинення воєнних дій;
4. відновлення мирних переговорів;
5. вирішення гуманітарної кризи;
6. захист цивільного населення та військовополонених;
7. забезпечення безпеки атомних електростанцій;
8. зменшення стратегічних ризиків;
9. сприяння експорту зерна;
10. припинення «односторонніх санкцій»;
11. збереження стабільності промислових ланцюгів і ланцюгів поставок;
12. сприяння «постконфліктному відновленню» [22].

Однак і після оприлюднення цього плану, Китай не засудив Росію за повномасштабне вторгнення в Україну, а викладені 12 пунктів лише підтвердили попередню позицію щодо її «нейтрального» ставлення до російсько-української війни, в якій КНР не підтримує відкрито жодну зі сторін.

Висновки.

Підсумовуючи вищезазначене можна стверджувати, що зовнішньополітична доктрина КНР ґрунтується на визначенні цієї держави як однієї з лідируючих геополітичних сил, яка намагається запровадити у світову політику власні цінності, підходи та правила. Відповідно, свою нинішню зовнішню політику китайське керівництво вибудовує, виходячи виключно із власних економічних та геополітичних інтересів. При цьому із кожної ситуації її керівництво намагається отримати для себе максимальну користь.

Цими ж інтересами і визначається ставлення КНР до нинішньої російсько-української війни. Китаю вигідна ослаблена у військовому і економічному плані

Росія, однак йому критично не вигідно довести російську державу до повного або часткового колапсу, що, на думку китайських лідерів, може принести фундаментальні ризики у всіх сферах життя КНР.

Стосовно США та країн Європи, то керівництво КНР на сьогодні не готове вступати з ними у відкритий конфлікт, вважаючи, що це зможе, з одного боку завдати шкоди китайській економіці, оскільки зазначені країни є головними зовнішньоекономічними партнерами та інвесторами, з другого боку – КНР не зацікавлена у подальшій ескалації воєнно-політичного протистояння з ними через о. Тайвань. При цьому, як Китай, так і США, незважаючи на складнощі у їхніх взаєминах в останній час, зрештою зацікавлені у стабільних і тривалих відносинах.

Тому, зважаючи на все вищезазначене, автор статті робить висновок, що подальший вектор еволюції зовнішньої політики КНР в умовах російсько-української війни буде залежати напряму від успіхів України в цій війні та її якнайшвидшої перемоги над російським агресором.

Список використаних джерел і літератури:

1. Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Історія та географія»*. 2013. Вип.47. С. 107–112.
2. Кіктенко В. Сучасна модель російсько-китайських відносин: асиметричне стратегічне партнерство. *Східний світ*. 2016. № 2–3. С. 26-33.
3. Левитська-Доба Є.О. Концептуальні засади зовнішньополітичного курсу Китайської Народної республіки у ХХІ ст. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 93-100.
4. Гончарук А, Гобова Є., Кіктенко В., Коваль О., Кошовий С. Аудит зовнішньої політики: Україна – Китай. К., 2016. 19 с.
5. Седнев В.В. Еволюція зовнішньої політики КНР у 80-90-х рр. *Сходознавство*. 1999. № 7–8. С. 240.
6. Первая зарубежная поездка, продолжающая начатое и имеющая далеко идущие значение. Министерство иностранных дел Китайской Народной Республики. МИД КНР. URL: <http://www/fmprc.gov.cn/rus>
7. Тлумачення «Китайська мрія» 19 серпня 2013 р. Міністерство закордонних справ Китайської Народної Республіки URL: <https://www.mfa.gov.cn/ce/cgcal//chn/lgxw/t1067611.htm>
8. Виступ Сі Цзіньпіна на загальних дебатах 70-ї Генеральної Асамблеї ООН 28 вересня 2015 р. URL: http://www.xinhuanet.com/world/2015-09/29/c_1116703645.htm

9. Xi Pledges «Great renewal of Chinese nation». Nov. 29, 2012. *Xinhua*. http://news.xinhuanet.com/english/china/2012-11/29/c_132008231.htm
10. Тань Уцзюнь. Украина придает большое значение укреплению двустороннего сотрудничества в рамках «Пояса и пути». URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2018/0118/c95181-9316982.html>
11. Внешняя политика Китая по «Си Цзиньпину». URL: <https://inosmi.ru/politic/20180124/241263620.html>
12. Виступ Сі Цзіньпіна на саміті бізнес-лідерів АТЕС. Державна рада Китайської Народної Республіки. 08 жовтня 2012 р. URL: http://www.gov.cn/ldhd/2013-10/08/content_2501676.htm; Deepen Reform and Opening up and Work Together for a Better Asia Pacific. Address by H.E. Xi Jinping President of the People's Republic of China To the APEC CEO Summit. Sept. 10, 2013. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t1088517.shtml
13. Зовнішня політика Китаю по Сі Дзіньпіну. URL: <http://dspace.opu.ua/jspui/bitstream/123456789/7740/1/10-1.pdf>
14. В Китае призвали страны меньше демонстрировать силу и больше сотрудничать. URL: <https://ria.ru/world/20180302/1515588724.html?inj=1>
15. Yuan P. China's strategic choices. *Contemporary International Relations*, 2019. №20. С. 21.
16. Сандерс Л., Елкина А. SIPRI: Ядерные вооружения активно модернизируются. *Deutsche Welle*. 03.07.2017. URL: <https://p.dw.com/p/2fa49>
17. Клімкін П. Китайський маджонг. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/kitajskij-madzhonh.html>
18. Закляті друзі. Як змінилося ставлення Китаю до Росії після її військових невдач в Україні. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64246356>
19. Позиція Китаю щодо російської воєнної агресії проти України. URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/pozytsiia-kytaiu-shchodo-rosiiskoi-voiennoi-ahresii-proty-ukrainy.html>
20. Китай у війні росії проти України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3681565-kitaj-ta-rosijska-vijna-proti-ukraini-dinamika-lutogo-2023.html>
21. Moscow Looks to the East. URL: <https://worldview.stratfor.com/article/2018-annual-forecast/eurasia>
22. Китай оприлюднив свій «мирний план» щодо війни в Україні. Що до нього увійшло? URL: <https://suspilne.media/395696-kitaj-opriludniv-svij-mirnij-plan-sodo-vijni-v-ukraini-so-do-nogo-uvijlslo>

ІСТОРИЧНЕ ПРОЧИТАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ

Дискурс з питань зовнішньої політики як необхідна системна складова прийняття рішень і вироблення відповідних сценаріїв, а також знаходження відповідей на складні питання сучасності у зовнішньополітичній діяльності будь-якої держави має реалізувати національні інтереси кожного суб'єкта міжнародних відносин. Реалізація цієї політики починається із світового визнання держави суб'єктом міжнародного права та визнанням права захисту цього статусу, що уможливорює розбудову договірно-правової сітки документального підтвердження державного існування.

Двосторонні та багатосторонні відносини з іноземними державами постійно еволюціонують і концептуально змінюються під впливом світової і регіональної кон'юнктури. У цьому постійно змінному калейдоскопі іноді важко спрогнозувати подальший хід подій і політичне майбутнє. До вирішення зазначених проблем і залучається зовнішньополітичний і дипломатичний дискурс, про що йтиметься у статті.

Ключові слова: зовнішньополітичний дискурс, регіональна кон'юнктура, фашизація, прогнозні сценарії.

Chekalenko L.D. Historical dimension of foreign policy discourse in Ukraine.

Discourse on foreign policy issues, as a necessary systemic component of decision-making and the development of relevant scenarios, as well as finding answers to complex questions of modernity in the foreign policy activities of any state, is designed to realize the national interests of each subject of international relations. Steps to the implementation of this policy begin with the world recognition of the state as a subject of international law and granting the right to protect this status, which enables the development of a contractual and legal network of documentary confirmation of state existence. Such a contractual and legal basis can be quite strong, which depends on the scale of state interests, as well as the international weight and influence of the state entity.

Relations with foreign countries of bilateral and multilateral dimensions are constantly evolving and conceptually changing under the pressure of global and regional conditions. And in this constantly changing kaleidoscope, it is quite difficult to predict the further course of events and the political future. Foreign policy and diplomatic discourse deals with these problems, which will be discussed in the presented article.

Keywords: historical roots, foreign policy discourse, regional situation, rascism, predictive scenarios.

Постановка проблеми. Основні принципи зовнішньої політики відображають традиційні історичні цінності держави, кредо національної політики і сутність її існування. Кожна держава встановлює дипломатичні, економічні, торговельні, освітні, культурні та політичні відносини з іншими країнами, підтримує і розвиває відповідні стосунки. До того ж, бере участь у діяльності міжнародних організацій та неурядових спілок. Держави утворюють дво- і багатосторонні союзи, що є складовими системи міжнародних відносин. За своїми ознаками системи є рухливими утвореннями, які, як і держави, також змінюються й еволюціонують, або з позитивним, або з негативним сенсом.

Зовнішня політика окреслює і реалізує визначені цілі, що є національним інтересом. Через зовнішню політику нація намагається донести світові свої національні цілі. Держава, здійснюючи свою зовнішню політику на засадах міжнародного права, не може ігнорувати вироблені і прийняті цивілізованим світом норми буття, а також канони міжнародної моралі. Більше того, стратегічне позиціонування в зовнішніх діях вимагає оцінки природи чотирьох основних складових, які змінюють світ та визначають його динаміку: взаємозалежність, складність, швидкість і невизначеність. Глобальна взаємозалежність є визначальною характеристикою нашого часу. Глобалізація означає жити у світі, в якому людина, спільноти, об'єднані в держави, все більше залежать одне від одного в досягненні своїх цілей, розмиваючи диференціації внутрішньої і зовнішньої політики. Місцеве і національне стають глобальним, і навпаки. Взаємозалежність у результаті економічних, політичних і культурних процесів, глобалізація в результаті технологічної та інформаційної залежності набувають системного характеру. Жодні політичні пріоритети не можуть бути досягнуті без урахування цієї взаємодії між нашою країною й іншими.

Мета статті полягає у розкритті суті зовнішньополітичного дискурсу, визначенні його складових, а також дослідженні практики застосування цього методу в політиці будь-якої держави, та України зокрема.

Огляд публікацій. Праці, присвячені загальним проблемам дискурсу, в яких не йдеться про дискурс в Україні, – це наукові публікації видатних аналітиків з теорії і практики міжнародних відносин Юргена Хабермаса [1], Мартіна Хайдеггера [2], Пітера Дальгрена [3], Девіда Х'юма [4], Мішеля Фуко [5] та ін. Роботи згаданих авторів є концептуально різнобарвними щодо напрямків аналізу і структурних висновків, однак корисними у концептуальному відношенні.

Серед дискусійних питань, які обговорюються науковим загалом, є такі, на які досі нема відповіді. Зокрема, як розвиватиметься глобальна динаміка в умовах протистояння США та Китаю. Або яким чином можна модифікувати взаємозалежність між Україною та її агресивним сусідом, що розв'язав жорстоку війну з порушенням усіх норм міжнародного права.

В Україні в результаті війни руйнується економіка, інфраструктура, розхитується гуманітарна складова, піддається випробуванню стійкість нашого народу. Україна змушена долати ці виклики, прагнути до ефективного протистояння, а також адекватно готуватися до можливих майбутніх сценаріїв. З

огляду на ситуацію, що склалася, доцільно аналізувати досвід поколінь і застосовувати в зовнішньополітичному дискурсі моделі і відповідні механізми історичних, дипломатичних, економічних і комунікативних надбань.

У науковій чи популярній літературі відсутнє чітке визначення політичного дискурсу, хоча є різноманітні спроби описання цього явища. Представники філологічних наук «вивели» безліч різноманітних літературних дискурсів із сотень жанрів і різновидів літературних творів, поділивши вже наявні поняття на різноманітні вузькі тлумачення.

У політологічній науці відомі *три види* операціоналізації дискурсу в сучасному розумінні цього явища. Перший стосується дискурсивних практик у політичному процесі, до яких залучені всі учасники: від політиків і організацій до громадян. Другий різновид дискурсу – це інформація, де описані ідеї, позиції, інтереси політичних суб'єктів, які обговорює суспільство. Третій – це тексти виступів і самі виступи професійних політиків або декларації політичних установ, тобто позиційні документи представників влади і політичних партій усіх рівнів. Ця модель дискурсу об'єднує зокрема оратора та аудиторію.

Відповідаючи на запитання, що ж таке *політичний дискурс*, можна погодитися з наступним визначенням: політичний дискурс – це сукупність усіх мовних актів, що використовуються в політичних дискусіях, а також правил публічної поведінки, які сформувалися згідно з наявними традиціями та перевірені досвідом. Отже, політичний дискурс є насамперед рефлексією спілкування людей.

Дипломатичний дискурс також заснований на спілкуванні, однак його визначення більш розлоге і конкретизоване, оскільки він має професійні відмінності й особливості, яких не мають інші дискурси. Отже, дипломатичний дискурс є окремим типом дискурсу, основними ознаками якого є *інтердискурсивність* – масовий адресат, використання кооперативних та конфронтаційних стратегій; *ритуалізація* – діалогічність-бесіда, а також *персуазивність* – переконування.

Політичний і дипломатичний дискурси спрямовані на майбутній контекст, а складові культурного й інформаційного дискурсів – на минулий (літературний, наприклад) чи нинішній стан (інформаційний – ЗМІ). Порівняно з іншими, майбутні контексти є виграшними, оскільки їх важко заперечити і неможливо своєчасно перевірити.

Свої ідеї зовнішньополітичний дискурс проголошує найактуальнішими, а отже і найкращими. Яскравим доведенням такого сенсу є те, що цей дискурс творить образ і навіть модель ворога, доводить його негативи. Саме ворог увесь час винен у тому, що ситуація є не такою, як планувалося. Ворог завжди цементує суспільство, змушує його діяти.

Отже, якщо політичний дискурс моделює інтереси суспільства у внутрішній політиці, його формують «внутрішні» автори і споживачі, а їхні очікування і бажання в ньому заздальгідь «умонтовані». Натомість дипломатичний дискурс формують вітчизняні автори й іноземні споживачі. При цьому часто дискурсивні вміння політика важать більше за його особистісні риси.

Сьогодні аналітики виокремлюють такі дискурси, як політичний, дипломатичний, теле- і радіодискурси, газетний, театральний, кінодискурс, літературний, дискурс паблік рілейшнз (Pi-Ap), рекламний дискурс, релігійний, філософський, економічний тощо. Цей список можна продовжувати, оскільки дискурсів імовірно є стільки ж, скільки є професій. Поняття дискурсу асоціюється також з усіма виявами комунікації в суспільстві, а філологи у багатьох текстах сприймають дискурс як вияв культурної комунікації. Як бачимо, поняття дискурсу є таким широким, що визначення цього явища поки що важко сформулювати. Відтак дискурс і надалі залишається «розмитою» категорією.

Сучасне поняття дискурсу походить від французького «*discours*» – промова, розмова на якусь тему, що вказує на єдність процесу мовлення та ситуації, в якій воно відбувається. Такий погляд, зокрема, охоплює перебіг мовлення, його передумови, обмеження та результати, позамовний контекст, невисловлені цілі й наміри, які супроводжують акт мовлення.

У латинській мові слово «*discursus*» означало «розмова про щось». У значенні «спілкування» воно відоме в класичній латині, а в середньовічній латині набуває додаткового значення – «міркування». Вважають, що першим у значенні, близькому до сучасного, це слово вжив американський лінгвіст Зелліг Харріс в статті «*Discourse Analysis*» (1952 р.). Дослідник звертав увагу на вивчення мовних одиниць, довших за одне речення, з урахуванням соціальної ситуації, в якій вони існують [6]. Як науковий термін, «дискурс» оформився у працях французького мовознавця Еміля Бенвеніста на початку 1970-х рр. [7]. Філософського змісту цей термін набув завдяки роботам Мішеля Фуко, зокрема «*Порядок дискурсу*» (1971 р.). За визначенням М. Фуко дискурс – це сукупність висловлювань, що належать до однієї й тієї ж системи формацій. Саме так можна говорити про кліматичний дискурс, дискурс економічний, дискурс природничої історії чи дискурс психіатрії [5]. У філософії дискурс – це також міркування, в якому кожна наступна логічна ланка залежить від попередньої й зумовлює наступну. Термін «дискурсивне мислення» можна вживати як синонім логічного або раціонального мислення.

Різноманітні дискурси, що є носіями конкретних покликань, виконують свої визначені місії. Мета політичного дискурсу, наприклад, – боротьба за владу, наукового – встановлення істинності й закономірності, педагогічного – соціалізація, навчання людини, рекламного – просування товару або певного стилю поведінки. Мета зовнішньополітичного дискурсу – реалізація зовнішньополітичних завдань держави. Своєрідним є релігійний або фідейстичний дискурс. Деякі учені подають його як рівнозначний іншим, а деякі вказують на відмінність фідейстичної комунікації від інших типів спілкування. Зокрема американський соціолог Роберт Белла визначив релігію як особливу систему комунікації – «символічну модель, яка формує людський досвід – і пізнавальний, і емоційний» [8].

Зовнішньополітичний дискурс є результатом існування окремого суспільства у зовнішньому середовищі, що дає нам змогу краще зрозуміти, як формуються зовнішньополітичні рішення, як обирають прийнятні варіанти

розв'язання проблем, та як ці рішення співвідносяться з позиціями інших іноземних урядових і неурядових структур. Розглядаючи зовнішню політику як складний результат політичного життя суспільства і держави, корисно знати аналітичні моделі зовнішньополітичних процесів, щоб висвітлити їхню динаміку й допомогти пояснити, як держави здійснюють свою зовнішню політику, реалізують міжнародні відносини, докладаючи дипломатичних зусиль. На переконання авторки цієї статті, ці складові дипломатичного і зовнішньополітичного дискурсу необхідно об'єднувати, а не розділяти.

В рамках аналізу конкретної ситуації основні моделі зовнішньополітичного дискурсу запропонував американський аналітик та науковець Грем Т. Еллісон у книжці «*Сутність рішення: Пояснення кубинської ракетної кризи*» [9]. Г. Еллісон виокремив як первісні три моделі – модель раціонального суб'єкта, модель бюрократичної політики та модель організаційного процесу. До них у якості автономних чинників Г. Еллісон залучив також міжгалузеву політичну модель та модель політичного процесу. Для того, щоб фахівець з міжнародних відносин ефективно аналізував зовнішню політику в цілому, переконував дослідник, необхідно визначити відносні сильні та слабкі сторони кожної із них і зрозуміти шлях вибору, який сприятиме зовнішньополітичному виграшу.

Отже, прийняття зовнішньополітичних рішень – це процес, що охоплює різних суб'єктів, діяльність яких прямо чи опосередковано впливає на формування та реалізацію зовнішньої політики. Без логічно сформульованої зовнішньої політики держава зазвичай втрачає свою позицію та повагу у світових справах, і врешті-решт не зможе досягати своїх цілей та реалізувати національні інтереси. Зовнішньополітичний дискурс необхідний для кращого розуміння дій влади та процесів прийняття політичних рішень на світовій арені.

Кожний підхід до дипломатії пропонує унікальний набір потенційних недоліків та переваг, а також наголошує на важливості залучених політичних суб'єктів та структур та на тому, як вони працюють для досягнення визначених цілей зовнішньої політики.

З лютого 2022 р. основний зміст зовнішньополітичного і дипломатичного дискурсів України становило питання, як захистити Україну від агресивного нападу з використанням зовнішньополітичних механізмів – двосторонньої та багатосторонньої допомоги й заступництва з боку міжнародних організацій. 22–26 грудня 2022 р. в Києві відбулася конференція послів України під гаслом: «Війна і нові горизонти у світі». Її головна тема стосувалася протидії повномасштабній агресії Росії проти України. Президент України В. Зеленський, який взяв участь у роботі форуму, визначив пріоритетні завдання дипломатів з відсічі російській агресії та просування національних інтересів України у світі. Посли отримали чіткі вказівки щодо реалізації запропонованих В. Зеленським ініціатив, зокрема Формули миру, а також гарантування продовольчої безпеки у світі [10].

Дослідження причин агресії Росії проти України сприяло виявленню різноманітних точок зору на сучасні події. Вивчення низки історичних документів сприяло розвінчуванню ідеї про начебто «неготовність» Росії до

війни, «непродуманість російських дій», дезавуванню вкинutoї в інформаційний простір України тези про намагання України набути членства в НАТО як причину російського вторгнення. Без історичного дискурсу було би неможливим проаналізувати причини ситуації, що склалася, виявити прогалини у договірно-правовому полі, у попередньо прийнятих документах, на які спирається співробітництво на двосторонньому та багатосторонньому рівнях, а також діяльність у міжнародних організаціях.

Політичний дискурс допомагає скласти цілісну картину першопричин і планів нападу Росії на Україну 24 лютого 2022 р. Україна потрібна Росії як політична, економічна і духовна підпора. Росія зацікавлена у сировинних ресурсах України, зокрема в уранових покладах, рідкоземельних металах, титані, марганці, залізній руді, енергетичних ресурсах тощо. Привабливими для Росії є не тільки професійні трудові ресурси України і кваліфікована робоча сила, а й інтелектуальний і науковий потенціал, розвинутий військово-промисловий комплекс. До того ж Україна має свою прадавню історію, плеає культурні раритети, історичні пам'ятки, серед яких безліч православних культових споруд – стародавніх і сучасних соборів і церков. Кілька десятків історичних пам'яток України визнано надбаннями світової культури, які охороняються ЮНЕСКО [11].

Внаслідок російської агресії були вкотре спростовані сподівання на дієвість механізмів колективної безпеки на рівні ООН. За положеннями Статуту ООН налічена правами та обов'язками захищати світ від війни. Хоча ця організація не є військовим об'єднанням, вона має всі важелі впливу на агресора: може визначати, нейтралізувати і відповідно карати за злочини проти людства. З приводу України, ООН мала задіяти відповідні механізми, покликана припинити війну. Так, у Статуті ООН йдеться про зобов'язання всіх держав (згідно зі статтею 2) утримуватися від погрози силою або застосування сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави.

Світова спільнота, реагуючи на російську агресію проти України, в рамках ООН ухвалила пакет резолюцій, який підкреслює необхідність відновлення миру, забезпечення суверенітету, незалежності, єдності і територіальної цілісності України [12]. 23 лютого 2023 р. 11-та надзвичайна спеціальна сесія ГА ООН 141 голосом «за» підтримала резолюцію «Про справедливий і сталий мир в Україні», яка вимагає від Росії припинити агресію та вирішити питання деокупації Криму і Донбасу. Резолюція спирається на резолюцію 1974 р. про визначення агресії як дій, коли одна держава використовує збройну силу проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, та вимагає відновлення суверенітету, незалежності, єдності та цілісності України включно з її територіальними водами.

Звернення України до ООН, засудження російської агресії, визнання Росії агресором роблять актуальним наступний не менш важливий дискурс, а саме про правомірність членства Росії в ООН. У Статуті ООН досі немає згадки про членство Росії. Йдеться лише про СРСР як постійного члена Ради Безпеки ООН. Отже, Росія на відміну від України й Білорусі ніколи не була членом ООН. Суть така, що Росія та СРСР – це окремі держави, різні суб'єкти міжнародного права,

яких у жодному разі не можна ототожнювати. Коли СРСР 1991 року зник як суб'єкт міжнародного права і як геополітична реальність, його членство в ООН мало бути автоматично припинене. Однак того ж року його місце у Генеральній асамблеї та Раді Безпеки ООН, всупереч Статуту захопила Росія, безпідставно оголосивши себе «державою-продовжувачем» СРСР. На підтримку членства РФ в ООН та постійного місця в Раді Безпеки в обхід Статуту Організації «спрацювали» також дружні відносини між пострадянськими республіками й «особисті контакти» перших осіб США та Росії.

Чому Росія – правонаступниця Радянського Союзу? І на яких підставах вона займає місце в Генеральній Асамблеї ООН і постійне місце у найвищому за впливовістю структурному органі – Раді Безпеки ООН? Після розпаду СРСР 1991 р. США розглядали Російську Федерацію як державу – його єдину правонаступницю. Інших правових підстав чи документів, на яких ґрунтується правонаступництво, немає. Жодних рішень РБ та ГА ООН щодо прийняття РФ до ООН не було схвалено. Більше того, у статті 23 Статуту ООН немає згадки про Росію в переліку постійних членів Ради Безпеки. І Секретаріат ООН не оприлюднив відповідних документів стосовно кваліфікаційних кроків із набуття членства РФ в Організації, які зобов'язані пройти всі пошукачі членства і які пройшли цим шляхом на відміну від Росії. Отже, Росія була визнана де-факто правонаступницею насамперед через страх США перед радянським ядерним спадком. У результаті: Росія успадкувала місце СРСР у Раді Безпеки ООН, прийняла всю власність СРСР, всі міжнародні договори та зобов'язання Радянського Союзу і стала єдиною ядерною державою на пострадянському просторі.

За період існування ООН можна спостерігати прецеденти щодо зміни статусу держав: розпад, розмежування, об'єднання та утворення нових держав. До того ж усі охочі набути членство проходили відповідну процедуру, передбачену Статутом ООН. Про застосування ст. 4 Статуту ООН, що регулює питання набуття членства в ООН, свідчить, наприклад, досвід Пакистану. 1947 року розпалася Британська Індія і на її території утворилися нові держави – Індійський Союз і Пакистан, Індія успадкувала право членства в ООН, а Пакистан мав спеціальну процедуру оформлення власного членства в цій організації. Інший приклад висвітлює ситуацію щодо ротації країн – претендентів на членство в ООН. Так, Тайвань був замінений Китайською Народною Республікою в Раді Безпеки 1971 року. Для цього знадобилася підтримка двох третин голосів Генеральної Асамблеї. Отже, є прецедент. І такі зміни можливі з міжнародної волі.

«Протиснувши» через ООН питання свого членства та переступивши через Статут ООН, Російська Федерація не тільки не дотримується положень Статуту ООН, вона грубо порушує його.

Чи є вихід у цій ситуації й чи можна віднайти певні механізми в самій системі ООН для розв'язання проблеми? Оскільки немає правового документа, на підставі якого Росія є правонаступницею Радянського Союзу як постійний член Ради Безпеки ООН, цей фактичний статус може бути переглянуто і на підставі інших порушень таких принципів.

Проаналізувавши події, а також відповідні міжнародні документи, слід звернути увагу на такі компоненти міжнародної практики, які можуть бути використані для розв'язання проблеми в інтересах України. Насамперед це обов'язок доброї волі або *обов'язок сумлінності*. Стаття 2 Статуту ООН встановлює зобов'язання, що всі її учасники, щоб забезпечити права та вигоди, які випливають із членства, мають сумлінно виконувати взяті на себе зобов'язання згідно із Статутом. Ця формула міститься і в преамбулі резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо агресії проти України. Сумлінність відіграє важливу роль у зверненні України до Міжнародного суду, в якому вона стверджує, що юридичні аргументи, що їх надає Росія для виправдання вторгнення, суперечать добросовісній реалізації Конвенції про геноцид 1948 року. Отже, згадане вище положення Статуту ООН може стати основою для правового аргументу протидії агресору – постійному члену Ради Безпеки.

Наступне положення – *принцип неприпустимості зловживання правом*. Згідно з ним постійний член Ради Безпеки ООН (у цьому разі агресор) не має права блокувати подальші резолюції Ради Безпеки, спрямовані на виконання основної мети цієї установи всупереч інтересам постійного члена Організації.

Організація Об'єднаних Націй є відповідальною за мир і стабільність у всьому світі, за життя і добробут людей. Відповідальність за захист культурного надбання людства покладено на спеціалізовану структуру ООН – Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), засновану 16 листопада 1945 р. Україна набула членства в ЮНЕСКО 12 травня 1954 р.

Російська агресія спричинила пряму загрозу ряду об'єктів світової культурної спадщини, зокрема Херсонесу Таврійського, який є пам'яткою світової цивілізації та центром зародження християнства у слов'янському ареалі, де прийняли хрещення київські князі та звідки почалася християнізація всього краю.

Кримський півострів був і є особливо важливим також і для Росії. насамперед тому, що Крим – це геостратегічний об'єкт і тактичний плацдарм для контролювання не тільки Чорного й Азовського морів, а й виходу у Середземномор'я. Водночас він пов'язаний з обґрунтуванням російської ідеології і засадничої концепції історичного походження Росії. Походження від Візантійської імперії – колиски християнства. Крим – останній клаптик візантійської величчч – колишнього центру християнства, центру світової цивілізації та культури. Натомість, на думку українського історика Я. Дашкевича, сучасна Росія слабо пов'язана з історичними коренями слов'янства, адже «татаро-монголи були «хрещеними батьками» московської державності» [13]. Тому сучасна російська ідеологія прагне підкорити українство, привласнити собі Київську землю й історію України. Отже, сучасний зовнішньополітичний дискурс включає широке обговорення і обґрунтування зазначених питань з метою розвінчування намірів Росії привласнити собі українську історію через фальсифіковане так зване «обґрунтування тягlostі російської історії» і замовчування або знищення історичної правди.

На думку авторки цієї статті, нові риси російського менталітету підтверджують сповзання російської владної системи до фашизму [14, 15].

Формування витоків російського фашизму спостерігалось ще за імперських часів. Новітнє ж поняття «рашизм» є поєднанням слів «Росія» та «фашизм». За роки, що минули зі встановлення «Дня Росії» (на честь ухвалення Декларації про держаний суверенітет РРФСР 12 липня 1990 р.) російські ідеологічні інституції сформулювали основи так званої «нової доктрини». Серед її складових – «особлива цивілізаційна місія», «оновлена історія», «перевага і зверхність» над іншими народами, тоталітаризм та імперіалізм російського типу, виключно «російське православ'я» тощо.

Рашизм, за переконанням авторки, – це різновид тоталітарної, фашистської ідеології, симбіоз основних принципів фашизму/нацизму та сталінізму. Це не лише ознака правлячого режиму, це – соціально-політичний рух, який заохочує все населення РФ до зміни суспільної свідомості. Типовим виявом рашизму є брехня і своєму народові, і зовнішньому світу. Згадаймо Й. Геббельса: «Брехня має бути така блюзнірська, щоб нікому й на думку не спало, що це брехня» [16]. Мета рашизації: прибрати з дороги Україну, яка стоїть на перешкоді зовнішній експансії. Відтак Україна стала полем битви демократії з автократією, добра зі злом.

Погляди авторки статті співпадають із визначенням і трактуванням російського фашизму в працях зарубіжних авторів. Так, британський журналіст Лоуренс Брітт, узагальнюючи досвід семи фашистських режимів – від Гітлера до Піночета, сформулював їх спільні риси у формі 14 ознак [17]. Співставлення ідей багатьох авторів дозволяє виявити основні риси російського фашизму:

1. Посилення націоналізму.
2. Знецінення людини та її прав. Найжорстокішим втіленням тоталітарного режиму стали катівні та масові страти в окупованих районах України.
3. Пошук ворога. Внутрішнім ворогом для нацизму був єврейський народ (як зазначав У. Еко) [18], а для рашизму ворогом є не тільки етнічні українці, а й всі громадяни України.
4. Мілітаризація країни.
5. Поширення сексизму.
6. Тотальний контроль за засобами масової інформації, освітою, наукою.
7. Ядром ідеології рашизму є консервування культурної відсталості та руйнування цивілізаційних засад.
8. Використання карального апарату, що працює в умовах таємності та без обмежень.
9. Пропаганда – зокрема через холдинг «Russia today».
10. Захист великого бізнесу.
11. Попрання людської гідності.
12. Потурання злочинам.
13. Протекціонізм та корупція.
14. Згортання демократії.

З перерахованими вище ознаками фашизму/нацизму, виявленими такими огладачами та вченими, як Роже Бурдерон, Лоуренс Брітт, Умберто Еко, а також Дж. Стенлі та Тімоті Снайдер, збігаються і авторські характеристики російського фашизму. При цьому до рашизму додаються й нові риси, характерні

для Росії: економічна та інтелектуальна відсталість від західних демократій, низький рівень освіти широких верств населення, ідеологічно зомбоване суспільство тощо.

Видатний учений, нобелівський лауреат у галузі фізіології та медицини Іван Павлов вважав, що джерелом фашизму в Росії став більшовицький переворот 1917 року, після якого більшовики сіяли «у культурному світі не революцію, а з величезним успіхом фашизм» [19].

Про різні прояви та форми фашизму пишуть американський філософ, професор Єльського університету Джейсон Стенлі у книзі «Як працює фашизм» [20] та його колега, історик Тімоті Снайдер [21] – автор роботи «Про тиранію: Двадцять уроків ХХ століття». На думку цих авторів, фашизм існує і зараз. Розмірковуючи про причини виникнення фашизму, Т. Снайдер звертає увагу на світові тенденції розхитування демократії, обстоює громадянську відповідальність всіх спільнот за нинішні історичні процеси й попереджає людей про цю небезпеку.

Висновки.

Якщо за своїми характеристиками рашизм нещодавно був подібний до італійського фашизму, то сьогодні рашизм повністю відповідає ознакам німецького нацизму, оскільки прагне до знищення інших цивілізацій та народів, реалізує геноцид.

Поглиблений дискурс з питань внутрішньої і зовнішньої політики Росії свідчить, що політика російського керівництва тяжіє до нацизму. Російське керівництво вважає ліквідацію СРСР приниженням спадку колишньої імперії. За президентства Б. Єльцина Росію, яка на той час очолювала могутній Радянський Союз, свої ж керівники «опустили» до рівня республіки. Низхідний тренд відображали програш у холодній війні, глибока криза економіки й посилення економічної відсталості, які стимулювали прагнення до реваншу.

Пропаганда рашизму зосереджена здебільшого на питаннях-закидах, пов'язаних з Україною:

- у розвалі СРСР винна Україна, яка має за це «заплатити»;
- геополітична незалежність України є загрозою для Росії. Для виправдання свого втручання російська пропаганда поширює тезу про те, що Україна «є геополітичною аномалією»;
- російське керівництво пропагує ідею поглинання українського народу як частини «єдиного цілого» з росіянами і білорусами з метою створення потужного «суперетносу» та збільшення людських ресурсів імперії;
- стратегія президента РФ спрямована на жорстку централізацію його особистої влади: у країні запроваджено систему президентських представників по федераціях, краях і областях. Представники президента на місцях мають владу більшу, ніж місцеві представницькі органи. Вони керують і приймають рішення, й фактично здійснюють постійний контроль за всім і всіма, тобто виконують роль «государева ока».

Сьогодні рашизм своїми агресивними діями заявив світу про власне бачення свого місця та ролі не тільки в євразійському просторі, а й у всьому

світі. В умовах ескалації війни Україна шукати засоби протистояння та захисту, впроваджувати механізми покарання агресора. Це передбачає застосування санкцій, звернення до Міжнародного суду, залучення до захисту миру всіх світових трансрегіональних та субрегіональних структур безпеки, зокрема НАТО.

Список використаних джерел і літератури:

1. Habermas J. *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. Polity Press, 1985. 225 p. URL: https://old.tsu.ge/data/file_db/anthim/07.pdf
2. Sharr A., Unwin S. Heidegger's hut. *Architectural Research Quarterly*. 1 March 2001. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Heidegger%27s-hut-Sharr-Unwin/e4d6b2193ef648f953681e8fb9ea1baad1591f94>
3. Dahlgren P. *The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation*. 21 Aug. 2006. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10584600590933160>
4. [Hume D.] *Political discourses*. By David Hume Esq. Edinburgh: printed by R. Fleming. 1752. URL: <http://ia600201.us.archive.org/28/items/humespolitical00humeuoft/humespolitica100humeuoft.pdf>
5. Фуко М. Порядок дискурса. Лекция. 2020. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/777>
6. Harris Z.S. *Discourse Analysis: a sample text*. *Language*. 1952. Vol. 28, No. 4. P. 474-494.
7. Бенвенист Э. *Словарь индоевропейских социальных терминов*. Пер. Ю.С. Степанов. Москва : Директ-Медиа, 2007. 1124 с. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=36056>.
8. Белла Р. *Религия в человеческой эволюции: от палеолита до осевого времени*. Пер. с англ. (Серия «Богословие и наука»). М. : ББИ, 2019. XXX, 741 с. URL: https://standrews.ru/assets/files/Books/Nauka-i-bogoslovie/BBI_Bella_Evolution_otrivok.pdf
9. Vanhoonacker S., Wangen P., Graham T. Allison, The Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis. Lodge M., Page E.C., Balla S.J. (eds). *The Oxford Handbook of Classics in Public Policy and Administration*. Oxford University Press, 2015. P. 272-286.
10. Конференція послів України під гаслом: «Війна і нові горизонти у світі». 23 грудня 2022 р. URL: <https://mfa.gov.ua/news/konferenciya-posliv-ukrayini-2022-vijna-i-novi-gorizonti-u-sviti>
11. Українські об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО. Центральний державний електронний архів України: URL: <https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions/unesco/>

12. Перун В., Кравченко О. Генасамблея ООН підтримала резолюцію «Про справедливий і сталий мир в Україні». 23 лютого 2023 р. URL: https://lb.ua/world/2023/02/23/546924_genasambleya_oon_pidtrimala.html
13. Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі. URL: <https://universum.lviv.ua/journal/2011/6/dashk.htm>.
14. Чекаленко Л. Фашизм-рашизм ХХІ століття. *Всесвіт*. 2023. № 2. URL: <https://www.vsesvit-journal.com/curiosities/fashyzm-rashyzm/>
15. Czekalenko L. Rosyjski faszyzm. URL: <https://polskienowiny.pl/opinie/rosyjski-faszyzm/>
16. Методи Геббельса: за що путін вихваляє кривавого нацистського пропагандиста. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/metody-hebbelsa-za-shcho-putin-vykhvaliaie-kryvavoho-natsystskocho-propahandysta-223021.html>.
17. Четырнадцать признаков фашизма по Лоуренсу Бритту. URL: <https://www.psychologies.ru/wellbeing/14-priznakov-fashizm>.
18. Умберто Еко: 14 ознак фашизму. *Ua Post*. 13 травня 2023. URL: https://www.uapost.us/blog/umberto-eko-14-oznak-fashyzmu/?fb_comment_id=3352654384758366_4429419210415206
19. Ципко А. Дефекты русского ума: чего опасался академик Павлов. Поиск врагов стал доминирующим трендом российской общественной мысли. URL: <https://www.mk.ru/social/2018/09/13/defekty-russkogo-uma-chego-opasalsya-akademik-pavlov.html>
20. Stanley J. How fascism works. The politics of us and them. (New York : Random House, 2018. 240 p.
21. «Про тиранію» Тімоті Снайдера: аналіз та резюме. URL: <https://www.getstoryshots.com/uk/books/on-tyranny-summary/>

УДК 94:339.97

Рудич С.Ф.

ВСЕСВІТНІЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ФОРУМ В ДАВОСІ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ, КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ

Стаття присвячена Всесвітньому економічному форуму (ВЕФ) – міжнародній неурядовій організації з резиденцією в Женеві, діяльність якої спрямована на розвиток міжнародної співпраці практично по всьому світу, і яка розуміє свою Місію, як прагнення до поліпшення стану світового порядку шляхом залучення представників бізнесу, політичних, наукових та інших лідерів суспільства до формування глобальних, регіональних та галузевих порядків денних.

Автор мав наметі, дослідивши діяльність ВЕФ протягом усього періоду його існування, значення яке згадана міжнародна організація мала для України,

оцінити перспективність участі нашої держави у щорічних засіданнях Форуму в майбутньому перед лицем глобальних світових викликів та триваючої повномасштабної російської агресії проти нашої держави задля досягнення справедливого миру та забезпечення безпеки у світі в цілому та на європейському континенті.

В процесі дослідження вдалося прослідкувати, як змінювався порядок денний та загальна глобалістична повістка щорічних засідань ВЕФ протягом усіх трох більше п'ятдесяти років його існування, починаючи з аналізу наслідків для світового бізнесу ключових подій 1990-х рр., розпаду біполярної системи відносин та нового стану світової економіки і закінчуючи формуванням у 2019 р. глобальної архітектури управління в епоху четвертої промислової революції.

Особлива увага була приділена концепціям засновника та одвічного керівника Форуму – професора Женевського університету К.Шваба та його оновленому у 2020 р. так званому Давоському маніфесту, у якому вчений у черговий раз просував свою ідею капіталізму зацікавлених сторін або «капіталізму стейкхолдерів», яка отримала розповсюдження іще із середини 1980-х рр. З огляду на усталену актуальність формування глобальної економічної повістки вдалося виокремити декілька ключових аспектів, що характеризують майбутнє та перспективи ВЕФ.

Ключові слова: Всесвітній економічний форум, глобальна повістка, глобальні виклики, ізоляціонізм, стейкхолдер, маніфест, конкуренція.

Rudych S.F. The World Economic Forum in Davos: historical overview, current challenges, and a conceptual look to the future.

The article is dedicated to the World Economic Forum (WEF) – an international non-governmental organization based in Geneva, which activities are aimed at the development of international cooperation almost all over the world, and which understands its mission as striving to improve the state of the world order by involving business, political, scientific representatives and other leaders of society to the formation of global, regional, sectoral agendas.

Having studied the WEF's activities throughout the entire period of its existence, the author aimed to assess the significance of this international organisation for Ukraine and to evaluate the prospects of our country's participation in the WEF annual meetings in the future in the face of global challenges and the ongoing full-scale Russian aggression against our country in order to achieve a just peace and ensure security in the world as a whole and on the European continent.

The research has shown how the agenda and the general globalist agenda of the WEF annual meetings have changed over the course of its fifty years of existence, starting with an analysis of the consequences for global business of the key events of the 1990s, the collapse of the bipolar system of relations and the new state of the world economy, and ending with the formation of the global governance architecture in the era of the fourth industrial revolution in 2019.

Particular attention was paid to the concepts of the Forum's founder and long-time leader, Professor K. Schwab of the University of Geneva, and his so-called

Davos Manifesto, updated in 2020, in which he once again promoted his idea of 'stakeholder capitalism', which has been widespread since the mid-1980s. Given the ongoing relevance of shaping the global economic agenda, the author has identified several key aspects that characterise the future and prospects of the WEF.

Keywords: *World Economic Forum, global agenda, global challenges, isolationism, stakeholder, manifesto, competition.*

Остаточний занепад постбіполярної міжнародної системи відносин, зміна порядку денного міжнародної безпеки, загострення протистояння між так званими глобальними Заходом і Півднем, поява загроз транснаціонального характеру спонукають звернути увагу на діяльність міжнародної організації, до щорічних засідань якої, як правило, на початку року прикута загальна світова увага. У цьому зв'язку автором робиться спроба збагнути значення діяльності Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum) або ВЕФ - міжнародної неурядової організації з резиденцією в Женеві, діяльність якої спрямована на розвиток міжнародної співпраці практично по всьому світу, і яка розуміє свою Місію, як прагнення до поліпшення стану світового порядку шляхом залучення представників бізнесу, політичних, наукових та інших лідерів суспільства до формування глобальних, регіональних, галузевих порядків денних. Щорічна зустріч під егідою Форуму, яка проводиться у швейцарському курортному місті Давос, об'єднує близько 2500 вищих керівників бізнесу, міжнародних політичних лідерів, обраних інтелектуалів та журналістів з метою обговорення найбільш актуальних питань, що стоять на даний момент перед світовим співтовариством. Зустрічі традиційно проходять наприкінці січня кожного року, порядок денний чітко не окреслюється, що дає можливість проведення дискусій з різних актуальних питань світової політики та економіки [1].

Форум був заснований у 1971 році професором Женевського університету німецького походження Клаусом Швабом, який у 1971-2002 рр. обіймав посаду професора університету в Женеві. У 1971 р. їм було створено Європейську конференцію менеджменту, на якій обговорювалися і просувалися новітні концепції економічного розвитку. З 1979 почав видавати щорічник «Global Competitiveness Report», в якому друкувалися статті про економіку, конкуренцію і досвід підприємництва у всьому світі. Згодом К.Шваб заснував фонд, який стає об'єднавчою платформою для обговорення глобальних проблем провідними політиками, економістами та інтелектуалами, а у 1987 р. це об'єднання було названо Всесвітнім економічним форумом (World Economic Forum). У 1998 спільно зі своєю дружиною Клаус Шваб засновує фонд «Schwab Foundation for Social Entrepreneurship», в 2004 заснував фонд «Форум молодих лідерів глобалізації» (The Forum of Young Global Leaders). К. Шваб є членом безлічі опікунських рад і рад директорів різних підприємств, удостоєний великою кількістю державних нагород, є почесним професором багатьох університетів [2]. Співзасновником Форуму виступив відомий науковець, почесний консул України в Женеві протягом багатьох останніх років свого життя, українець за походженням Богдан Гаврилишин.

Спочатку організація існувала як Європейський форум менеджменту, а у 1987 році перетворилася на Всесвітній економічний форум, розширивши свої рамки та переформатувавшись у платформу для рішення міжнародних конфліктів, і саме у цій іпостасі ВЕФ вдалося посприяти досягненню декількох помітних результатів. Зокрема, 1988 р. у Давосі було підписано Декларацію між Грецією і Туреччиною, яка тепер відома як «Давоська», в наслідок чого між сторонами припинилися бойові дії. У 1992 р. на річних зборах ВЕФ президент ПАР Ф.В. де Клерк зустрівся з лідером Африканського національного конгресу Н. Манделою. Згодом, у 1993 р. цим діячам було присуджено Нобелівську премію миру за мирний перехід до нерасового державного правління у Південній Африці. В рамках ВЕФ-1994 міністр закордонних справ Ізраїлю Ш. Перес і голова ОВП Я. Арафат досягли попередньої згоди щодо сектору Газа та Єрихону [1]. На даний момент членами форуму є понад 1000 великих компаній та урядових організацій з різних країн світу. Форум щороку проводить близько шести-восьми регіональних нарад в Латинській Америці та Східній Азії, а також ще дві щорічні зустрічі в Китаї та ОАЕ.

Україна бере участь у роботі Форуму, починаючи з січня 1992 р., коли на цьому міжнародному заході відбулася презентація нових незалежних держав, утворених на теренах колишнього СРСР. Під час роботи ВЕФ-1992 було досягнуто домовленості про вступ України до МВФ, велися переговори про умови сплати зовнішнього боргу та залучення іноземних інвестицій. 1995 р. у Давосі розпочалися переговори про вступ України до СОТ. У наступні роки обговорювалися питання, зокрема, про перетворення ЧАЕС. на екологічно безпечну зону, про можливість реалізації проектів розбудови по території нашої держави транспортних комунікацій «Європа–Азія», вирішувалося питання фінансування об'єкту «Укриття» ЧАЕС як передумови закриття станції [3].

Загалом же, якщо прослідкувати, як змінювався порядок денний щорічних засідань ВЕФ протягом усіх майже п'ятдесяти років його існування стає очевидною його загальна глобалістична повістка, починаючи з аналізу наслідків для світового бізнесу ключових подій 90 років, розпаду біполярної системи відносин та нового стану світової економіки і закінчуючи формуванням у 2019 р. глобальної архітектури управління в епоху четвертої промислової революції [4]

На думку самого К.Шваба, в новому світі, який визначається зміщенням у бік багатополярності та інтенсивної конкуренції за вплив, конфлікти та напруга будуть стимулюватися націоналізмом та боротьбою за ресурси. Він наполягає на необхідності співробітництва між державою і приватним сектором, наприклад, у вирішенні глобальних проблем щодо зміни клімату та подоланні нерівності у доходах, підкреслює роль технологій задля вирішення цих проблем та закликає дотримуватися етичних норм та турбуватися соціальні наслідки вчинюваних дій.

У 2020 р. підчас 50-ї ювілейної сесії ВЕФ була зроблена спроба радикально «омолодити» текст так званого Давоського маніфесту К.Шваба, у якому засновник Форуму висунув свою колишню ідею капіталізму зацікавлених сторін або капіталізму «стейкхолдерів», яка отримала розповсюдження із середини 1980-х рр.

Ось його зміст:

- компанія обслуговує своїх клієнтів, надаючи ціннісну пропозицію, яка найкраще відповідає їхнім потребам, приймає та підтримує чесну конкуренцію та рівні умови гри, має нульову толерантність до корупції. підтримує надійну та надійну цифрову екосистему, в якій працює, повністю інформує клієнтів про функціональність своїх продуктів і послуг, включаючи несприятливі наслідки або негативні зовнішні ефекти;

- компанія ставиться до своїх людей з гідністю та повагою, шанує різноманітність і прагне до постійного поліпшення умов праці та добробуту співробітників, у світлі швидких змін компанія сприяє постійному працевлаштуванню шляхом постійного підвищення кваліфікації та перекваліфікації;

- компанія розглядає своїх постачальників як справжніх партнерів у створенні вартості, що дає справедливий шанс новим учасникам ринку, інтегрує повагу до прав людини на весь ланцюжок поставок;

- своєю діяльністю компанія служить суспільству в цілому, підтримує громади, в яких вона працює і сплачує свою справедливу частку податків, виступає в ролі захисника навколишнього середовища і матеріального всесвіту для майбутніх поколінь. свідомо захищає нашу біосферу та виступає за циркулярну, спільну та відновлювальну економіку. постійно розширює межі знань, інновацій та технологій для покращення добробуту людей;

- компанія забезпечує своїм акціонерам рентабельність інвестицій, враховує понесені підприємницькі ризики та потребу в постійних інноваціях та сталих інвестиціях, відповідально керує короткостроковим, середньостроковим і довгостроковим створенням вартості в забезпеченні стійкого прибутку акціонерів, не жертвуючи майбутнім заради сьогодення;

- компанія, багатонаціональну сферу діяльності, не тільки обслуговує всі зацікавлені сторони, які безпосередньо залучені, але й діє як зацікавлена сторона, разом з урядами та громадянським суспільством заради нашого глобального майбутнього [5].

Свою концепцію капіталізму зацікавлених сторін К. Шваб у тому ж 2020 р. виклав наступним чином. Якщо узагальнювати, у нас є три моделі на вибір. Перша модель – «капіталізм акціонерів» – обрана більшістю західних корпорацій. Відповідно до цієї моделі, головною метою будь-якої корпорації повинна бути максимізація прибутку. Друга модель – «державний капіталізм», покладає на уряд завдання спрямовувати розвиток економіки. Вона стала популярною в багатьох країнах, що розвиваються, і не в останню чергу в Китаї. Але в порівнянні з цими двома варіантами у третього є найбільше якостей, гідних рекомендації. «Капіталізм стейкхолдерів» (тобто капіталізм в інтересах усіх зацікавлених сторін) – це модель, яку я вперше запропонував півстоліття тому. Вона позиціонує приватні корпорації, як довірених керівників, що діють в інтересах суспільства, і цілком очевидно є найкращою відповіддю на соціальні та екологічні проблеми сучасності.

Модель, що домінує сьогодні – акціонерний капіталізм – спочатку стала популярною в США в 1970-ті роки, а в наступні десятиліття розширила свій

вплив на весь світ. Її розквіт частково був заслужений. Завдяки цій моделі, в її найкращі дні сотні мільйонів людей в усьому світі досягли процвітання, тому що компанії, які прагнуть прибутку, відкривали нові ринки і створювали нові робочі місця. Багато хто розуміє, що ця форма капіталізму більше не є стійкою. Однак чому ставлення до неї почало змінюватися тільки зараз? Одна з можливих причин – «ефект Грети Тунберг». Ця молода «кліматична активістка» зі Швеції нагадала нам про те, що збереження нинішньої економічної системи є зрадою щодо майбутніх поколінь, оскільки вона екологічно нестійка. Інша причина, пов'язана з першою, полягає у появі покоління яке більше не хоче працювати на компанію, інвестувати або купувати товари у компаній, у яких немає інших цінностей, окрім максимізації вартості своїх активів в інтересах акціонерів. І, нарешті, керівники та інвестори почали розуміти, що їх власний довгостроковий успіх тісно пов'язаний з успіхом їх клієнтів, працівників і постачальників. В результаті, ідея капіталізму стейкхолдерів почала швидко завойовувати популярність. Така зміна курсу повинна була відбутися вже давно.

Сьогодні, нарешті, й інші заговорили про «стейкхолдерів». Американський діловий круглий стіл, найвпливовіша лобістська організація бізнесу в Америці, оголосила про офіційну підтримку капіталізму стейкхолдерів. Крім того, набирають популярності так звані інвестиції з соціальним ефектом, оскільки все більше інвесторів шукають способи зв'язати екологічну і громадську користь з фінансовою віддачею. Ми повинні скористатися цим моментом, щоб гарантувати, що капіталізм стейкхолдерів залишиться новою домінуючою моделлю. З цією метою ВЕФ у 2020 р. опублікував новий «Давоський маніфест». У ньому було заявлено, що компанії повинні чесно сплачувати належні податки, демонструвати нульову терпимість до корупції, захищати права людини в своїх глобальних виробничих ланцюжках, а також виступати за конкурентну рівність на «ігровому полі», особливо в «економіці інтернет-платформ». Однак для дотримання принципів капіталізму стейкхолдерів компаніям знадобиться нова система показників. Для початку новий показник «створення усупільненої вартості» повинен включити екологічні, соціальні та управлінські цілі ESG - мети екологічного прозорого соціального управління, як доповнення до стандартних фінансових показників.

Другий показник, який потрібно скорегувати, це винагорода топ-менеджерів. Починаючи з 1970-х рр. розміри виплат керівництву компаній різко зросли, головним чином для того, щоб рішення, прийняті менеджментом, «відповідали» інтересам акціонерів. Замість цього, в новій парадигмі капіталізму стейкхолдерів розмір зарплати топ-менеджерів повинен відповідати новому показнику створення довгострокової усупільненої вартості. Нарешті, великі компанії повинні зрозуміти, що вони самі є найважливішими зацікавленими сторонами у нашому спільному майбутньому. Звичайно, всі компанії повинні і далі намагатися використовувати свої ключові компетенції та зберігати підприємницький менталітет. Але при цьому вони повинні співпрацювати заради поліпшення загального стану світу, в якому вони працюють. Більш того, ця остання вимога і має бути головним сенсом їхньої діяльності.

Відповідаючи на питання, «чи є який-небудь інший шлях», автори маніфесту висловлювали наступне припущення: захисники моделі державного капіталізму могли б сказати, що вона теж спрямована на досягнення довгострокових цілей, та останнім часом демонструє успіхи, особливо в Азії. Але державний капіталізм, хоча і може виявитися досить плідним для однієї зі сходинок розвитку, теж повинен поступово еволюціонувати в щось більш близьке до моделі капіталізму стейкхолдерів, бо інакше його поглине корупція зсередини.

На думку авторів «Давоського маніфесту» 2020 р., сьогодні перед лідерами бізнесу відкрився неймовірний шанс. Надавши капіталізму стейкхолдерів конкретний зміст, вони можуть вийти за рамки юридичних зобов'язань і виконати свій обов'язок перед суспільством. Вони здатні наблизити світ до досягнення загальних цілей, і зокрема, цілей, окреслених у Паризькій кліматичній угоді і в «Порядку денному сталого розвитку» ООН. Якщо вони дійсно хочуть залишити свій слід у світі, у них немає іншої альтернативи [6].

20 січня 2020 р в рамках Форуму відбувся круглий стіл, присвячений ініціативі по створенню метрик галузевих показників капіталізму зацікавлених сторін. Донбаська паливно-енергетична компанія (ДТЕК) стала першою і поки що єдиною українською компанією, яка долучилася до цієї ініціативи. ДТЕК, як активний член ВЕФ, висловила прагнення поширювати міжнародні стандарти ведення бізнесу в Україні, що ґрунтуються на принципах екологічного, соціального та прозорого управління (ESG). В 2019 р. ДТЕК першим в Україні прийняв і почав реалізацію ESG-стратегії. Компанія висловила намір побудови взірцевого корпоративного бізнесу, який буде користуватися довірою міжнародних партнерів. З точки зору керівництва ДТЕК долучення до ініціативи показників капіталізму зацікавлених сторін слугуватиме заклик до української бізнес-спільноти приєднуватися до глобального тренду у сфері екологічної, соціальної та управлінської звітності. Адже приєднавшись до цього зростаючого тренду український бізнес долучатиметься до пошуку ефективних рішень у питаннях захисту навколишнього середовища, соціальної сфери та управління [7].

На Давоському саміті 2018 р. відбулися дебати за участю тодішніх президента США Д. Трампа та федерального канцлера ФРН А. Меркель які виявили суперечність між ізоляціоністськими імпульсами в політиці США та реаліями глобалізованого і взаємопов'язаного світу. На думку А. Меркель, ізоляціонізм і протекціонізм не є рецептами для подолання викликів, які стоять перед сучасним світом. Своєю чергою, в своєму виступі в Давосі прем'єр-міністр Індії Н. Моді взагалі закликав визнати, що глобалізація втрачає свою привабливість. За словами Н. Моді, світ нині спирається на, наприклад, ООН та СОТ, які мають підтримку міжнародної спільноти, але слід визнати, що ці структури, створені одразу після Другої світової війни, значною мірою втратили ефективність. «Чи (ці) структури, системи, плани дій насправді відображають теперішні устремління і мрії людства й реалії сьогоденного дня», – запитував Н. Моді. Адже, на його думку багато суспільств і країн усе більше й більше

зосереджуються на собі. «Відчуття таке, немов би відбувається щось, протилежне глобалізації».

Тоді ж, у 2018 р. Україна вперше відкрила в Давосі спеціальний «Український дім», намагаючись показати себе як енергійну інноваційну країну, куди варто вкладати інвестиції [3].

ВЕФ-2019 проходив під гаслом «Глобалізація 4.0: формування глобальної архітектури в епоху четвертої промислової революції». З-поміж лідерів країн «Великої сімки» форум 2019 р. у Давосі відвідали лише канцлер Німеччини Ангела Меркель, прем'єр-міністр Японії Сіндзо Абе і глава Ради міністрів Італії Джузеппе Конте. Відсутність на форумі президента Франції Е. Макрона через протести «жовтих жилетів», прем'єр-міністра Великобританії Т. Мей – через проблеми з Brexit та президента США Д. Трампа та всієї урядової американської делегації – через «шатдаун», який став результатом конфлікту між президентом і Конгресом щодо федерального бюджету країни опосередковано сигналізували про загострення протиріч між глобалістами та ізоляціоністами з приводу визначення подальших шляхів розвитку людства. Не приїхав у Давос і канадський прем'єр Джастін Трюдо, якого опозиція критикувала за завищений бюджет закордонних відряджень. Відсутність прем'єра Канади на форумі компенсував павільйон Canada cannabis house, де обговорювалися перспективи легальної торгівлі виробами з марихуани.

В переліку супутніх ознак загострення глобальних протиріч відзначилися економічне протистояння найбільших держав, уповільнення темпів зростання світової економіки, плани й «ризики» створення Європейського оборонного союзу, ситуація в Сирії та Лівії, протести у Венесуелі. Крім того, на форумі йшлося й про міжнародну взаємодію в епоху розвитку технологій та цифрової економіки, кліматичну кризу та охорону довкілля, проблеми соціальної нерівності.

Значну увагу привернув виступ американського фінансиста Джорджа Сороса, який жорстко розкритикував гігантів соціальних мереж Facebook і Google, порівнявши їх з гральними компаніями, які розвивають залежність у користувачів, і критикував їх за незаконне використання особистих даних користувачів. Дж. Сорос закликав до впровадження регулювання діяльності великих технологічних фірм, у той час коли авторитарні режими оголошують їх національними економічними лідерами. За його словами, «саме це дозволило деяким китайським державним компаніям наздогнати і навіть перевершити транснаціональних гігантів». Водночас Сороса назвав голову КНР Сі Цзіньпіна «найнебезпечнішим ворогом» відкритого громадянського суспільства, адже хоча Китай – не єдиний авторитарний режим у світі, він є найбагатшим, найсильнішим і технологічно найбільш розвиненим [4].

Після початку повномасштабної агресії РФ у лютому 2022 р. Україні вдалося використати два останніх форуми в Давосі для просування позитивного іміджу та лобіювання власних інтересів, у тому числі з метою отримання військової, фінансової допомоги в українсько-російській війні та відновлення зруйнованої інфраструктури.

В рамках ВЕФ-2023 обговорювались питання вторгнення РФ в Україну, стрімкого зростання інфляції, загрози світової рецесії та на зміни клімату. Серед інших актуальних тем обговорення були зростання цін на енергоресурси та продовольство, перехід до зеленої енергетики, зменшення викидів парникових газів, відновлення продовольчих, водних та океанічних систем, формування колообігу ресурсів, використання штучного інтелекту та створення метавсесвіту.

Порядок денний 54-ї щорічної сесії ВЕФ (2024 р.), напевно, був найбільш насиченим. Президент форуму Б. Бренде назвав геополітичне та гео економічне середовище найскладнішим за останні десятиліття. Одним із ключових питань у цьому контексті була війна РФ проти України. За визначенням Б. Бренде, «сили фрагментації» продовжують чинити тиск на міжнародну систему саме тоді, коли співробітництво потрібно як ніколи. Виклики в галузі безпеки, економіки, штучного інтелекту та можливих нових пандемій не стримуються кордонами («подорожують без паспорта»). Утім Б. Бренде висловлював упевненість, що спільна робота допоможе здолати всі виклики. Із ним погодилися президентка Швейцарії В. Амхерд, яка серед інших викликів назвала поширення тоталітарних режимів, які нехтують демократичними цінностями, підривають легітимність міжнародних інституцій та порушують правила гри. На її думку, необхідно відновити довіру в світі, що власне і стало головною темою Давосу-2024. За словами В. Амхерд, «для повернення довіри на міжнародному рівні потрібний відкритий та прозорий діалог між країнами та організаціями. Треба посилити ООН, глобальні та регіональні інституції, щоб вони знову більш ефективно грали роль платформ для діалогу».

Безпекові проблеми були головним мотивом у промові президентки Єврокомісії У. фон дер Ляен, яка говорила про виклики для світу, допомогу Україні, яку Захід повинен надавати і надалі, та майбутнє України в ЄС. «Українці потребують достатнього і стабільного постачання зброї для захисту України і повернення її законної території. Їм потрібні можливості стримувати майбутні напади з боку Росії. Краще майбутнє для України називається Європа. Це буде її історичним досягненням, а також відповіддю Європи на виклик історії».

Китайський прем'єр-міністр Лі Цян теж виступив зі спеціальною промовою, присвятивши її торгівлі, економіці та приватному підприємству. Лі Цян обіцяв, зокрема, покращити клімат для іноземних бізнесменів.

В рамках форуму президент України В. Зеленський зустрівся з генсеком НАТО Є.Столтенбергом, обговорив гарантії безпеки від Великої Британії, оборонні потреби України та ситуацію на фронті. Він вкотре наголосив, що чекає рішень, які наблизять його країну до членства в Альянсі. Відбулися також перемовини В. Зеленського з радником президента США з питань національної безпеки Дж. Салліваном та президенткою Єврокомісії У. фон дер Ляен. В. Зеленський також провів зустріч з представниками великого бізнесу, яких він закликав інвестувати в Україну.

Війна в Україні залишалась одним з основних питань дискусії. Представники ЄС, зокрема віце-президент Єврокомісії В. Домбровскіс, наголошували на необхідності надання Україні всебічної допомоги для

досягнення перемоги. Обговорювались питання ефективності санкцій проти Росії та необхідності заохочення інших країн до їх виконання. Віце-президент Google у Центральній та Східній Європі П. Варнкінг окреслив основні напрямки діяльності Google в Україні, зокрема у контексті безпеки, освіти та економічної стабільності.

В рамках економічної дискусії розвиток цифрових технологій та інновацій розглядався як ключовий драйвер економічного зростання. В. Домбровскіс вбачав майбутнє економічного зростання ЄС у забезпеченні багатосторонніх торгових відносин та диверсифікації ланцюгів постачання [8].

В рамках Давоського форуму 2024 р. президенти України і Швейцарії домовилися щодо проведення 15-16 червня Глобального саміту миру, на який передбачалося запросити представників понад 100 країн світу для обговорення запропонованої ще в листопаді 2022 р. української формули миру. Розроблена в Офісі президента України формула миру складалася з десяти пунктів, які включали відновлення територіальної цілісності України, звільнення всіх полонених, виведення російських військ, припинення бойових дій тощо. В рамках підготовки саміту уряд Швейцарії провів переговори з країнами-членами G7, ЄС та країнами «Глобального Півдня», включаючи Китай, Індію, Південну Африку, Бразилію, Ефіопію та Саудівську Аравію.

Позитивні очікування, пов'язані майбутнім самітом, а також схвалення в Конгресі США пакетів допомоги Україні, Ізраїлю та Тайваню виглядали як певна перемога глобалістських тенденцій. За результатами саміту миру 15-16 червня 2024 р. 84 держави підтримали спільне комюніке, яке, зокрема, наголошувало, що будь-яке використання ядерної енергії та ядерних установок має бути безпечним, захищеним, надійно охоронятися та не шкодити довкіллю. Стверджувалося, що українські атомні електростанції, зокрема захоплена російськими військами ЗАЕС, повинні працювати безпечно під повним контролем України та під наглядом МАГАТЕ. Документ наголошував, що «будь-яка загроза або використання ядерної зброї в контексті війни в Україні є недопустимими». Другий пункт комюніке стосувався забезпечення глобальної продовольчої безпеки, яка залежить від безперебійного виробництва та постачання продуктів харчування. Тому важливим є вільне, повне та безпечне торговельне судноплавство, а також доступ до морських портів на Чорному та Азовському морях. В комюніке було відзначено, що напади на торговельні судна, цивільні порти та цивільну портову інфраструктуру є неприйнятними, а продовольчу безпеку не можна використовувати як зброю. «Українська сільськогосподарська продукція має безпечно та вільно постачатися зацікавленим третім країнам». Інший пункт комюніке проголошував необхідність звільнення усіх військовополонених шляхом повного обміну. «Усі депортовані та незаконно переміщені українські діти та всі інші українські незаконно утримувані цивільні особи мають бути повернуті в Україну». Документ залишається відкритим для приєднання кожної держави чи міжнародної організації, що поважає Статут ООН та міжнародне право.

З огляду на актуальність формування глобальної економічної повістки слід виокремити декілька ключових тез, які характеризують завдання та перспективні напрями діяльності ВЕФ:

1. Акцент на глобальні виклики. Форум залишається майданчиком для обговорення найбільш актуальних світових проблем. В останній час особлива увага зосереджена на проблемах штучного інтелекту, зміни клімату, геополітичної напруженості та економічної невизначеності.

2. Прогнозування та аналіз ризиків. ВЕФ продовжує грати важливу роль у виявленні та аналізі глобальних ризиків. Зокрема, вже існує прогноз, що дезінформація з використанням засобів штучного інтелекту стане одним з головних ризиків у 2024 р.

3. Пошук ефективних рішень для сталого розвитку. Форум активно просуває ідеї сталого розвитку та пропонує конкретні підходи задля вирішення глобальних проблем, зокрема стратегію для великих міст із досягнення нульового балансу викидів CO₂.

4. Як платформа широкого міжнародного діалогу ВЕФ продовжує бути місцем зустрічі світових лідерів, бізнесменів, громадських діячів з метою обговорення нагальних гострих питань та пошуку компромісних рішень. Обговорення на щорічній сесії 2024 р. необхідності переосмислення відносин між США та Китаєм з метою вирішення глобальних проблем слугує яскравим прикладом в цьому сенсі.

5. Велика увага на форумі приділяється глобальним змінам ринку праці у зв'язку з розвитком технологій та автоматизацією, а також аналізу економічних тенденцій та наданню рекомендацій з подолання криз та стимулювання зростання.

Загалом Всесвітній економічний форум у Давосі залишається важливою платформою для обговорення ключових викликів сучасності та пошуку шляхів їх вирішення на глобальному рівні. Перспективи форуму пов'язані з його здатністю адаптуватися до мінливих реалій та фокусуватись на найбільш актуальних питаннях міжнародної економіки та політики. Що стосується України, яка постійно бере участь в роботі цього міжнародного заходу на багатьох площадках, то її представникам потрібно і надалі використовувати трибуну ВЕФ для залучення міжнародної спільноти до вирішення проблем досягнення справедливого миру, післявоєнної відбудови країни, зміцнення міжнародної та європейської безпеки.

Список використаних джерел і літератури:

1. Всесвітній економічний форум. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Всесвітній_економічний_форум
2. Клаус Шваб. Вікіпедія URL.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Клаус_Шваб
3. Давос-2018: Трамп, «відкат» глобалізації, як можливість залучення владнання конфліктів і «Український дім». *Radio свобода*. 24 січня 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28994301.html>

4. Давос-2019: головні меседжі Всесвітнього економічного форуму// Економічна правда. 7 січня 2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/01/27/644694/>
5. Давосский Манифест 2020: универсальная цель компании во времена четвертой промышленной революции. URL: <https://huxley.media/davosskij-manifest-2020-universalnaja-cel-kompanii-vo-vremena-chetvjortoj-promyshlennoj-revoljucii/>
6. Чого ми хочемо: три моделі майбутнього на вибір URL: <https://lcci.com.ua/chogo-my-xochemo-try-modeli-majbutnogo-na-vybir/>
7. ТЕК долучився до ініціативи Всесвітнього економічного форуму по створенню показників капіталізму стейкхолдерів. ДТЕК. 21 Січня 2022. URL: <https://dtek.com/media-center/news/dtek-joins-world-economic-forum-initiative-to-create-stakeholder-capitalism-indicators/>
8. Відновлення України та довіри у світі – результати другого дня Давосу 2024. URL: <https://www.rfi.fr/uk/европа/20240116-відновлення-україни-та-довіри-у-світі-результати-другого-дня-давосу-2024>

УДК 327.56

Толстова М.С.

СПІВВІДНОШЕННЯ ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ, РОЗВИТКУ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

Стаття присвячена визначенню та класифікації основних факторів, які впливають на формування, розвиток і врегулювання міжнародних конфліктів. Автор розглядає міжнародний конфлікт як складну соціальну систему, розвиток якої проходить декілька основних етапів. Такі фази або етапи віддзеркалюють процес розвитку конфлікту – від формування блоку протиріч та їх усвідомлення сторонами конфлікту до переходу сторін до використання насильницьких засобів, включаючи застосування збройних сил. В залежності від наслідків військової фази конфлікту, якщо воєнний конфлікт не вирішується у формі очевидної поразки однієї зі сторін конфлікту, сторони можуть погодитися на припинення вогню, укладення перемир'я або заморозки конфлікту, а також перейти до переговорів про умови врегулювання.

На етапі переговорів важливу роль відіграють пошуки компромісної форми врегулювання протиріч та визначення умов повоєнного співіснування сторін конфлікту. В контексті переговорів сторін важливу роль може відігравати зовнішнє посередництво, мета якого полягає у досягненні угоди між сторонами конфлікту. Встановлено рольові функції посередництва, які полягають в організації процесу взаємодії конфліктуючих сторін, за якої інформація про позиції та інтереси сторін і їх переговорні умови передається

ними одна одній через нейтральну, третю сторону, яка безпосередньо не бере участі в конфлікті. Посередництво може виконувати важливу мотивуючу та організуючу роль у примиренні конфліктуючих сторін.

Окремо розглянуто функції миротворчості як специфічної форми колективних зусиль, спрямованих на зниження гостроти міжнародних і внутрішньодержавних конфліктів та меншою мірою – на попередження їх ескалації. Оскільки діяльність ООН з підтримки миру загалом не призначена для пошуку мирного вирішення конфліктів та усунення джерел, які спричинили їх виникнення, це суттєво обмежує потенціальні інструментальні можливості колективної миротворчої діяльності.

Ключові слова: міжнародний конфлікт, війна, протиріччя, конфронтація, криза, мирне врегулювання, переговори, посередництво, миротворча діяльність.

Tolstova M.S. Correlation of the main factors in the context of formation, development and resolution of international conflicts.

The article focuses on defining and classifying the key factors that influence the formation, development, and resolution of international conflicts. The author views an international conflict as a complex social system that progresses through several key phases. These phases reflect the process of conflict development, starting from the emergence of contradictions and the parties' awareness of them, to advanced stages where violent means, including military force, may be employed. If the military phase of the conflict does not result in an obvious defeat for one party, the conflicting parties may agree to a ceasefire, an armistice, or a conflict freeze, and may also enter into negotiations for a resolution.

During the negotiation stage, the primary objective is to find a compromise that resolves the existing contradictions and establishes conditions for post-conflict coexistence. In the context of negotiations, external mediation can play a crucial role in facilitating an agreement between the conflicting parties. The functions of mediation include organizing interactions between the parties and ensuring that information regarding each party's positions, interests, and negotiating conditions is communicated through a neutral third party that is not directly involved in the conflict. Mediation can significantly aid in motivating and organizing efforts to reconcile the conflicting parties.

The author also examines the functions of peacekeeping, which is a specific form of collective action aimed at reducing the severity of international and intrastate conflicts, and, to a lesser extent, at preventing escalation. However, since UN peacekeeping activities generally do not aim to achieve a peaceful resolution of conflicts or eliminate their underlying causes, this significantly limits the effectiveness of collective peacekeeping efforts.

Keywords: international conflict, war, contradiction, confrontation, crisis, peaceful settlement, negotiations, mediation, peacekeeping activities.

Постановка проблеми. За своєю сутністю міжнародні військові конфлікти є продовженням політики засобами збройної боротьби. Вони можуть розглядатися як форма вирішення міждержавних або внутрішньодержавних

протирич із застосуванням військової сили. Широке поняття «військовий конфлікт» охоплює всі види збройного протистояння, включаючи великомасштабні, регіональні, локальні війни та збройні конфлікти. Своєю чергою, локальні війни та збройні конфлікти відрізняються від великомасштабних і регіональних війн тим, що вони переслідують більш обмежені політичні цілі, передбачають залучення меншої кількості учасників та мають вужче територіальне охоплення. Загалом ці чинники обумовлюють відносну обмеженість масштабів бойових дій, невелику кількість учасників, специфічну стратегію і тактику сторін у локальних війнах і збройних конфліктах.

Стан дослідження проблеми. Природа міжнародного конфлікту входить до переліку важливих тем, які розглядалися багатьма фахівцями у галузі соціології та політичних наук. Ця проблематика значною мірою представлена у працях Р. Арона [1], Дж. Аррігі [2], З. Бжезінського, К. Боулдінга [3], П. Валленстіна [4], І. Валерстайна [5], Р. Дарендорфа, Г. Зіммеля, Л. Козера [6], Т. Парсонса, Т. Шеллінга [7] та ін.

В українській науковій літературі проблему міжнародних конфліктів досліджували О.В. Алексеїченко [8], Б.В. Бернадський [9], В.Ю. Богданович [10, 11], А.Я. Маначинський [10-12], О.О. Кордун [13], В.А. Мандрагеля [14], Г.М. Перепелиця [15-16], К. Поліщук [17], С.В. Сірий [18-20], Д.В. Шеренговський [21] та ін.

У науковій літературі міжнародний конфлікт найчастіше розглядається як складна соціальна система, в якій можна виділити ряд послідовних етапів. Феномен міжнародного конфлікту знаходить прояв у вигляді «сукупності» окремих (часткових) процесів, розвиток яких здебільшого відбувається «як певна цілісність без «закінченої» форми». Інакше кажучи, хоча міжнародні конфлікти потенційно можна розглядати як явища, які мають у своїй основі певні узагальнені структурні ознаки, враховуючи їх багатоманітність та наявність окремих (або часткових) елементів, кожний конфлікт має власну специфіку, яка дозволяє виявляти лише загальні елементи його подібності до умовної типової структури.

Виходячи з цього, доцільно аналізувати перебіг кожного емпірично достовірного, реального міжнародного конфлікту з урахуванням окремих і часткових елементів, які визначають його специфіку. Й саме ці індивідуальні риси та обставини визначають його генетичні та структурні відмінності від умовної типової схеми.

Своєю чергою прагнення дослідників сформулювати типову схему міжнародного конфлікту пояснюються наміром досягти максимального ступеня узагальнення, що обумовлено спробами відійти від концентрації уваги суто на індивідуальних (окремих і часткових) ознаках певного конфлікту, зосередивши увагу на типологічних закономірностях цього явища в цілому в сенсі взаємообумовленості та цілісності його принципових ознак.

В контексті формалізації природи і генези міжнародного конфлікту як соціального явища привертає увагу концепція, розроблена колективом українських авторів (В.Ю. Богданович, О.Я. Маначинський та ін. [10; 11]), яка

описує модель перебігу конфлікту в рамках шести фаз або етапів. У повному вигляді цю схему викладено у колективній монографії «Конфлікти і війни після розпаду СРСР», яка описує розвиток конфлікту – від формування принципового політичного ставлення сторін конфлікту до певних об'єктивних і суб'єктивних протиріч, яке визначає перехід відносин між сторонами в гостру конфліктну форму (перша фаза) до фази врегулювання (шоста фаза), яка передбачає «поступову деескалацію, зниження рівня конфліктності, активніше залучення дипломатичних засобів, пошук взаємних компромісів, переоцінку та коригування національно-державних інтересів» [11].

Схожа схема з певними відмінностями, яка складається з п'яти етапів, була запропонована філософами і політологами з Київського національного університету ім. Т. Шевченка [22]. Згодом різні елементи цих двох зазначених схем повторювалися та інтерпретувалися в учбових посібниках різних українських університетів.

В синтезованому вигляді модель розвитку конфлікту описує його основні фази, які можуть мати згорнутий, спресований, або розгорнутий, класичний характер. Фази розвитку конфлікту можуть перетинатися, а сам конфлікт може мати прискорений, «вибуховий», або навпаки, уповільнений, розтягнутий у часі характер.

В одних випадках розвиток конфлікту може відбуватися як «від фази до фази» – по висхідній. В інших випадках можливе «консервування» рівня конфліктності сторін, повернення до вже пройдених фаз чи зниження загального рівня напруженості.

Важливою методологічною проблемою при дослідженні міжнародних конфліктів є вибір критеріїв переходу від однієї його фази до іншої. Для цього «необхідно встановити персоніфіковані для конкретного конфлікту постійно або майже постійно присутні групи соціально-економічних, військових чи інших ознак, зміни в яких об'єктивно свідчать про перехід однієї фази конфлікту до іншої» [11]. Принципово важливий критерій дослідження конфлікту полягає у встановленні характерного для даного конфлікту рівня (порога) конфліктності.

Передумовою *першої фази* (або етапу) конфлікту є формування та визрівання певних об'єктивних та суб'єктивних протиріч державних військово-стратегічних, економічних, соціальних та екологічних інтересів сторін – учасників майбутнього конфлікту. Із зіткнення різноспрямованих інтересів основних суб'єктів – сторін конфлікту, впливає загострення відносин між ними, які набувають вираження у відносно гострій (конфліктній) формі. У підсумку на цьому етапі визначається «економічне, ідеологічне, міжнародно-правове або тільки дипломатичне ставлення сторін до певної суперечності чи групи суперечностей, які виражені в конфліктній формі» [11; 22].

Впродовж *другої фази* конфлікту відбувається суб'єктивне визначення безпосередніми сторонами, що беруть участь у конфлікті, своїх інтересів, цілей, стратегій та способів боротьби для вирішення об'єктивних та суб'єктивних протиріч. Сторони провадять оцінку «загальної внутрішньої і міжнародної ситуації» з урахуванням свого потенціалу та можливостей застосування мирних

і немирних засобів, використання союзників і зовнішніх зобов'язань, оцінки становища всередині та поза межами соціальних систем діючих суб'єктів.

Третя фаза характеризується переходом до насильницьких засобів у вирішенні міждержавних політичних, економічних, соціальних і навіть екологічних протиріч.

Четверта фаза полягає у наростанні протистояння до найгострішого рівня – аж до міжнародної політичної кризи, яка може охопити відносини безпосередніх учасників та держав певного регіону та навіть інших регіонів. Тобто відбувається пряме чи опосередковане залучення до конфлікту соціально-політичних систем інших держав, які не беруть у ньому безпосередньої участі. В рамках цієї фази розвитку конфлікту може спостерігатися перехід до застосування збройних сил.

П'ята фаза конфлікту позначена масштабним переходом до насильницьких дій у формі міжнародного збройного конфлікту з використанням військових сил та різних видів озброєнь. На цьому етапі потенційно можливе залучення союзників в прямій або непрямій формі (у якості невоюючих сторін, які надають одній зі сторін політичну та військову підтримку, однак не беруть прямої участі у військовому конфлікті) [11].

Зміст п'ятої фази розвитку конфлікту як правило визначається свідомим рішенням однієї зі сторін конфлікту перейти до практичного застосування воєнної сили. Таке рішення впливає з мети і стратегії тієї сторони конфлікту, яка прагне використати власні силові переваги або відносні ситуативні вигоди й ініціює розв'язання накопичених протиріч військовими засобами. При цьому за певних обставин такий перехід може здійснюватися не в формі повномасштабного вторгнення, а з демонстративною метою чи в обмежених масштабах – з метою змусити іншу сторону до визнання, прийняття та задоволення своїх інтересів.

Автори колективної монографії «Конфлікти і війни після розпаду СРСР» В.Ю. Богданович, О.Я. Маначинский та ін.) виокремлюють *шосту фазу* міжнародного конфлікту, на яку припадає процес його врегулювання. В змістовному відношенні ця фаза передбачає прямі чи непрямі переговори сторін конфлікту. Зміст переговорів може передбачати нав'язування волі сторони-переможця чи пошук взаємних чи односторонніх компромісних рішень з метою визначення нового стану відносин між сторонами конфлікту, закріпленого у формі політичної угоди.

При цьому «врегулювання конфлікту може стати наслідком зусиль однієї чи всіх сторін конфлікту або відбуватися внаслідок тиску з боку третьої сторони, в ролі якої «може виступати велика держава, міжнародна організація типу НАТО або світова спільнота в особі ООН» [11]. Найбільш прийнятною формою врегулювання міжнародного конфлікту вважається «досягнення балансу інтересів його сторін, що дозволяє зрештою усунути саму причину конфлікту» [11].

Окремий напрям дискусії становлять проблеми «постконфліктного» етапу у відносинах сторін. За певних обставин, зокрема якщо сильніша сторона з тих чи інших причин виявляє невдоволення умовами врегулювання – симетрією чи

асиметрією досягнутого або нав'язаного компромісного рішення – конфлікт, як і застосування сили можуть бути поновлені з усіма супутніми наслідками.

Український дослідник Б.В. Бернадський висловив припущення, що зміст *шостої фази* конфлікту полягає не у врегулюванні, а в ескалації. Тобто в рамках цього етапу виникає ситуація, коли «міжнародний збройний конфлікт», який «починається з обмеженого», здатний «розвинутися до більш високих рівнів збройної боротьби з можливим втягненням союзників з однієї або двох сторін, великих світових держав, або без цього» [9, с. 114].

За логікою міркувань Б.В. Бернадського, у разі якщо міжнародний конфлікт зупиняється на п'ятій фазі, її завершення передбачає перемогу одної зі сторін або проведення переговорів між сторонами конфлікту за участі або за відсутності посередників і медіаторів. При цьому слід враховувати, що потенційно переговорний процес, спрямований на ослаблення, обмеження конфлікту чи розв'язання принципових протиріч, які спричинили конфлікт, може розпочатися на будь-якій стадії визрівання та перебігу конфлікту, тобто й до початку самих військових дій [9, с. 114].

З приводу логіки політичного врегулювання конфлікту в науковій літературі домінують уявлення, що успіх переговорів залежить від розв'язання та усунення однієї чи декількох причин конфлікту, які призвели до стану конфронтації. Водночас проведення переговорів не обов'язково означає досягнення підсумкової угоди та припинення конфлікту. Якщо модель врегулювання не влаштовує одну чи обидві сторони конфлікту, повернення до військових дій можливе як на етапі переговорів, так і на етапі повоєнного врегулювання. В такому разі конфлікт повертається на одну з попередніх фаз – від третьої до п'ятої. Натомість відсутність переговорів або їх припинення без підписання заключної угоди означає настання тривалої й нестабільної «постконфліктної фази», коли конфлікт офіційно й фактично вважається не врегульованим.

Слід також враховувати, що зовнішні міжнародні актори можуть справляти принциповий чи навіть вирішальний вплив як на розв'язання конфлікту, так і на його припинення, впливати на визначення форми чи навіть визначати сам формат політичного врегулювання. Утім, на загал успішність такого зовнішнього впливу залежить від співвідношення сил та інтересів сторін, їх зацікавленості чи незацікавленості в продовженні конфронтації, загостренні міжнародної напруженості тощо.

Більшість досліджень, присвячених аналізу міжнародних конфліктів, загалом відзначають їх специфіку і багатоманітність, унаслідок чого різні міжнародні конфлікти можуть проходити через різні, у т. ч. нестандартні фази, або що в тій чи іншій фазі перебігу конфлікту «може бути відсутніми одна або кілька притаманних їй ознак» [9, с. 114].

Мета дослідження. Враховуючи складність і багатоманітність проявів феномену міжнародного конфлікту в сучасній світовій політиці, мета статті полягає у виявленні співвідношення факторів, які визначають перебіг міжнародних конфліктів після розпаду біполярної міжнародної системи, а також у систематизації політичних механізмів врегулювання міжнародних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний конфлікт, зазвичай, проявляється у формі економічних, соціальних, ідеологічних, територіальних, етнічних, етнонаціональних, релігійних та інших протиріч. Практично кожна фаза конфлікту розвивається у межах різних сфер функціонування і взаємодії суб'єктів конфлікту: політичної, військової, економічної, соціальної та екологічної. Відповідно, за їх видами конфлікти поділяються на політичні, економічні, екологічні, соціальні та військові.

Перші історичні прояви конфліктності були пов'язані з кліматичними змінами, які впливали стан довкілля людини. У доісторичні часи кліматичні зміни чи виснаження ресурсів довкілля (джерел харчування та життєзабезпечення) штовхали племена на перехід з одного місця на інше, що рано чи пізно призводило до збройних зіткнень. Тому екологічні причини слід розглядати як вихідні обставини, за якими як правило слідувало загострення соціальних, економічних, політичних та військових конфліктів.

Сучасна конфліктологія виділяє **три способи** регулювання конфліктних відносин: **запобігання конфлікту, завершення конфлікту та вирішення конфлікту**. Запобігання конфлікту передбачає такі дії сторін, які знижують рівень конфліктності відносин на ранніх фазах конфлікту. Завершення конфлікту означає його практичне «заморожування» під час однієї з фаз або передбачає ситуацію, коли переможець чи третя сторона здатні нав'язати рішення переможений стороні чи сторонам, що змагаються.

Дещо складнішим видається питання, що слід розуміти під «вирішенням конфлікту». На думку Т. Шеллінга, вирішення конфлікту принципово залежить від того, чи керуються його учасники принципами «раціональної поведінки». На його думку, «чистий конфлікт, у якому інтереси двох супротивників повністю протилежні, – це особливий випадок; він з'являється у разі війни до повного винищення, але навіть для війн іншого типу він не застосовується. З цієї причини «виграш» у конфлікті не має строго змагального сенсу; це не перемога, здобута над ворогом. Тут мається на увазі виграш щодо своєї власної системи цінностей, і його можна досягти шляхом переговорів, компромісів, а також уникаючи вчинків, які завдають збитків» [7, р. 12]. Т. Шеллінг доводив, що тільки коли війна виявляється неминучою, «не залишається нічого, крім чистого конфлікту». Однак «часто є можливості, що дозволяють або уникнути війни, що завдає збитків, або вести військові дії способом, що мінімізує цей збиток, або стримувати ворога загрозою війни, не починаючи її». Відтак, з точки зору теорії, можливість взаємного компромісу така ж важлива, як і елемент конфліктності. Тому «концепції стримування, обмеженої війни та роззброєння, а також переговори пов'язані зі спільним інтересом та взаємною залежністю, які можуть існувати між сторонами конфлікту» [7, р. 12].

Відтак, усвідомлення сторонами конфлікту певного спільного інтересу може сприяти й досягненню взаємовигідного результату. Насамперед це стосується ситуацій, у яких використання силового потенціалу дозволяє уникати прямого застосування сили, а сторонами конфлікту виступають не супротивники, які ненавидять один одного, а партнери, які не довіряють один одному або незгодні один з одним.

Існують три широкі підходи до врегулювання конфліктних відносин: правовий (або нормативний), примусово-переговорний та підхід вирішення проблеми. Перший спосіб вимагає консенсусу сторін, без чого врегулювання не має сенсу. Зазвичай домінуючу роль у врегулюванні сучасних конфліктів грає примусово-переговорний спосіб або метод торгу. Третій варіант (вирішення проблеми) пов'язаний з досягненням безпеки суб'єктів конфлікту [23, р. 372-373].

Теоретичною основою контролю війн та збройних конфліктів, що є найбільш складними видами конфліктних відносин, стали аналітичні розробки щодо «ескалації» конфлікту. У межах цього підходу контроль конфліктів передбачає недопущення ескалації насильницьких дій у розвитку конфліктних відносин. Перші концептуальні дослідження з контролю конфліктів із застосуванням збройного насильства почали використовуватися у США ще на початку 1960-х гг. [24, р. 205-212].

Слідом за цим спостерігався активний розвиток теорії управління конфліктом, одним з елементів якої стала концепція асиметричного конфлікту, що набула значної популярності на початку XXI ст. [54].

Розробка теорії конфлікту спиралася на значну базу емпіричних даних. Усього за період після Другої світової війни мали місце понад 200 великих збройних конфліктів та близько 20 регіональних та локальних війн різної інтенсивності. Серед них найбільш значними були війна в Кореї (1950-1953 рр.), війна у В'єтнамі (1959-1975 рр.), війни на Близькому Сході між Ізраїлем і арабськими державами (1956, 1967, 1973, 1982 рр.), радянсько-афганська війна (1979-1989 рр.), ірано-іракська війна (1980-1988 рр.), війни в зоні Перської затоки (1991, 2003 рр.), військова операція проти Союзної республіки Югославія (1999 р.), двадцятирічна військова кампанія США та їхніх союзників в Афганістані (2001-2021 рр.) та багатостороння військова операція в Лівії (2011 р.). Згідно Програми даних по збройних конфліктах Університету Упсали (UCDP) та Інституту досліджень миру в Осло (PRIO), більшість конфліктів 1990-х – 2000-х рр. мали внутрішньодержавний характер (близько 95%). При цьому більша частина цих конфліктів відбувалася на початку 1990-х рр., включаючи конфлікти у колишній Югославії та на пострадянському просторі [25].

За даними цієї програми, після Другої світової війни кількість війн міждержавного характеру та їх інтенсивність суттєво зменшилися. Наприкінці XX ст. – початку XXI ст. загальна тенденція свідчила про інтернаціоналізацію багатьох внутрішньодержавних конфліктів, які відбувалися у формі громадянських війн з іноземним втручанням. Дані за період 1990-х – 2010-х рр. переконливо ілюструють тенденцію до зменшення кількості збройних міждержавних конфліктів. У 1991 р. мали місце 49 міждержавних збройних конфліктів. У 2005 р. їх кількість скоротилася до 25. У 2016 р. у світі налічувалося 49 військових конфліктів, включаючи 2 міждержавних (між Індією та Пакистаном і між Еритреєю та Ефіопією) і 47 внутрішніх [25].

У цьому переліку західні аналітичні центри відносили конфлікт у Донбасі до переліку інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктів з іноземною участю.

До цієї ж групи було також віднесено й інші конфлікти на пострадянському просторі, включаючи конфлікти у Нагірному Карабаху, Придністров'ї, Таджикистані, Абхазії та Південній Осетії [11; 12; 13; 17].

В конфліктах, які відбувалися у період після Другої світової війни, відносна кількість людських втрат унаслідок воєнних дій поступово зменшувалася. При тому, якщо мова йде про втрати серед цивільного населення, їх частка навпаки суттєво зросла. Так, частка втрат цивільного населення в воєнних конфліктах останніх десятиліть може у деяких випадках сягати 80-90% від усіх незворотних втрат [25].

Серед внутрішніх конфліктів другої половини 2010-х рр. бл. 40% були викликані політичними та ідеологічними причинами, включаючи сепаратизм у зв'язку зі спробами відокремлення частини території держави і створення нових державних утворень. За цією класифікацією причинами третини збройних конфліктів вважаються міжетнічні або міжконфесійні протиріччя [4; 25].

В сенсі територіального розподілу найбільша кількість конфліктів мала місце в країнах Африки (19 випадків). 15 конфліктів були зафіксовані в Азії, 10 – на Близькому Сході, 3 – в Європі і 2 – в Америці. В Азії та Африці значна частина конфліктів мали довгостроковий характер і відзначалися мінливістю їх перебігу. В країнах Америки (включаючи Колумбію) мали місце достатньо успішні спроби політичного врегулювання. Більшість збройних конфліктів у країнах Африки та Азії були пов'язані з діяльністю ісламістських терористичних організацій. 30% конфліктів, зумовлених діяльністю ісламських терористів, відбувалося Близькому Сході та в Північній Африці, 30% – у країнах Африки на південь від Сахари, решта – в країнах Азії [25].

Найбільш масштабні внутрішні та інтернаціоналізовані внутрішньодержавні конфлікти відбувалися в країнах Азії (Афганістані, Індії, М'янмі, Пакистані, на Філіппінах), на Близькому Сході та в Північній Африці (Єгипет, Ірак, Ізраїль, Палестинська автономія, Сирія, Лівія), а Африці на південь від Сахари (Малі, Нігерія, ЦАР, ДР Конго, Ефіопія, Сомалі, Південний Судан), в Європі (Нагірний Карабах, Україна, Грузія, Молдова, Кіпр, Косово), в Америці (Колумбія, Сальвадор, Мексика, Парагвай). Як правило, в умовах внутрішньодержавних конфліктів припинення військових дій та укладання перемир'я створюють умови для досягнення відносно міцного миру. Якщо спроби політичного врегулювання конфлікту виявляються невдалими, конфлікт із гострої стадії переходить у стадію замороженого чи тліючого конфлікту.

В політичній літературі, переважно у творах представників неокласичних шкіл політології міжнародних відносин, можна знайти непоодинокі твердження про «встарівання» класичних форм міждержавних збройних конфліктів та їх поступове витіснення внутрішньодержавними формами конфліктів. З точки зору неоліберального та конструктивістського дискурсів це зумовлено, поряд з іншими факторами, деградацією державної влади та розхитуванням ролі держави як автономного актора міжнародної системи. Часто дослідники звертають увагу на посилення ролі недержавних сил та угруповань, які суттєво впливають на ситуацію всередині окремих країн, включаючи кримінальні структури та створені ними воєнізовані угруповання, терористичні організації,

сепаратистські рухи, які борюся з легітимними урядами або намагаються підпорядкувати їх своєму контролю й таким чином опосередковано впливати на світову політику. На думку представниці критичного підходу в політології міжнародних відносин М. Калдор, конфлікти нової епохи відбуваються «в контексті ерозії монополії легітимного організованого насилля» [26, р. 4].

Інші дослідники також відзначають вплив глобалізації на характер сучасних конфліктів та війн. Приміром, Е. Ньюман просуває думку, що глобалізація прискорює ерозію державної влади та соціальну вразливість, а також створює нові можливості та економічні заохочення, що виникають під час громадянських війн, тим самим стимулюючи їх початок. Загалом ці тенденції свідчать про збільшення кількості «держав, що не відбулися», в яких державна влада неспроможна контролювати національну територію та здійснювати статутні владні функції. Своєю чергою така ситуація може розглядатися як посилення чинника анархії в міжнародних відносинах [27, р. 177].

Серед сучасних збройних конфліктів переважають громадянські війни низької інтенсивності та асиметричні війни, які ведуться між порівняно сильнішими державами проти слабкіших супротивників – держав чи недержавних акторів. Значного поширення набули асиметричні конфлікти, джерело яких становлять сепаратизм, етнонаціоналізм, повстанські рухи різного спрямування. З-поміж широкого спектру міждержавних і внутрішньодержавних конфліктів доцільно звернути увагу на типологічно близькі приклади, повторюваність яких дозволяє виділити декілька специфічних різновидів конфліктів, які знаходили прояв в умовах різних міжнародних систем, або набули поширення саме після розпаду біполярної міжнародної системи.

В умовах біполярної міжнародної системи у якості окремого й доволі поширеного різновиду міжнародних конфліктів доцільно окремо розглядати колоніальні війни – воєнні конфлікти, спричинені процесами деколонізації, які відображали спроби метрополій утримати під своїм контролем території низки колоній. Типовими прикладами таких конфліктів були колоніальні війни у Малайї, В'єтнамі, Індонезії, Мадагаскарі, Алжирі тощо.

Серед масштабних конфліктів біполярного періоду доцільно виділити воєнні конфлікти між державно сформованими частинами однієї країни, розділеної за політико-ідеологічними і соціально-економічними принципами. Така ситуація може бути визначена як проблема розпаду аморфного державного утворення. За оцінкою Б.В. Бернадського, воєнні конфлікти між частинами розділеної країни відрізняв «гострий та безкомпромісний характер ведення бойових дій». Класичним прикладом таких воєнних конфліктів були війни в Кореї (1950-1953 рр.), В'єтнамі (1964-1973 рр.), Ємені (1963-1967 рр.) [9].

В окрему групу можна виділити конфлікти у постсоціалістичних країнах, які виникли на етапі розпаду Югославії та СРСР. Пострадянські та постюгославські конфлікти стали результатом політичних трансформацій та розпаду федеративних держав. Виникнення цих конфліктів було пов'язане як з етнічними та соціокультурними протиріччями, так і з прямим втручанням, у відповідних ситуаціях, з боку політичного керівництва Сербії, Росії та Вірменії. В контексті пострадянських дезінтеграційних процесів російські політичні кола

прагнули зберегти свій вплив у Молдові та Грузії за допомогою прямої військової присутності у новостворених сепаратистських квазідержавних анклавів, які оголосили про сецесію [8; 11; 13].

Щодо проблеми Нагірного Карабаху, проголошення незалежності цієї автономією у складі Азербайджану призвело до вірмено-азербайджанської війни та окупації Вірменією значної частини території Азербайджану, що тривала з 1993 до листопада 2020 р. Завершення конфлікту відбулося у формі повного відновлення контролю над територією Нагірного Карабаху з боку Азербайджану у вересні 2023 р.

Окрему групу військових конфліктів становлять операції, проведені США та їх союзниками протягом 1991-2011 рр. у зоні Перської затоки, в колишній Югославії, Афганістані та Лівії. Підготовка та проведення таких масштабних військових операцій стало можливим унаслідок розпаду біполярної системи та набуття США глобальної силової переваги над потенційними суперниками та опонентами. Передумовою проведення зазначених операцій стали зміни у військовому плануванні США, які передбачали пріоритетний розвиток військових компонентів, призначених для проведення експедиційних кампаній у віддалених регіонах світу з залученням союзників і партнерів. Дві з цих операцій були спрямовані на припинення міжетнічної громадянської війни в Боснії та Герцеговині, примус Сербії до відмови від військового втручання в інших постюгославських республіках, спроб приєднання населених сербами територій у Боснії та Герцеговині та Хорватії і виведення військ з Косова [11; 16].

Ще три військові операції – дві проти Іраку (1991, 2003 рр.) та довготривала військова кампанія в Афганістані (2001-2021 рр.) – мали характер масштабних війн з застосуванням сучасних озброєнь та апробацією нової військової тактики. Важливим мотивом проведення військових операцій на Близькому Сході був контроль над джерелами енергетичних ресурсів та маршрутами їхнього транспортування. Метою першої війни в Затоці було відновлення незалежності Кувейту, захопленого іракськими військами та анексованого Іраком. Іншими словами, йшлося про припинення анексії та відновлення статус-кво, що існував до окупації Кувейту Іраком. Проведення військових операцій в Афганістані (2001 р.) та Іраку (2003 р.) стало результатом перегляду військової стратегії США та переходу від політики «стримування» потенційних супротивників до «запобіжних дій» наступального характеру з метою нейтралізації існуючих та потенційних загроз [26;28].

Результати операцій, проведених США та їх союзниками проти Сербії (Союзної республіки Югославія), Афганістану та Іраку, мали важливе геостратегічне значення, включаючи встановлення постійної військової присутності у контрольованих регіонах у Південно-Східній Європі та на Середньому Сході. При цьому, за винятком примусового «гасіння» конфлікту в Боснії та Герцеговині за допомогою розроблених за участю США та європейських держав Дейтонських угод від 21 листопада 1995 р, військове втручання та військова присутність не переслідували миротворчих цілей та розглядалися як елементи антикризових операцій з метою усунення загрози з боку ісламських терористичних організацій та іракського режиму [26].

Досягнення військових та політичних цілей операцій в Афганістані та Іраку не сприяло стабілізації становища в цих країнах. Щодо військових аспектів операцій в Афганістані та Іраку, вони продемонстрували нові способи ведення війни в рамках периферійних асиметричних конфліктів, включаючи ведення військових дій обмеженим (передовим) складом сил до завершення стратегічного розгортання всього військового угруповання. У ході військових операцій в Афганістані та Іраку спостерігався перерозподіл ролей між різними видами збройних сил, у яких успіх забезпечувався перевагою у повітряно-космічній сфері та пануванням на морському просторі. Для наведення високоточних боєприпасів було використано систему навігації GPS.

Досвід проведення військових операцій США та їх союзників показав, що ключову роль у досягненні їхнього успіху забезпечували засоби ВПС, ПВО та ВМС, а також космічних систем зв'язку, розвідки та навігації. Крім цього, проведені військові операції підтвердили важливість сухопутних військ під час війни нового покоління. Важливим уроком військових операцій, проведених США та їх союзниками в Афганістані та Іраку, став розвиток концепції «асиметричного конфлікту», який був визнаний як самостійна понятійна категорія. На відміну від військових аналітиків, представники гуманітарних дисциплін ширше трактували поняття асиметрії, а термін «асиметричний» відносили як до військових ситуацій, так і до конфліктів між суб'єктами різної ваги. Так, у 2001 р. британський економіст М. Спенс і два американських вчених – Дж. Акерлоф та Дж. Стігліц – отримали Нобелівську премію з економіки за розробку теорії ринків з асиметричною інформацією [29].

У конфліктології виділяється декілька підходів, які відрізняють застосування поняття «асиметричний» в рамках аналізу різних форм конфліктів.

До них належать:

- Нерівність сил та ресурсів сторін конфлікту, коли кожна сторона обирає найефективнішу стратегію поведінки, виходячи з наявних можливостей (традиційний підхід).

- Ситуація, в якій супротивник, що має переважаючий силовий потенціал, зазнає політичної поразки у війні проти слабкого антагоніста (парадоксальний підхід).

- Зіткнення інтересів різностатусних супротивників у межах однієї правової системи (політико-правовий підхід).

- Характеристика тактик і стратегій боротьби, що порушують логіку звичайних, очікуваних воєнних дій (тактико-стратегічний підхід) [29].

Спільним моментом для всіх перелічених випадків є невідповідність (неспівставність) потенціалів і статусів антагоністів. При цьому системний рівень у конфлікті може становити як окрема держава (внутрішньодержавний конфлікт), так і система міжнародних відносин з існуючою в ній ієрархією сил і можливостей різних держав.

Перелічені критерії асиметричного конфлікту видаються вкрай важливими, оскільки вони загалом вірно відображають співвідношення сил у війні Росії проти України, яка в типологічному відношенні відповідає ознакам асиметричної війни. Окрім цього, українські дослідники вважають гібридну

війну особливою формою асиметричного конфлікту. На думку українського дослідника Г.Перепелиці [30], гібридна війна являє собою комбінацію як зовнішнього (міждержавного), так і внутрішнього конфлікту. До початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 р. така оцінка була поширена щодо визначення збройних конфліктів на пострадянському просторі як внутрішніх інтернаціоналізованих конфліктів з прямою іноземною участю [13, с. 341-343].

Перехід російсько-української війни у повномасштабну фазу спричинив переоцінку проблематики конфліктів на пострадянському просторі, висвітливши цілі неімперіалістичної експансії Росії з використанням прямих військових і гібридних засобів. За своїми характерними ознаками та заявленими цілями війна РФ проти України поєднує риси колоніальної війни за території з парадигмально-аксіологічними претензіями на включення України до російської сфери впливу, привласнення права визначати режим влади і зміст політики сусідньої держави.

Окремий напрям конфліктології становить проблематика, пов'язана з використанням політичних механізмів врегулювання міжнародних і внутрішньодержавних конфліктів. Доцільно зауважити, що у міжнародній практиці загалом не існує універсальних методів вирішення та врегулювання конфліктів. При цьому доцільно розрізняти власне форми вирішення конфліктів та методи їх врегулювання. Різниця полягає у тому, що поняття «вирішення конфліктів» акцентує увагу на відносно повному, і бажано максимальному усуненні причин конфлікту, коли інтереси сторін внаслідок різних обставин (ліквідації однієї зі сторін, зміни зовнішніх соціально-політичних умов, об'єктивної корекції інтересів сторін тощо) перестають мотивувати їх до продовження протистояння. Відтак конфлікт зникає. Натомість поняття «врегулювання конфліктів» наголошує на частковому, найчастіше тимчасовому компромісі конфлікуючих сторін, коли істотна відмінність об'єктивних інтересів не зникла, але вдалося тимчасово досягти балансу, який дозволяє перевести відмінність інтересів сторін у ненасильницьку фазу, яка дозволяє припинити ворожі чи насильницькі дії між сторонами конфлікту. При цьому повне врегулювання конфлікту, якщо його вдається досягти, максимально збігається з його остаточним вирішенням. Однак найчастіше врегулювання буває частковим, неповним, тимчасовим і потребує додаткових дій для повного та остаточного вирішення конфлікту.

Якщо врегулювання конфлікту досягнуто безпосередніми сторонами-учасницями конфлікту у прямій взаємодії – без участі та втручання інших сил, ми маємо справу з прямим (безпосереднім) врегулюванням. Якщо ж сторони самі не здатні знайти рішення і до пошуку спроб врегулювання конфлікту включаються інші учасники (політичні сили, держави, міждержавні чи недержавні актори), має місце опосередковане врегулювання.

При цьому важливо розрізняти способи втручання третьої сторони. Таке втручання може мати вигляд підтримки інтересів однієї зі сторін конфлікту, коли зовнішній актор підтримує ту чи іншу сторону конфлікту, допомагає їй у досягненні її власних цілей. В іншому випадку втручання третьої сторони може

відігравати роль нейтрального посередництва, спрямованого на стабілізацію системи, а не на сприяння реалізації інтересів будь-якої зі сторін конфлікту. П. Валленстін, керівник масштабного проекту дослідження бази даних міжнародних конфліктів в Університеті Упсали (Швеція) в своїй роботі «Як зрозуміти вирішення конфліктів» визначає вирішення конфлікту (conflict resolution) як «ситуацію, в якій конфліктуючі сторони приходять до угоди, яка вирішує їх центральні протиріччя, приймають як даність продовження існування іншої сторони з її інтересами та припиняють всі насильницькі дії одна проти одної [4; 31].

Автор дослідження «Культура та вирішення конфліктів», американський дослідник К. Аврух виділяє два напрями: один із них під поняттям вирішення конфліктів об'єднує усі форми його припинення чи згортання. Такі форми можуть передбачати:

- вихід з конфлікту однієї чи всіх його сторін (з різних причин);
- проведення переговорів, що ведуть до перерозподілу ресурсів або зміни сприйняття ситуації;
- втручання третьої сили;
- повного знищення однією стороною іншої сторони [32, р. 25-26].

В рамках альтернативного підходу під поняттям вирішення конфліктів тлумачиться їх врегулювання, насамперед у формі мирного розв'язання, яке протиставляється досягненню завершення конфлікту шляхом використання насильницьких чи військових засобів [51; 80; 83].

Посередництвом при вирішенні конфліктів вважається організація процесу взаємодії конфліктуючих сторін, за якої інформація про позиції та інтереси сторін і їх переговорні пропозиції передається ними одна одній через нейтральну, третю сторону, яка безпосередньо не бере участі в конфлікті, однак здатна виконувати мотивуючу та організуючу роль у примиренні конфліктуючих сторін. Мета посередництва полягає у досягненні угоди між сторонами конфлікту. Посередництво може мати форму переговорів, у яких третя сторона, що не бере участі в конфлікті, організує та спрямовує переговорний процес для досягнення компромісу або повного розв'язання протиріч [36].

В ролі «третьої сторони» можуть виступати офіційні посередники чи спостерігачі або особи, які не мають чітко визначеного статусу, проте визнаються в ролі посередників сторонами конфлікту. Участь «третьої сторони» розглядається як втручання у конфлікт зовнішніх акторів з метою його врегулювання чи принаймні призупинення його ескалації. При цьому діючи в ролі посередника третя сторона втручається у конфлікт саме з метою його мирного врегулювання, а не надання допомоги одному з учасників .

У практиці міжнародних переговорів розрізняють кілька видів посередництва: пряме та непряме, формальне та неформальне, офіційне та неофіційне. Ці форми посередництва доцільно охарактеризувати більш детально. Пряме посередництво передбачає, що всі сторони, включаючи посередників, одночасно присутні на переговорах, а посередники відіграють лідируючу та мотивуючу роль. Непряме посередництво відбувається у формі,

коли нейтральна сторона, яка здійснює посередницькі функції, по чергово проводить консультації чи переговори з кожною із конфлікуючих сторін. Така форма посередництва подекуди набуває ознак «човникової дипломатії». Формальне посередництво передбачає, що третя сторона має закріплений формальний статус посередника, визнаний усіма учасниками переговорів. Натомість неформальне посередництво відбувається за умов, коли посередник не має закріпленого офіційного статусу. Неформальне посередництво передбачає реалізацію не всіх посередницьких функцій, а лише їх частини, наприклад домагається лише з'ясування підходів сторін конфлікту. Офіційне посередництво означає, що в ролі посередника виступає певна особа чи організація, наділена офіційними, зокрема й державними повноваженнями, або функціями, наданими міжнародними структурами. Неофіційне посередництво не передбачає наявності обов'язкових владних повноважень в особи чи організації, які виконують функції посередників. Доцільно брати до уваги, що не всяке втручання зовнішніх учасників у конфлікт є посередництвом, націленим на врегулювання конфлікту. Трапляються непоодинокі приклади, коли та чи інша держава, особливо «велика держава» чи коаліція держав мають власні інтереси щодо регіону поширення конфлікту. Вони можуть просувати свої проекти впливу з метою трансформації у міжнародної системи у певному напрямі. Відтак їх позиції та підходи до учасників конфлікту виглядатимуть не як неупереджена миротворчість, а слугуватимуть інструментом втручання для реалізації власних макрополітичних інтересів. Типовими прикладами заангажованості зовнішніх акторів вважається постачання зброї одній із сторін конфлікту чи примус усіх конфлікуючих сторін до припинення силових дій як форми примусового «гасіння» громадянської війни, примусу до укладення перемир'я чи угоди про припинення вогню. У деяких, утім вкрай рідких випадках, міжнародне співтовариство виявляє принципову неготовність до посередництва та сприяння мирному врегулюванню. У таких випадках прослідковується специфічна тенденція, спрямована на вирішення конфлікту шляхом знищення однієї зі сторін протиборства. Такий характер зокрема мало ставлення до терористичного угруповання ІДІЛ, переговори з яким вважалися безперспективними та безпідставними з морально-політичної точки зору [37].

В контексті врегулювання міжнародних і внутрішньодержавних конфліктів посередництво розглядається як відносно дешевий і гнучкий спосіб впливу на учасників конфлікту та його врегулювання мирними засобами. Посередництво здебільшого лояльно приймається населенням і не викликає негативних реакцій, які, наприклад, породжує застосування санкцій чи введення іноземних військових контингентів. У цьому сенсі варто відзначити загалом позитивну роль таких політичних осіб, як Дж. Картер, М. Ахтісаарі та ін. які виступали в ролі посередників при налагодженні переговорів між ворогуючими сторонами. Найважливішим елементом посередництва є те, що воно, хоч і не виключає використання засобів тиску (застосування загрози, відмови у наданні економічної допомоги у разі продовження конфлікту тощо), загалом орієнтовано на діалог конфлікуючих сторін між собою та кожною з них з посередником. Типові ситуації, у яких вдаються до посередницьких послуг, включають

випадки, коли учасники конфлікту не бачать виходу з конфліктної ситуації, сторони вкрай підозріло і недовірливо ставляться одна до одної, коли існують серйозні відмінності в культурі, релігії чи ідеології, які створюють додаткові комунікаційні бар'єри. Важливим випадком, який потребує посередництва, є ситуація, в якій принаймні одна зі сторін відмовляється політично визнавати іншу. Так само посередництво може бути надзвичайно корисним, коли учасники конфлікту ведуть війну на виснаження й не виявляють бажання врегулювати конфлікт мирними засобами. Ці умови є найбільш типовими, але не обов'язковими для участі посередника у конфлікті. Наприклад, контакти між США та КНР у 1960-х рр. почалися за умов відсутності офіційних дипломатичних відносин між ними. Утім, нейтральність посередника зазвичай видається доволі умовною. Посередник завжди має свої інтереси або, за визначенням Т. Шеллінга, свою «платіжну матрицю». Посередник зацікавлений принаймні у тому, щоб конфлікт було вирішено мирними засобами. Невдача посередницької місії може негативно вплинути на авторитет інституції чи особи, яка залучена до виконання посередницької місії. Крім того, самі конфліктуючі сторони можуть мати суб'єктивну думку з приводу неупередженості посередника й виходити з різних критеріїв нейтральності та об'єктивності, часом звинувачуючи посередника в порушенні принципу неупередженості. Приміром, посередництво Н. Саркозі у врегулюванні наслідків російсько-грузинської війни 2008 р. не призвело до відновлення довоєнного статус-кво й загалом розглядалося як більш вигідне для Росії, оскільки сприяло закріпленню контролю Москви над територіями Абхазії і Південної Осетії. В зв'язку з цим окремі дослідники відзначають, що при виборі посередника головний чинник становить не його нейтральність, а прийнятність кандидатури посередника для безпосередніх учасників конфлікту.

Доцільно перелічити декілька основних функцій посередника та визначити критерії, яким він має відповідати:

- здатність посередника сформулювати орієнтацію сторін конфлікту на пошук взаємоприйнятної вирішення проблеми на рівні як лідерів, так і громадськості;

- створення умов для обміну інформацією та точками зору між учасниками конфлікту (включаючи забезпечення каналів комунікації), надання сторонам конфлікту допомоги у формуванні адекватних уявлень про інтереси і цілі один одного;

- спроможність провадити реалістичний аналіз ситуації, здійснювати пошук взаємоприйнятних рішень, забезпечувати сприяння в оцінці пропозицій, виявленні можливих варіантів рішень та угод, вносити власні пропозиції;

- здатність сприяти збереженню іміджу сторін при виході з конфлікту, контролювати взаємодію їх представників, здійснювати контроль за виконанням ними досягнутих домовленостей [38; 39].

Посередництво не обов'язково передбачає реалізацію всіх перелічених функцій у повному обсязі. Наприклад, посередник може сконцентрувати свою увагу на наданні допомоги в отриманні та оцінці об'єктивної інформації або створенні каналів діалогу для обміну думками. Утім, до посередництва

здебільшого вдаються у складних ситуаціях, коли інші форми комунікації зазнали невдачі. Найбільш принциповими вимогами, які висуваються до посередника, окрім його компетенції та діалогового хисту, вважаються об'єктивність і відсутність зацікавленості у вирішенні питання на користь однієї з сторін.

Аналіз механізмів врегулювання міжнародних і внутрішньодержавних конфліктів вимагає окремого розгляду міжнародної практики та загалом феномену миротворчої діяльності як окремого напрямку політичного врегулювання конфліктів. Основу багатостороннього підходу до миротворчої діяльності щодо насильницьких і збройних конфліктів становлять наміри мотивувати сторони конфліктів до вироблення компромісного мирного рішення. В багатьох випадках спостерігаються спроби «примусити» супротивників відмовитися від застосування збройної сили, або хоча б перевести конфлікт із насильницької до латентної стадії. Аналізуючи типові форми перебігу конфліктів Р. Акофф визначив три можливі результати конфлікту: вирішення, врегулювання, усунення. В цьому контексті вирішення конфлікту означає використання сторонами умов, які породжують боротьбу і мотивують прагнення реалізації власних інтересів незалежно від втрат супротивника. Прагнення вирішити конфлікт зазвичай посилює його доти, доки одна зі сторін не переможе іншу. Врегулювання означає визнання сторонами умов, які породжують боротьбу, і знаходження компромісу. Тобто мова йде про розподіл вигод та збитків, прийнятних для учасників протиборства. Угода про врегулювання зазвичай досягається, коли учасники вважають, що запропонований розподіл вигравів та втрат відносно справедливий. Усунення протиборства означає зміну умов, що його породжують, і таким чином воно зникає. Такого результату можна досягти, змінивши обстановку чи склад учасників боротьби [40, с. 42].

Проблема вирішення конфліктів, яка гостро постала під час деколонізації у 1960-х рр., набула значного прикладного значення. Залучення до розробки методів та інструментів вирішення конфліктів академічних кіл обумовило формування підходу, який одержав назву «другого напрямку дипломатії» (Track II Diplomacy) на відміну традиційної офіційної дипломатії, тобто. її першого напрямку [40, с. 118].

Дискусії щодо перспектив попередження, врегулювання та вирішення конфліктів набули ще більшого значення у 1980-х рр. При цьому спостерігалось зближення позицій дослідників з приводу комплексного розуміння та синтезу всіх трьох підходів як взаємодоповнюючих. Результати академічної дискусії були враховані у підготовці реформи миротворчої діяльності ООН, мета якої полягала у поєднанні та вдосконаленні основних методів впливу на збройні конфлікти, включаючи превентивну дипломатію, посередництво, регулювання діяльності спостережних місій, покликаних здійснювати нагляд за виконанням мирних угод, до проведення військових операцій з метою примусу до миру і місій з постконфліктного відновлення громадського порядку на постраждалих територіях після закінчення військових дій. У 1992 р. Генеральний секретар ООН Б. Бутрос Галі у доповіді «Порядок денний для миру» сформулював

чотири основні напрямки діяльності ООН щодо запобігання конфліктів та впливу на їх перебіг. Вони включають:

- превентивну дипломатію (preventive diplomacy);
- підтримання миру (peacekeeping);
- миротворчість, або збереження миру (peacemaking);
- мирне будівництво, або постконфліктне відновлення миру (peacebuilding)

[41].

Превентивна дипломатія використовується для того, аби запобігти переходу конфлікту у фазу збройного зіткнення. Вона включає діяльність, пов'язану з «відновленням довіри» між конфліктуючими сторонами, роботу місій цивільних спостерігачів щодо встановлення фактів порушення миру, обміном інформацією тощо [36].

Превентивна дипломатія почала особливо інтенсивно розвиватися після загострення низки конфліктів наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., насамперед у зв'язку з конфліктами в колишній Югославії та на пострадянському просторі, включати конфлікт у Нагірному Карабаху, позаяк реагування на ці конфліктні ситуації з боку ООН багато в чому залишалося реактивним і не принесло бажаного ефекту. На практиці спроби реагування на загострення конфліктних ситуацій застосовувалися переважно після того, як відбувалися ті чи інші спалахи насильства. Обґрунтування реформи миротворчої діяльності ООН спиралося на низку аналітичних оцінок і висновків. Зокрема було враховано відсутність чітких індикаторів, які вказували б на потенційно конфліктні райони, де назрівала небезпека збройного протистояння. Незважаючи на те, що ООН вела моніторинг за можливими небезпечними зонами, експерти констатували відсутність чітких критеріїв, за якими можна було б відстежити, коли і де виникне черговий конфлікт, а також передбачити його можливі форми. Друге зауваження стосувалося потреби в обґрунтуванні необхідності втручання, прийняття відповідних рішень про те, які дії будуть вжиті, отримання необхідних дозволів для впливу на конфлікт та фінансування заходів, ухвалених апаратом ООН. При обговоренні цих питань істотну роль відігравали і суто психологічні фактори, а саме, необхідність запобігання імовірній загрозі, яка до певного часу не стала фактом dokonаним.

В рамках миротворчої діяльності ООН велику роль традиційно відігравали заходи з забезпечення угод про припинення вогню. Серед них використовувалися такі механізми, як розгортання місій військових спостерігачів, миротворчих сил, створення буферних зон, безпольотних зон тощо. Миротворчі сили, що розміщуються у певному районі, можуть мати назву «надзвичайних», «тимчасових», «охоронних», «сил розведення» і мати різні мандати, що визначають допустимі засоби, які ці місії можуть застосовувати для досягнення мети. При цьому від самого початку було чітко обумовлено, що діяльність з підтримки миру не призначена для пошуку мирного вирішення конфліктних проблем. Вона зорієнтована лише на зниження гостроти конфлікту, зменшення його інтенсивності, забезпечення припинення вогню або контроль за дотриманням перемир'я. Діяльність з підтримки миру передбачає розведення протиборчих сторін та обмеження контактів між ними. В результаті відбувається

скорочення фізичних можливостей для продовження протиборчими сторонами воєнних дій. Однак така діяльність з підтримки миру націлена скоріше на зняття симптомів хвороби, аніж її лікування [38].

Оскільки діяльність ООН з підтримки миру загалом не призначена для пошуку мирного вирішення конфліктів та усунення джерел, які спричинили їх виникнення, ця обставина суттєво обмежує її потенціальні можливості. Головна функція миротворчої діяльності ООН стосується насамперед зниження гостроти конфліктів та меншою мірою – попередження їх ескалації.

Проведення миротворчої діяльності ООН супроводжує низка технічних деталей та обмежень. Миротворчі сили не можуть бути введені без дозволу держави, на території якої вони мають розміщуватися. Своєю чергою, таке розміщення без отримання відповідного дозволу національних органів влади або у разі виникнення внутрішньополітичних розбіжностей може сприйматися як втручання у внутрішні справи цієї держави. Велике значення має формування складу миротворчих сил, що вводяться. Принаймні їх склад має сприйматися протиборчими сторонами як нейтральний, який не загрожуватиме втручанням миротворців у конфлікт на боці тієї чи іншої сторони конфлікту. Діяльність сил, що вводяться, обмежена їх мандатом. Навіть за наявності у миротворчих сил певної номенклатури озброєнь, вони, як правило, не мають права переслідувати тих, хто на них нападає. В результаті миротворці нерідко зазнають суттєвих втрат або навіть можуть фактично потрапляти у становище заручників [36].

При цьому миротворчий процес може передбачати певні процедури, пов'язані з організацією переговорного процесу та здійсненням посередницьких послуг третьою стороною з метою пошуку взаємоприйнятних рішень. Важливий момент полягає у тому, що на відміну від підтримки миру діяльність зі збереження миру спрямована не лише на те, щоб знизити рівень протистояння сторін, а й знайти рішення проблеми мирним шляхом, які б задовольняли конфліктуючі сторони. Водночас результатом діяльності зі збереження миру завжди виступає сприяння розв'язанню протиріч, які створюють конфлікт. При цьому сторони конфлікту часом лише вимушено йдуть на підписання домовленостей, розуміючи, що продовження конфлікту на цьому етапі стає неможливим. Своєю чергою поняття «миробудівництво» має істотні специфічні відмінності, адже передбачає активне залучення третьої сторони або сторін до постконфліктного врегулювання [36]. Це може бути діяльність, спрямована на підготовку виборів, управління територіями до відновлення мирного життя і передачі влади місцевим представницьким органам тощо.

У рамках відновлення миру здійснюються також заходи щодо примирення конфліктуючих сторін. Велике значення має економічний розвиток, розробка проєктів, що передбачають співпрацю колишніх супротивників, як це було, наприклад, після закінчення Другої світової війни у Західній Європі. Крім того, відновлення миру передбачає просвітницьку роботу, спрямовану на примирення сторін, виховання толерантної поведінки тощо.

Доцільно відзначити, що практичні заходи та напрямки миротворчої діяльності щодо запобігання конфліктам та впливу на них з метою мирного вирішення загалом узгоджуються з підходами, запропонованими в академічних

дослідженнях. З цієї точки зору превентивну дипломатію можна порівняти з попередженням конфліктів, миротворчість – з врегулюванням конфліктів, а миробудівництво – з вирішенням конфліктів.

Висновки.

На тлі загострення конфліктних факторів у міжнародних відносинах війна як крайня форма прояву міжнародного конфлікту продовжує розглядатися як потенційний спосіб розв'язання міждержавних протиріч, у тому числі в контексті загострення суперництва і конфронтації між провідними державами, включаючи блок американо-китайських протиріч і використання протиправних методів агресії та анексії території інших держав з боку Росії.

В політичних дослідженнях міжнародний конфлікт розглядається як складний, комплексний і багатоманітний феномен, який супроводжував міжнародну взаємодію на всіх історичних етапах.

До найбільш типових причин виникнення міжнародних конфліктів належать економічні, політичні та політико-ідеологічні, територіальні, ресурсні, соціокультурні. Водночас перебіг і роль конфліктів у різних системах міжнародних відносин мають значні відмінності. Це зауваження повною мірою стосується використання ряду внутрішньодержавних і міждержавних конфліктів у країнах «третього світу» як проекції міжсистемного конфлікту СРСР і США як країнами-лідерами біполярної міжнародної системи. Розпад біполярної системи сприяв політичному врегулюванню низки міждержавних і внутрішньодержавних конфліктів, які втратили значення тригерів американсько-радянської конфронтації та інструментів міжсистемного змагання.

В період однополярної гегемонії США (1994/1995 – 2008/2009 рр.) зміцнення міжнародних позицій блоку західних держав, включаючи США, їх європейських (в рамках НАТО) та азійсько-тихоокеанських союзників (Японія, Південна Корея, Австралія) супроводжувалося гуманітарними інтервенціями та військовим втручанням з метою нав'язування сторонам конфлікту в Боснії та Герцеговині моделі врегулювання гострого етнополітичного конфлікту, військовою операцією проти Сербії та введенням стабілізаційних сил KFOR у Косово. Низка воєнних операцій США у 2000-х рр. мотивувалася війною проти міжнародного тероризму та застосуванням сили з метою упередження нових загроз (військові операції в Афганістані та Іраку). Водночас США і країни НАТО та ЄС дотримувалися позиції військового невтручання у локальні конфлікти, що виникли за сприяння Росії у ряді республік колишнього СРСР (вірмено-азербайджанський конфлікт, локальні конфлікти в Грузії та Молдові,).

Загалом на початку XXI ст. спостерігалася чітка тенденція на зменшення кількості нових міждержавних збройних конфліктів та внутрішніх локальних конфліктів за участю іноземних держав. У 1991 р. їх кількість становила 49, а в 2005 р. – лише 25. Більш поширеним типом конфліктів стали громадянські

війни низької інтенсивності та асиметричні війни між більш різними за силовими спроможностями державами чи недержавними акторами.

Перехід до асиметричної багатопольярної системи супроводжується загальним посиленням конфліктності в міжнародних відносинах, включаючи зіткнення конкуруючих інтересів та підходів найпотужніших в економічному відношенні країн світу, включаючи США, провідні держави ЄС, КНР, Індію та решту країн G20, зростанням тенденцій автономного позиціонування впливових регіональних держав, включаючи Туреччину, Бразилію, Південно-Африканську Республіку, країни Перської затоки, Пакистан та Індонезію.

Політичне керівництво США декларує намір провадити політику активного й одночасного, однак асиметричного стримування Китаю та Росії, уникаючи при цьому приводів і мотивацій для переростання латентного конфлікту в пряму конфронтацію.

Аналізуючи практичний досвід міжнародної взаємодії окремі дослідники доходять висновку, що в умовах анархічної природи міжнародних відносин конфлікт може виконувати організаційну та стабілізаційну функції. В теоретичному сенсі міжнародний конфлікт, який поляризує позиції зацікавлених країн, може сприяти більшій упорядкованості міжнародних відносин шляхом утворення союзів та коаліцій, що має розглядатися як чинник раціональної самоорганізації та збільшення регульованості в рамках міжнародної системи.

До основних референтних характеристик міжнародного конфлікту належать просторові та часові, рівень інтенсивності (високий, середній, низький), структура конфлікту (кількість учасників, їх якісні характеристики), мотивації та цілі сторін конфлікту, ступінь втручання зовнішніх сторін, взаємне сприйняття сторонами конфлікту один одного, типи поведінки сторін конфлікту, вплив конфлікту на відносини між провідними державами, а також на ієрархічну будову та стабільність міжнародної системи.

Параметри та інструменти врегулювання міжнародних і внутрішньодержавних конфліктів мають істотну специфіку, як за формами політичного врегулювання, так по визначенню моделей закріплення результатів конфлікту та забезпечення гарантій виконання умов досягнутих угод. Вирішення конфлікту означає ситуацію, в якій конфліктуючі сторони приходять до угоди, яка вирішує їх центральні протиріччя, погоджуються з продовженням існування іншої сторони та припиняють всі насильницькі дії одна проти одної. Поняття вирішення конфлікту не тотожне поняттю «врегулювання конфлікту». Поняття «вирішення конфліктів» акцентує увагу на відносно повному, і бажано максимальному усуненні причин конфлікту. Поняття «врегулювання конфлікту» наголошує на частковому, найчастіше тимчасовому компромісі конфліктуючих сторін. При цьому істотна відмінність об'єктивних інтересів не зникає, однак досягається певний баланс, який дозволяє перевести відмінність інтересів сторін у ненасильницьку форму. При цьому повне врегулювання конфлікту, якщо його вдається досягти, максимально збігається з його остаточним вирішенням.

Для врегулювання міжнародного конфлікту можуть застосовуватися різні методи та інструменти, включаючи посередницькі послуги чи зовнішній тиск з метою нав'язування сторонам конфлікту певної моделі врегулювання. В довготривалих міжнародних та змішаних конфліктах (внутрішньодержавних конфліктах з активною зовнішньою участю) і вирішення, і врегулювання конфлікту зазвичай не означають усунення первинних причин, які обумовили виникнення конфлікту, адже ситуація з тих пір може докорінно змінитися. Так само можуть суттєво змінюватися й позиції та інтереси сторін конфлікту. Врегулювання конфлікту може виявитися хитким і тимчасовим. Якщо сторони конфлікту порушуватимуть умови врегулювання, конфлікт може повернутися до попередньої фази, включаючи відновлення збройного протистояння.

Проблема гарантій умов врегулювання міжнародного конфлікту належить до найбільш проблемних аспектів миротворчості. Умовні гарантії врегулювання може до певної міри, принаймні офіційно, забезпечувати підписання мирного договору. В якості елементів підсилення до мирного договору можуть долучаються зовнішні гарантії третіх сторін, декларування чи договорено-правове надання гарантій військового захисту з боку центросилових держав, розміщення на території жертви агресії збройних сил держави-союзника (приклад – розміщення військ США у Південній Кореї), членство у військовому оборонному союзі, рішення міжнародної конференції з окресленням зобов'язань провідних держав, укладення угоди між провідними зацікавленими державами про визнання і закріплення особливого міжнародного, у тому числі нейтрального статусу (чотирьохсторонній Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955 р.).

Список використаних джерел і літератури:

1. Арон Р. Мир і війна між націями; [пер. з франц.]. К. : МП «Юніверс», 2000. 688 с.
2. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени; [пер. с англ. А.Смирнова и Н.Эдельмана]. М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. 472 с.
3. Boulding K. Conflict and Defense. A General Theory. New York : Harper Torchbooks, 1962. 349 p.
4. Wallensteen P. Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System. 5th ed. London : SAGE Publications Ltd., 2019. 448 p.
5. Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? *International Sociology*. June 2000. Vol. 15, No. 2. P. 249-265.
6. Козер Л. Функции социального конфликта; [пер. с англ. О. Назаровой]. М. : «Идея-Пресс», 2000. 205 с.
7. Schelling T. The strategy of conflict. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1960. 393 p.

8. Алексійченко О.В. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі: Геополітичний вимір. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2013. № 2. http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2305/2025
9. Бернадський Б.В. Міжнародні конфлікти: курс лекцій. К. : ДП Вид. дім «Персонал», 2012. 366 с.
10. Богданович В.Ю., Маначинский А.Я. Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности государства. К. : [б.и.], 2001. 172 с.
11. Конфликты и войны после распада СССР / В.Ю. Богданович, А.Я. Маначинский, Ю.В. Егоров, В.А. Муха, А.А. Бортник. К. : [б.и.], 2008. 420 с. [підрозділ 4.2. Международный конфликт: сущность, фазы, классификация. URL: https://litmir.club/br/?b=872591&p=141#section_36]
12. Маначинский А. Особенности конфликтов на постсоветском пространстве. *Підтекст*. 1998. №33. С.16–21, №34. С.18–23.
13. Кордун О.О. Збройні конфлікти на пострадянському просторі як інструмент утримання нових незалежних держав в орбіті впливу Кремля. *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія* / За ред. А.Г. Бульвінського. К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 336-363.
14. Мандрагеля В.А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз. К. : [б.в.], 2003, 2003. 570 с.
15. Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. К. : Стилос, ПЦ «Фоліант», 2003. 254 с.
16. Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. К. : ПЦ «Фоліант», 2003. 430 с.
17. Поліщук К. Чинники конфліктогенності та передумови виникнення і ескалації конфліктів на пострадянському просторі в 90-х роках ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2015. Вип. 37. Ч. 3. С. 100-107.
18. Сірий С.В. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 144-154.
19. Сірий С.В. Сутність понять "локальна війна" і "воєнний конфлікт" та їх типологія. *Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 124-134.
20. Сірий С.В. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 128-138.
21. Шеренговський Д.В. Поняття та сутність міжнародного конфлікту в науці про міжнародні відносини. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. Одеса. 2011. Вип. 43. С. 98-108.
22. Політологія: навчально-методичний комплекс / Ф.М. Кирилюк, А.Є. Конверський, В.Ф. Білик, В.Ф. Цвих, С.О. Тимошенко та ін.; за ред. Ф.М. Кирилюка. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 697, [6] с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2164.html>
23. Kegley C., Mittkopf E. World politics: trend and transformation. 2nd ed. New York : St. Martin's Press, 1985. XXV, 593 p.

24. Diehl P.F. Arms races and escalation: A closer look. *Journal of Peace Research*. 1983. Vol. 20, No. 3. P. 205-212.
25. Number of state-based armed conflicts by type, 1946-2005. Uppsala Conflict Data Program / Peace Research Institute of Oslo. URL: <http://www.humansecuritybrief.info/2006/figures.html>
26. Kaldor M. *New and Old Wars: Organized Crime in a Global Era*. – Cambridge: Polity Press, 2001. 216 p.
27. Newman E. The “New Wars” Debate: A Historical Perspective is Needed. *Security Dialogue*. Vol.35 2004. № 2. P. 173-189.
28. Ikenberry G.J. *After victory: Institutions, strategic restraint, and the rebuilding of order after major wars*. Princeton University Press, 2001. 312 p.
29. Дериглазова Л. Асимметричный конфликт в современной американской политологии. *Международные процессы*. Май–август 2010. Т. 8. № 2(23). URL: <http://www.intertrends.ru/twenty-three/006.htm>
30. Перепелиця Г. Політика Росії – це крах міжнародної безпеки: причини та наслідки. *Матеріали міжнародної конференції «Криза сучасної системи міжнародної безпеки: причини і наслідки»*. 07.10.2015. С. 11-16. URL : http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=19827&lang=ukr
31. Wallensteen P. Universalism vs. particularism: On the limits of major power order. *Journal of Peace Research*. 1984. Vol. 21, No. 3. P. 243-257.
32. Avruch K. *Culture and Conflict Resolution*. Washington, D.C. : U.S. Institute of Peace Press, 1998. XV, 153 p.
33. Huth P.K. *Standing Your Ground: Territorial Disputes and International Conflict*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2009. 288 p.
34. Vasquez, J. A. Why do neighbors fight? Proximity, interaction and territoriality. *Journal of Peace Research*. 1995. Vol. 32, No. 3. P. 277-293.
35. Wallensteen P. Incompatibility, confrontation and war: Four models and three historical systems, 1816-1976. *Journal of Peace Research*. 1981, Vol. 18, No. 1. P. 57-90.
36. Preventive diplomacy: Delivering results. *Report of the Secretary-General*. 26 August 2011. URL : http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UN_DOC/GEN/N11/482/61/PDF/N1148261.pdf
37. Global security forum 2021. *A Report of the CSIS International Security Program* / Yayboke E., Harding E., Ballard S., Nzuki C. Washington, DC : The Center for Strategic and International Studies, 2022. 56 p.
38. Lund M.S. Underrating Preventive Diplomacy. *Foreign Affairs*. July/August 1995. URL : <https://www.foreignaffairs.com/articles/1995-07-01/underrating-preventive-diplomacy>
39. Lund M., Rasamoelina G. (eds.). The impact of conflict prevention policy: cases, measures, assessments. *Yearbook 1999/2000* / SWP - Conflict Prevention Network (SWP - CPN);. Baden - Baden : Nomos Verlagsgesellschaft, 2000. 265 p.
40. Акофф Р. Искусство решения проблем. М. : Мир, 2001. 224 с.

41. Boutros-Ghali B. An Agenda of Peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping. *United Nations*. 17 June 1992. URL : www.un.org/Docs/SG/agpeace.html

УДК 94(426):94(477)

Срібняк М. І.

РОЛЬ МІЖСОЮЗНИЦЬКОЇ КОМІСІЇ АНТАНТИ У РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ З НІМЕЧЧИНИ (1919 р.)

У статті розглянуто роль Міжсоюзницької комісії Антанти з питань репатріації полонених зі складу колишньої царської армії у м. Берлін на організацію евакуації полонених царської армії з таборів Німеччини. Проаналізовано геополітичні чинники, що зумовлювали призупинення репатріації полонених українців у першій половині 1919 р. та впливали на ефективність роботи Української військово-санітарної місії у Німеччині. Розкрито значення Міжсоюзницької комісії Антанти у наданні гуманітарної допомоги полоненим та спроби протидії її представників поширенню більшовицької ідеології, а також окреслено форми використання полонених у військово-стратегічних цілях Антанти на основі залучення значного джерельного комплексу, зокрема міжнародних договорів, періодичних видань і службової кореспонденції.

Ключові слова: репатріація, полонені українці, Міжсоюзницька комісія Антанти, військово-санітарні місії, Німеччина.

Sribniak M.I. The Role of the Inter-Allied Commission of the Entente in the repatriation of ukrainian prisoners of war from Germany (1919).

The article examines the role of the Entente Inter-Allied Commission for the Repatriation of Prisoners of War from the former Russia's imperial army in Berlin in organising the evacuation of Russia's imperial army prisoners from German camps. The geopolitical factors that caused the suspension of the repatriation of Ukrainian prisoners of war in the first half of 1919 and influenced the effectiveness of the Ukrainian Military Sanitary Mission in Germany are analysed. The article reveals the importance of the Inter-Allied Commission of the Entente in providing humanitarian aid to prisoners and attempts of its representatives to counteract the spread of Bolshevik ideology, as well as outlines the forms of using prisoners for military and strategic purposes of the Entente on the basis of a significant source complex, including international treaties, periodicals and official correspondence.

Keywords: repatriation, Ukrainian prisoners of war, Inter-Allied Commission of the Entente, military sanitary missions, Germany.

Наслідки Першої світової війни унаочнилися не лише масштабом руйнувань, кількістю загиблих, падінням імперій і революційним хаосом, а й тотальною гуманітарною кризою з необхідністю репатріації понад 7 млн полонених країн-учасників війни [1, р. 159-160; 168-170]. Для близько 40 тис. полонених українців (зареєстрованих Українською військово-санітарною місією в Німеччині) [2, арк. 57] (та 1,2 млн росіян) [3, s. 269] у таборах Німеччини кінець воєнних дій не став точкою відліку для швидкої евакуації; натомість, полонені колишньої царської армії стали заручниками військово-політичних обставин, що зумовило їхнє довготривале утримання у німецьких таборах (зادля використання їх праці в сільському господарстві).

Проведення репатріації полонених поглибило прірву між переможцями і переможеними; попри проголошену в міжнародних нормативно-правових актах необхідність якнайшвидшого повернення полонених, вояки царської армії вимушено утримувалися в Німеччині довгими місяцями і роками після завершення війни – переважна більшість принаймні до 1921 р. [4, s. 282]. Низка геополітичних та організаційних чинників вплинули на затримку їхньої репатріації – від революційних подій на теренах колишньої Російської імперії до браку транспортних і фінансових можливостей для проведення повномасштабної евакуації.

У першій половині 1919 р. саме Міжсоюзницька комісія Антанти з питань репатріації полонених зі складу колишньої царської армії у м. Берлін ініціювала призупинення проведення евакуації, що також безпосередньо вплинуло на ефективність зусиль Української військово-санітарної місії у Німеччині – дипломатичної установи УНР – у питанні повернення вояків-українців на батьківщину. Рішення Міжсоюзницької комісії Антанти й фактори, що їх зумовлювали, віддзеркалювали ширший зовнішньополітичний контекст епохи та особливості «довгої» війни у Центрально-Східній Європі, що перебувала у вирі наслідків колапсу імперій, більшовицької революції та боротьби за національну незалежність новопосталих демократій, що унеможливило відновлення миру одразу після Першої світової війни [5, р. 59].

Попри укладення Брестського мирного договору між УНР та Центральними державами 9 лютого 1918 р. з домовленістю взаємного обміну полоненими [6], лише невелику кількість полонених українців (близько 6 тис. осіб) вдалося вивести з німецьких таборів Раштатт, Вецляр і Зальцведель у складі двох т.зв. синьожупанних дивізій [7; 8]. Залежність економіки Німеччини від примусової роботи полонених [9, р. 31-32] призвело до тривалого утримання більш ніж 40 тис. українців у німецькому полоні після завершення Першої світової війни.

Хаос повоєнного періоду спершу призвів до численних спроб багатьох полонених самотійно покинути табори, користаючись колапсом системи охорони їхніх місць утримання. Організація повномасштабної репатріації швидко перейшла на міжнародний порядок денний із залученням ключових політиків від країн-учасниць війни та Комп'єнським перемир'ям як точкою відліку для подальшого врегульованого звільнення з таборів.

Ефективність та стислі терміни для репатріації стали одним з прикладів прірви між переможцями і переможеними, де політична воля й фінансові можливості організацій, відповідальних за евакуацію, визначали тривалість очікування полонених на звільнення. До середини грудня 1918 р. Союзниками було вивезено 350 тис. полонених; до 15 січня 1919 р. майже всі полонені з США, Великої Британії, Франції, Греції, Сербії та Румунії були репатрійовані з Німеччини [10, р. 271]. Для німецької влади стислі терміни для забезпечення перевезення полонених в межах власної території в умовах нестачі транспортних засобів і фінансовими труднощами від поразки та економічної кризи видавалися вкрай складними; попри це, до січня 1919 р. Німеччина організувала транспорт для полонених царської армії до своїх східних кордонів [3, s. 271].

Українська військово-санітарна місія у Німеччині – за висловом її останнього голови Миколи Трезвінського, «маленька закордонна інституція військового міністерства [УНР – авт.]» [11, к. 272] – відіграла провідну роль в організації репатріації, забезпеченні гуманітарної і медико-санітарної допомоги та проведенні культурно-просвітницької роботи серед полонених українців після завершення Першої світової війни. Її першочерговим завданням було повернення 40 тис. вояків-українців колишньої царської армії, що утримувалися в українському таборі Зальцведель та низці «багатонаціональних» таборів (Кведлінбург, Целле, Гамельн, Зольтав, Цербст, Нойгамер та ін.) [2, арк. 57].

Члени місії брали участь у дипломатичних перемовинах з представниками Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини та Румунії з метою визначення евакуаційних шляхів, пошуку транспортних засобів та отримання дозволів на перетин кордонів для перевезення полонених українців. Проте військово-санітарна місія у Німеччині впродовж свого існування до кінця 1920 р. регулярно стикалася з низкою проблем, що були зумовлені надзвичайно складною військово-політичною ситуацією в УНР, закриттям кордонів суміжних країн і нестачі коштів. Міжсоюзницька комісія Антанти у справах полонених у м. Берлін своїми рішеннями істотно причинилася до гальмування процесу проведення повномасштабної репатріації полонених українців з Німеччини у першій половині 1919 р.

Верховна рада Антанти (відома також як «Союз п'яти») визначала головні повоєнні регуляції, що також стосувалося питання полонених. Ст. 4 Конвенції з продовження перемир'я з Німеччиною від 16 січня 1919 р., підписана у м. Треве (Франція), передбачала створення окремої комісії у м. Берлін для опіки над полоненими у Німеччині, що мала складатися з допомогових організацій США, Великої Британії, Франції й Італії. На неї покладалися обов'язки контактування з німецьким урядом та співпраці з німецькою військовою владою у питаннях репатріації і допомоги полоненим царської армії у Німеччині, контроль за умовами їх утримування та забезпеченням харчування. Союзницькі уряди у рамках цієї комісії залишали на собою право організувати репатріацію полонених у будь-які регіони їхнього вибору [12, pp. 387-393].

Маршал Фердинанд Фош став головним ініціатором заснування Міжсоюзницької комісії Антанти у справах полонених у м. Берлін для

вирішення питання їхньої репатріації. Комісія складалася з президента — генерал-майора Р. Еварта (Велика Британія) і членів — генерала Ш. Дюпона, барона А. д'Антуара (Франція), полковника Е. ді Сан-Марцано, капітана Бараккі, лейтенанта Капассо (Італія) [13, р. 39]. Вони тісно контактували не лише з німецькою владою і Постійною комісією з перемир'я у м. Спа (Бельгія), а й національними товариствами Червоного Хреста [14, р. 26].

В умовах більшовицької революції та загрози поширення комунізму представники Міжсоюзницької комісії Антанти зайняли вкрай негативну позицію щодо більшовицької ідеології, що зумовило призупинення організації повернення полонених з лав колишньої царської армії. Репатріація полонених росіян на територію колишньої Російської імперії сприймалася з острахом у зв'язку з ризиком їхнього вербування до лав Червоної Армії. Небажання організувати евакуацію полонених царської армії також поглиблювалося проблемами з плануванням перевезення – нестача кораблів для транспортування полонених морським шляхом та відмова Польщі надати дозвіл на перетин кордону з огляду на розпал польсько-української війни 1918-1919 рр. призвели до відтермінування вивезення полонених на невизначений термін [14, р. 25-26]. Короткотривалий прихід до влади комуністичного режиму Угорської Радянської Республіки на чолі з колишнім полоненим Белою Куном став свідченням виправданості побоювань Комісії у поширенні комунізму за допомогою полонених [1, р. 161].

Згадані обставини та позиція Міжсоюзної комісії Антанти суттєво вплинули на ефективність організації репатріації полонених українців Українською військово-санітарною місією в Німеччині. У боротьбі з поширенням комунізму з метою відновлення стабільності в регіоні уряди країн Антанти робили ставку на російські «білі» добровольчі сили, що також визначило їхню політику щодо УНР та зусиль українських інституцій у вивезенні полонених українців до батьківщини [2, арк. 79]. У Німеччині діяла розгалужена мережа з числа російських офіцерів, які намагалися згуртувати антибільшовицькі сили російської еміграції та представляли кілька її угруповань (у т.ч. Північно-Західну армію Павла фон Розенберга, Добровольчу армію А. Денікіна, адмірала О. Колчака, П. Врангеля, П. Бермондта-Авалова), що знаходили підтримку як серед членів Міжсоюзної комісії Антанти, так і німецької влади (зокрема, генерала німецької армії графа фон дер Гольца) [15, р. 272].

У своїх звітах члени Української військово-санітарної місії звертали увагу на значну кількість російських офіцерів, що співпрацювали з Міжсоюзницькою комісією Антанти; разом з полковником Брантом, що репрезентував російську військову місію в Німеччині, вони перешкождали роботі української місії «різними інтригами в німецькому військовому міністерстві». Представники військово-санітарної місії у Німеччині також дізналися про готовність Комісії Антанти організувати перевезення полонених царської армії виключно у регіони під контролем добровольчих армій без можливості вивезення на території, зайняті військами Головного Отамана С. Петлюри. Подібна політика не залишала сумнівів для членів військово-санітарної місії, що вони можуть

стикнутися з потенційним зменшенням «офіційної» (дипломатичної) діяльності та спрямуванням зусиль на «неофіційну» у сфері національно-патріотичного виховання й культурно-просвітницької діяльності [2, арк. 79].

Проте дії Української військово-санітарної місії не обмежувалися наданням гуманітарної допомоги та культурної підтримки; натомість, упродовж 1919 р. вона продовжувала вести дипломатичні перемовини у справі полонених українців, зокрема з урядами Німеччини та Чехословаччини. У геополітичних обставинах першої половини 1919 р. евакуаційні шляхи через Чехословаччину видавалися найперспективнішим способом вивезення полонених українців з німецького полону. У співпраці з Посольством УНР у Берліні та військово-санітарними місіями у Чехословаччині й Австрії вдавалося отримувати дозволи для виїзду до Праги для невеликих груп полонених з метою їхнього подальшого перевезення через Відень і Белград до України. Протягом короткого періоду система видання уможлиблювала успішне транспортування до 40 осіб щодоби [2, арк. 60].

Попри значні дипломатичні зусилля українських представництв в Австрії, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії й Румунії, організувати масове транспортування полонених українців на батьківщину не вдалося. Причиною цього стали складнощі з отриманням віз у Відні [2, арк. 47], проте засадничі проблеми із затримкою репатріації крилися передусім у забороні Міжсоюзницької комісії Антанти. Військово-санітарна місія у Німеччині тривалий час клопоталася у Комісії про отримання дозволу на перевезення полонених українців через Чехословаччину; але вже невдовзі після його отримання в квітні 1919 р. та узгодження з чеською владою виникла нова перепона – заборона на проведення репатріації з боку маршала Ф. Фоша [2, арк. 47].

Хоча Міжсоюзницька комісія Антанти забороняла репатріацію полонених колишньої царської армії, виправдовуючись необхідністю уникнення їхнього вербування до лав більшовиків, представники Антанти не гребували користатися полоненими в якості військової сили, піддаючи ризикам їхнє життя і здоров'я. Від квітня 1919 р. за сприяння Антанти й Німеччини російські офіцери займалися пропагандою і вербуванням охочих полонених росіян та українців до добровольчих армій Юденіча, Колчака і Денікіна (корпус полковника Бермондта взагалі був укомплектований виключно з числа полонених) [2, арк. 46]. Останній був використаний в операціях ВМФ Великої Британії на Балтиці у 1919 р. [15, р. 282].

У той час як частина полонених могла щиро вірити у пропагандистські гасла білогвардійських офіцерів і добровільно долучатися до їхніх лав, для багатьох вербування, попри ризики власному життю, ставало можливістю вирватися з тенет полону й отримати омріяну свободу. Серед свідомих полонених українців спостерігалася готовність долучитися до лав Армії УНР, однак всеохопне прагнення до звільнення з полону призводило до звернення їхніх поглядів у бік білогвардійських агітаторів [2, арк. 47].

Подовжене утримання полонених царської армії поглиблювало масштаби гуманітарної та економічної кризи Німеччини, що супроводжувалося критичною

нестачею продовольства. Хоча в офіційних рамках представники Антанти вважали забезпечення харчовими пайками відповідальністю Німеччини, на практиці Міжсоюзницька комісія Антанти відіграла важливу роль у забезпеченні харчових потреб полонених. У першій половині 1919 р. Герберт Гувер, на той час генеральний директор Американської адміністрації допомоги (АРА), у співпраці з Вищою економічною владою взяв на себе організацію надання продовольчої допомоги полоненим [14, р. 28].

Уже з кінця січня 1919 р. Г. Гувер від імені Міжсоюзницької комісії Антанти і за порозумінням з національними товариствами Червоного Хреста клопотався про забезпечення полонених царської армії запасами в обсязі 700 т борошна, 20 т чаю й 80 т цукру щотижнево. Додатково, Американський Червоний Хрест виділив \$1 млн на медикаменти, взуття, одяг і продовольство [14, р. 30]. Українська військово-санітарна місія відзначала покращення становища полонених українців на період гуманітарної підтримки з боку Міжсоюзницької комісії Антанти, зокрема у сфері продовольства на контрасті з німецьким забезпеченням в умовах кризи [2, арк. 61].

У період запровадження обмежень на проведення репатріації Українська військово-санітарна місія в Німеччині також продовжувала опікуватися полоненими українцями, надаючи їм гуманітарну й медичну допомогу. Члени місії провадили переговори з німецькою владою для встановлення евакуаційних маршрутів: 1) з Гамбургу через Гібралтар на Одесу та Миколаїв; 2) з Регенсбургу Дунаєм на Одесу та Миколаїв; 3) залізницею через Чехословаччину та Румунію або Польщу [2, арк. 58-59]. У своєму зверненні до полонених українців, опублікованому в таборній газеті «Шлях» (Ч. 33), генерал-майор Малькольм, президент Міжсоюзницької комісії Антанти, відзначив її зусилля у пошуку шляхів транспортування полонених українців з німецьких портів до Одеси. Також Малькольм наголосив на тому, що Комісія робила все можливе для якнайшвидшого повернення полонених на батьківщину [16].

Попри заяву, повномасштабна репатріація полонених українців так і не була проведена заходами Міжсоюзницької комісії Антанти. Головний тягар відповідальності за організацію евакуації продовжував лежати на Українській військово-санітарній місії у Німеччині, що стикалася з низкою політичних і фінансових проблем. Хоча перевезення полонених поромами видавалося найкращою альтернативою (німецька влада висловила свою готовність підтримати її зі свого боку), висока вартість транспорту для евакуації водними шляхами (2 млн 450 тис. марок) не дозволила втілити цей проєкт у життя.

Відсутність у союзників достатніх ресурсів для придушення більшовицького руху призвели до рішення Міжсоюзницької комісії Антанти передати питання репатріації полонених царської армії під відповідальність німецької влади (травень 1919 р.). Згадане рішення не змінило невтішну ситуацію з евакуацією полонених українців силами українських військово-санітарних місій – через складні геополітичні обставини, закриття кордонів, ускладнення фінансової ситуації, в яких опинилася Директорія УНР, організувати її в широких масштабах не видавалося можливим.

Після самоусунення Міжсоюзницької комісії Антанти від вирішення проблем полонених ситуація з продовольством, одягом і тютюном у таборах суттєво погіршилася; у німецьких харчових пайках здебільшого було відсутнє м'ясо і борошно, що впливало на стан здоров'я полонених. Умови проживання в бараках також ставали щораз нестерпнішими у зв'язку з поганим станом приміщень й браком вугілля у Німеччині. Тяжкі умови також спричинили зростання насильства і жорстокого поводження з полоненими, зокрема під час їх використання на примусових роботах, що зокрема виявилось у збільшенні арештів та побоїв. Ці явища в умовах довготривалого полону негативно впливали на психологічний стан полонених та зумовлювали відчуження багатьох від контактів з Українською військово-санітарною місією, великою мірою через агітаційну діяльність більшовицьких агентів, які майже без жодних обмежень діяли у німецьких таборах [2, арк. 61].

Довготривала затримка у репатріації полонених царської армії у Німеччині поглибила гуманітарну кризу, спричинивши високу смертність та збільшення кількості полонених з інфекційними хворобами. Небажання членів Міжсоюзницької комісії Антанти організувати ефективну репатріацію контрастувала з прагненням німецької влади завершити вивезення полонених з власної території у стислі терміни. Пошуки вирішення проблеми евакуації полонених сприяли підписанню угод про їхню репатріацію між Німеччиною і більшовицькою Росією у 1920-1921 рр., що стало підґрунтям для подальшого встановлення дипломатичних відносин між двома країнами [15, р. 292-294]. Масштабна репатріація полонених царської армії з Німеччини була проведена завдяки Міжнародному Комітету Червоного Хреста (на чолі з Верховним комісаром Ліги Націй з питань репатріації Фрітґйофом Нансеном) через Естонію, Латвію та Фінляндію [4, s. 436-438].

Отже, Міжсоюзницька комісія Антанти з питань репатріації полонених росіян у м. Берлін відіграла неоднозначну роль у питанні полонених українців царської армії, що опинилися в німецькому полоні у Першій світовій війні. Недовгий час Комісія якісно долучалася до гуманітарної допомоги полоненим, забезпечивши їм краще харчування, одяг і медикаменти під час їхнього утримання в таборах Німеччини. Проте її рішення повністю зупинити репатріацію полонених та вкрай негативно позначилося на дипломатичних зусиллях Української військово-санітарної місії у Німеччині в організації евакуаційних шляхів для полонених українців.

Заборона на проведення репатріації задля уникнення подальшого вербування полонених до лав Червоної Армії не лише зумовила продовження страждань полонених у полоні, а й не досягла своєї мети – після самоусунення Комісії від справ полонених відбулося зближення Німеччини з Радянською Росією у вирішенні проблеми репатріації. Евакуація полонених стала наріжним каменем як для зовнішніх відносин РСФРР, так й для здобуття прихильності полонених, які нарешті отримали довгоочікуване звільнення. На превеликий жаль, недалекоглядність Міжсоюзницької комісії Антанти призвела до втрати дорогоцінного часу для Української військово-санітарної місії, представники

якої, попри численні перешкоди, робили все можливе для організації гуманітарної підтримки полонених українців.

Список використаних джерел і літератури:

1. Nachtigal R. The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008, 26:1-2. P. 159-160; 168-170.
2. ЦДАВО України, ф. 3192, оп. 2, спр. 5, арк. 57.
3. Oltmer J. Repatriierungspolitik im Spannungsfeld von Antibolschewismus, Asylgewährung und Arbeitsmarktentwicklung. *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. Krieg in der Geschichte*. September 2006. Vol. 24. P. 269.
4. Oltmer J.P. Abwicklung einer Kriegsfolgelast: die Repatriierung der Kriegsgefangenen des Ersten Weltkriegs. *Handbuch Staat und Migration in Deutschland seit dem 17. Jahrhundert*. P. 419-438.
5. Bohler J. Enduring Violence: The Postwar Struggles in East-Central Europe, 1917–21. P. 59.
6. Österreichisches Staatsarchiv, 1041, P.A.I., “Liasse Krieg” (56/38 Polen, 57 Litauen, 58 Ukraine).
7. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. 296 с.
8. Патер І. Союз Визволення України: проблеми державності і соборності / НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів: [б.в.], 2000. 344 с.
9. Davis G. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18. *Journal of Contemporary History*. 1993. Vol. 28. Pp. 31–32.
10. Les Prisonniers de guerre. *Revue Internationale de la Croix Rouge*. Mars 1919, no. 2. URL: <https://international-review.icrc.org/fr/articles/les-prisonniers-de-guerre-0>
11. WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. Арк. 272.
12. Conventions Prolonging the Armistice with Germany. *The American Journal of International Law*. Vol. 13, no. 4, Supplement: Official Documents. (Oct. 1919), P. 387-393. <https://doi.org/10.2307/2212833>
13. La situation des prisonniers de guerre et des internés civils depuis la conclusion des armistices. *Revue Internationale de la Croix Rouge*. Janvier 1919, no. 1. P. 39.
14. Willis F. Herbert Hoover and the Russian Prisoners of World War I: A Study in Diplomacy and Relief, 1918-1919. Stanford University Press, 1951. P. 26.
15. Williams R. C. Russian War Prisoners and Soviet-German Relations: 1918-1921. *Canadian Slavonic Papers*. 1967, 9:2. P. 272.
16. Лист Міжсоюзницької Комісії в Берліні в справі вербовання до рос. добровольчої армії й відправки українських полонених. *Шлях* (Зальцведель). Ч. 33. 25 червня 1919 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Зелінський Андрій Леонідович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Іванов Денис Ігорович, PhD, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лоссовський Ігор Євгенович, кандидат фізико-математичних наук, Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу, заступник голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

Мартінов Андрій Юрійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Мітрофанова Оксана Олександрівна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Плюшар Жюльєн Жоель (Plouchart Julien Joel), PhD, асоційований дослідник Університету Париж-Сержі (Сержі, Франція).

Рудич Сергій Феліксевич, кандидат технічних наук, магістр зовнішньої політики, старший науковий співробітник відділу теорії та методології історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Срібняк Мілана Ігорівна, аспірантка відділу теорії та методології історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Толстова Марія Сергіївна, магістр соціології, дизайн-координатор відділу маркетингу ТОВ «ПКФ Хоспіталіті» (м. Київ).

Фесенко Микола Васильович, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», гостьовий професор Ягелонського та Познанського університетів (Республіка Польща).

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТА
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Редактори:

Фесенко М.В., Лакішик Д.М., Луцзяк В.В.